КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Научное наследие В.А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы

Международная конференция

Казань, 6–7 декабря 2022 г.

Труды и материалы

Том 1

КАЗАНЬ
2022

УДК 811.161.1
ББК 81.2Рус
Н34

*Издается в рамках реализации мероприятий
Государственной программы
«Сохранение, изучение и развитие государственных языков
Республики Татарстан и других языков
в Республике Татарстан на 2014–2022 годы»
(Государственный контракт № 146 ЭА/2022 от 07.11.2022)*

**Под общей редакцией
Р.Р. Замалетдинова, Е.А. Горобец,
Э.А. Исламовой**

Н34 **Научное наследие В.А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы**: труды и материалы международной конференции (Казань, 6–7 декабря 2022 г.): в 2 т. / под общ. ред. Р.Р. Замалетдинова, Е.А. Горобец, Э.А. Исламовой. – Казань: Издательство Казанского университета, 2022. – Т. 1. – 140 с.

**ISBN 978-5-00130-659-7 (Т. 1)
ISBN 978-5-00130-656-6**

В первый том трудов и материалов Международной конференции «Научное наследие В.А.Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы» включены материалы пленарных докладов и докладов, заявленных на секции: «В.А. Богородицкий и вопросы тюркского языкознания», «Лингводидактическое наследие Казанской лингвистической школы и современные проблемы изучения и преподавания языков», «Теоретико-методологические постулаты Казанской лингвистической школы. Текст и дискурс», «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии».

**УДК 811.161.1
ББК 81.411.2**

**ISBN 978-5-00130-659-7 (Т. 1)
ISBN 978-5-00130-656-6**

© Издательство Казанского университета, 2022

Алишина Ханиса Чайдатовна
Тюменский государственный университет
УДК 81'28(=512.1)

Скотоводческая лексика в говорах сибирских татар: термин ‘сыйыр’

диалекты и говоры сибирских татар, общетюркская лексика, корова, бык, тёлка, телёнок

Сибирские татары проживают в Кемеровской, Новосибирской, Томской, Омской, Тюменской, Курганской и Свердловской областях РФ. Их населенные пункты тянутся цепочкой с запада на восток или с востока на запад, отражая древние маршруты торговых путей прошлых столетий. Возможно, местное население обслуживало потребности северного ответвления Великого Шёлкового пути.

После присоединения Сибири к централизованному Русскому государству торговые отношения с Востоком продолжали развиваться. В крупных городах – Томске, Таре, Тобольске, Тюмени и их окрестностях – возникли бухарские волости.

Территория современных сибирских татар ввиду уникальности географического положения, богатства природных ресурсов с древнейших времен находилась на перекрестье торговых путей с юга на север, исторического передвижения пратюркских и тюркских племен с запада на восток. Исследования омских этнографов выявляют более двух десятков компонентов, связывающих сибирских татар родственными узами почти с 30-ю народами нашей страны [От Урала 1995: 86].

Исследователь сибирских татар Д.Г.Тумашева выявила в их языке три крупных диалекта: А. **Тоболо-иртышский диалект**: 1. Тюменский говор. 2. Тобольский говор; восточно-тобольский подговор. 3. Заболотный говор. 4. Тевризский говор. 5. Тарский говор. Б. **Барабинский диалект**. В. **Томский диалект**: 1. Эуштинско-чатский говор; орский подговор (чатов). 2. Калмакский говор. ˝Словарь диалектов сибирских татар˝ Д.Г.Тумашевой ˝отражает лексику бесписьменных сибирско-татарских диалектов, восходящих к раннесредневековому кыпчакскому языку˝ [Тумашева 1992: 2].

Диалекты сибирских татар образовались в результате языкового смешения. Как считают ученые, языковое смешение является одной из сложнейших проблем лингвистики. Смешанные языки не используются в качестве литературных. Они создаются в целях практических и редко перерастают эти рамки, оставаясь языками обиходными [Алишина 2016: 13].

Основу лексики тоболо-иртышского диалекта, как в целом и всего языка сибирских татар, составляют: общетюркский фонд и производный от него, нетюркский фонд и производный от него. Не вдаваясь в проблему происхождения совпадений, отметим, что общетюркский фонд отражает связи со многими языками и диалектами тюркского мира: языком древнетюркских памятников, якутским, тувинским, хакасским, тофским, алтайским, языком желтых уйгуров, прииссыккульских уйгуров, киргизским, казахским, каракалпакским, туркменским, азербайджанским, крымскотатарским, поволжско-татарским, башкирским, ногайским, кумыкским, карачаевским, балкарским, чувашским и другими языками. Нетюркский фонд представлен монгольским, арабским, персидским, русским пластами лексики [Алишина 2019: 115].

Формирование говоров сибирских татар происходило в условиях стабильности на одной и той же территории в течение ряда веков. Лексика сибирских татар удивительна тем, что она как живой организм последовательно и систематически осваивала нужные слова из языка тех, кто приходил в Сибирь – сартов, узбеков, уйгуров, таджиков, казанских, поволжских, уфимских, челябинских, пензенских, саратовских татар, русских... Она представляет собой своеобразную модель образования словарного фонда из лексики языков разных народов [Алишина 2019: 115].

К скотоводческой лексике тоболо-иртышского диалекта мы относим следующую группу названий: туар, қәйwан – скот, сыйыр-туар, ма°л-тыwар – крупный рогатый скот,

сыйыр – корова, үгес – бык, пысау – теленок, та°на – телка, пуас – стельная, қысыр – яловая, а°т –лошадь, пейә – кобыла, қолым, қолонцақ, қолон, қонцақ – жеребенок, та°й – жеребенок от одного года до двух лет, қуй – овца, қуцқар – баран, қуй ба°ла, пәшкә, пәшәкә – ягненок, түләгә, төйләгә – ягненок от одного года до двух лет, кәчә, ицке – коза, кәчә ба°ла, ицке ба°ла, ицке wa°ла – козленок [Алишина 2019].

Термин ˝корова˝ функционирует в кыпчакских языках в виде **сыйыр**, в огузских и некоторых тюркских языках Сибири - **инек**. Например, в якутском **ыных**, в хакасском **інек**, в киргизском, турецком, тувинском **инек**, в уйгурском **инк** – корова.

Вместе с тем, в некоторых тюркских языках наблюдается употребление обеих лексем. Например, в диалектах сибирских татар сегодня повсеместно звучит **сыйыр** (корова), а во времена В.В.Радлова употреблялось также древнетюркское **инәк** (корова). В современном кумыкском языке, например, корова обозначается общим термином **сыйыр**, а в кайтагском, подгорном и буйнакском диалектах – **инек** (корова) [Кумыкский 2009: 45]. Например, у сибирских татар **пыуас сыйыр** – стельная корова, у кумыков - **буваз сыйыр** (буйн., кайт., подг. **бугъаз инек**) – стельная корова [Кумыкский 2009: 43], у сибирских татар **қысыр сыйыр** – яловая корова, у кумыков – **къысыр сыйыр** (буйн. **къысыр инек,** кайт., подг. **къисир инек**) - яловая корова [Кумыкский 2009: 46].

Коровы, имеющие врождённую безрогость или комли на месте рогов, у сибирских татар называются – **мөйөссөс сыйыр** (в тоболо-иртышском диалекте, тюменский, ялуторовский, ярковский говоры), **мәцкәй сыйыр** – в тевризском говоре, **туқмақ сыйыр** – в тарском говоре. **Туқмақ сыйыр** также встречается в башкирском языке. Возможно, сема **туқмақ** восходит к древнетюркскому **toq**, что означает комолый, безрогий. Существует выражение для характеристики безответного человека: **Мөйөссөс сыйыр шикелле.**

В микротопонимии тоболо-иртышских татар мы записали ряд имён собственных с семой **сыйыр**. Например**, Сыйыр ма°сарат** /яг., Яр./ (Коровье кладбище). **А°қ сыйыр төп** (пастбище белой коровы) /Вг./, местечко **Қа°ра сыйыр** (черная корова) /м., Яр./.

Цветообозначения **ак**, **кара** имели чудодейственную силу у тюркских народов. На юге области сохранились **а°стана** или святые могилы проповедников ислама. Астана (мавзолеи) нужно было строить из белого сырцового кирпича, раствор замешивали на молоке белых кобылиц. Доить белых кобылиц разрешалось только непорочным девушкам. Такая информация считывается из микротопонимов сибирских татар: **А°қ сыйыр төп** (поле белой коровы, Вг., Бегит.), **Бийә сауған қыра** (поле, где доили кобылицу, Тб., Байг.) [Алишина 2016: 84].

В произведениях устного народного творчества лексема **сыйыр** зафиксирована нами в составе паремий **Үлгән сыйыр сөтлө булаты** (Тб., Мед.). – Умершая корова бывает молочной; **Сигес сыйыр а°срағынца, симес сыйыр асра** (Вг., Тукуз) – Лучше иметь одну жирную корову, чем восемь коров; **Сөсөшкәк сыйырға мөйөс пирмәйте** (Вг., Тукуз) – Бодливой корове (Бог) рогов не даёт; **Йа°ман сыйыр йа°рта пысаулар** (Вг., Тукуз) – Вредная корова на берегу (реки) отелится.

Такмак у татар Сибири – четверостишия или частушки. Слово **сыйыр** мы записали в текстах этого жанра фольклора:

А°быстайның қысы киткән Кинәкәмит қararга А°быстай эцмәк киеп Цыққан **сыйыр** са°wарға (Инф. Фахрутдинова Регина)	Дочка жены муллы ушла смотреть кинокомедию. Жена муллы, надев рукавицы, пошла корову доить. (инф. Фахрутдинова Регина)
Иртән торып тышка чықсам **Сыйыр**лар қа°р көриләр Ике кәчә мылтық тотып Қуян а°тып йөриләр (инф. Анварова Гузалия)	Утром рано вышла на улицу, коровы снег убирают (лопатой). Две козы, взяв ружья, охотятся на зайцев (инф. Анварова Гузалия)

Иртəн торып чықсам **Сыйыр** буксовать итə. Ка°ра са°рық гармун уйный Кəҗə танцевать итə. (инф. Анварова Гузалия)	Рано утром вышел на улицу, корова забуксовала. Черная овца на гармони играет, коза танцует (инф. Анварова Гузалия)

В романе "Любовь, объятая пламенем" для выразительности речи также использованы сравнения с коровой: **Во дворе мычит священное животное – корова** [Занкиев 2001: 2]. Тем временем **лесная корова** и ее детеныш, покачивающийся на тоненьких ножках, подошли совсем близко... **Как корова языком слизнула** [Занкиев 2001: 32]. **Невзрачный пароходишко ˝Туринец˝, ходивший по реке со времен царя Гороха, издал гудок, похожий на мычание старой коровы** [Занкиев 2001: 41]. **Тетя Уннаш, чья бы корова ни мычала, а твоя бы молчала** [Занкиев 2001: 175].

Основные термины скотоводства у сибирских татар являются древнетюркскими и общетюркскими. Например, қуй – овца (аз., казах., к. калп.,к.-балк., кирг., крым.-татар., кумык., ног., тув., тур., туркм., уйг., хак.), ицке – коза (казах., к. калп., крым.-татар., кумык., тув., узб., уйг., урянх.) [Алишина 2016: 121].

Употребление лексемы **сыйыр** (корова) характерно в основном, как мы сказали, для кыпчакской группы тюркских языков: казах. ккалп., ног., **сыйыр**, башк. **һыйыр**, узб. **сигир**, уйг. **сийр**, туркм. **сыгыр**, гагауз. **сыыр** [Садыкова 1994: 35].

Для обозначения коровы в тюркских языках имеются названия: **сыйыр** – в кыпчакских языках, **инек** распространено на территории юго-западных (огузских) языков и тюркских языков Сибири: туркм. диал., тур. инек; карач.-балк. ийнек; чув. ĕне ˝корова˝. В письменном монгольском языке ӱниген, в современном монгольском ӱнээ(н) ˝корова˝. Одно название коровы имеет узкий ареал: алт., кирг. **ой**. М.К.Мусаев отмечает, что в древнетюркских памятниках из существующих трех современных названий коровы зафиксированы два: инек, уӡ, что, по всей вероятности, свидетельствует об относительной древности этих названий.

Благодарности

Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта РНФ №22-18-00060 ˝Исследование тюркской и монгольской лексики материальной культуры, связанной с традиционным скотоводством: сравнительно-исторический аспект˝.

Литература

Алишина Х.Ч. Исторический ономастикон сибирских татар: монография / Х.Ч.Алишина. – Тюмень: Печатник, 2016. – 573 с.

Алишина Х.Ч. Язык сибирских (тоболо-иртышских) татар: монография / Х.Ч.Алишина. – Тюмень: Печатник, 2019. – 197 с.

Занкиев Я. Любовь, объятая пламенем: роман / Я.Занкиев; пер. с тат. Х. Алишиной. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2001. – 280 с.

Кумыкский энциклопедический словарь: А – Я / Кумык. науч.-культур. о-во ; сост. К.М.-С. Алиев. – Махачкала, 2009. – 216 с.

Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении / К.М.Мусаев. – М., 1975. – 180 с.

От Урала до Енисея. Народы Западной и Средней Сибири. Кн. 1. – Томск: Изд-во ТомГУ, 1995. – 185 с.

Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка / З.Р.Садыкова. – Казань: ИЯЛИ АН РТ, 1994. – 130 с.

Таймасханова Т.Г. Словарь отраслевой лексики кумыкского языка / Т.Г.Таймасханова, У.Б.Абдуллабекова. – Махачкала: Алеф. ИЯЛИ ДФИЦ РАН, 2020. – 236 с.

Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар / Д.Г.Тумашева. – Казань: Изд-во КГУ, 1992. – 255 с.

Транскрипция

В дополнение к буквам русского алфавита в статье использованы следующие знаки:

А° – лабиализованный гласный а;
Ә – широкий неогубленный гласный переднего ряда;
Ө – редуцированный полуузкий огубленный переднего ряда;
Ү – узкий огубленный гласный переднего ряда;
Қ – увулярный глухой смычный;
Ғ – увулярный звонкий проточный;
Ң – заднеязычный носовой сонант;
W – билабиальный В.

Анопочкина Роза Халяфовна
Российский новый университет
УДК 81-119

Научные принципы ученых Казанской лингвистической школы и их влияние на современную лингводидактику

Казанская лингвистическая школа, принципы, личность ученого

Многие лингводидактические принципы, не вызывающие сегодня сомнений в своей истинности, прочно вошедшие в научную и методическую практику, возникли в трудах отечественных педагогов XIX века. К ученым, привнесшим в науку важнейшие идеи, связанные с исследованием языка и речи, относятся и представители Казанской лингвистической школы (КЛШ), сформировавшейся в 70-е годы XIX века в Казанском университете: И.А.Бодуэн де Куртенэ, В.А.Богородицкий, Н.В.Крушевский, В.В.Радлов, А.А.Царевский и другие.

Поражает многообразие и глубина их интересов, высказанных идей, верно угаданных направлений будущего развития научной мысли. Однако в рамках данной статьи мы обратимся не к их открытиям в языкознании, а к тем принципам, которыми они руководствовались в своей работе как ученые, как личности.

Основным принципом своих исследований казанские ученые провозгласили необходимость изучения всех языков, независимо от степени их развитости, тем самым заявляя и отношение к национальной политике: ˝нет языков привилегированных, аристократических, все языки заслуживают внимания языковеда˝ [Бодуэн 1997: 102]. Знакомство с жизнью и деятельностью ученых убеждает в том, что их внимание, искренняя заинтересованность распространялись и на языки различных народов: славянских, тюркских, финно-угорских, и на практическую поддержку их представителей.

Одной из заслуг казанских ученых является их стремление оценивать язык не только с точки зрения физиологии и психологии, но и как социальное явление.

По определению И.А.Бодуэна де Куртенэ, ˝филология занимается всеми проявлениями душевной жизни известного народа, а не только языком˝ [Бодуэн 1964: 267]. В.А.Богородицкий, развивая идею социальной сущности языка, идею изучения языка через знакомство с социально-культурными реалиями, писал, что сами ˝начатки языка˝ лежат ˝в природном стремлении людей к общественности˝ [Богородицкий 1964: 297].

Стремление к ˝общественности˝, к коллективности, общению с другими, ставшее, по выражению ученого, предпосылкой появления языков вообще, продолжается в истории человечества изучением иностранных языков. В.А.Богородицкий назвал ˝одинаковость языка˝, объединяющую людей, ˝социологическим фактором первейшей важности˝ [Богородицкий 1964: 296]. Однако и в многообразии языков и культур он, как

истинный исследователь, усматривал не причину разобщения, а залог наиболее полного достижения истины и утверждал, что различие языков ˝заставляет человечество идти к истине как бы разными путями, освещая ее с разных точек зрения˝ [Богородицкий 1964: 298].

Идеи казанских исследователей перекликаются с современными лингводидактическими представлениями, выраженными в принципах коммуникативного и межкультурного подходов. Обучение иноязычному общению сегодня подразумевает осознанную и активную коммуникативную деятельность учащихся. Коммуникантам, принадлежащим к разным лингвокультурам, для достижения взаимопонимания необходимы не только общий язык, но и понимание особенностей межкультурной ситуации, соблюдение социальных норм поведения, соответствующих ей; необходимо проявление взаимного уважения, стремление сократить существующую культурную дистанцию. Ученые, культурологи, философы напоминают, что ˝в мире нет ведущей культуры. Все культуры являются составляющими общечеловеческой культуры и имеют равное право на участие в диалоге культур˝ [Манапова 2014: 6].

Стремление к научной объективности, характерное для Казанской лингвистической школы, требовало изучения языка во всем его объеме, учеными было уделено большое внимание не только литературной, но и диалектной и разговорной речи. Современные лингвисты также уверены, что ˝специфика разговорной речи производна от духовной атмосферы страны, от мироощущения народа˝ [Верещагин 1988: 127], что не следует проводить резкую границу между ˝культурными˝ текстами и разговорной речью, т.к. ˝разговорная речь не лишена творческого начала и элементов языковой игры, которые отражают культуру языковой личности˝ [Болотнова, 2010: 66]. Опыт работы с иностранными студентами показывает, что овладение аутентичной разговорной речью является для них чрезвычайно сложной задачей: она требует проникновения в глубины языка, вырабатывания языкового чутья; однако студенты стремятся к этой цели, воспринимая этот процесс как освобождение от формальности в речи.

В.А.Богородицкий, называя диалог ˝процессом живой речи˝, был убежден, что ˝всякий, и даже самый обыкновенный, разговор представляет собою творчество˝ [Богородицкий 1964: 295]. Безусловно, данный тезис мог быть высказан лишь талантливым педагогом, стремящимся и способным освободить преподавание от формализма, ожидающим от говорящего и слушающего напряжения мысли и творческой фантазии.

Стремление к обобщению, к максимальной объективности, свойственное казанским ученым, проявилось в постоянном обращении к мнению ученых-предшественников и ученых-современников, в сопоставлении их позиций. ˝Всякое новое восприятие, совпадая с одинаковыми элементами прежних восприятий, интегрируется˝, – писал В.А.Богородицкий [Богородицкий 1939:153]. Необходимо отметить, что представителей Казанской лингвистической школы отличает заинтересованность в привлечении различных мнений к проблеме, открытость при обсуждении позиций, многие их работы носят дискуссионный характер, что также можно трактовать как научный и личностный принцип: ˝нетождество понимания, вызывая столкновение мнений, является лучшим средством для контроля за самою правильностью мысли˝ [Богородицкий 1964: с 297].

Предлагаемые учеными КЛШ идеи не всегда имели вид теоретических обобщений; рассыпанные порой в университетских лекциях, в отдельных публикациях, они позднее развивались в научной и практической деятельности – собственной или учеников и последователей, приобретая концептуальность.

И.А.Бодуэн де Куртенэ, размышляя о закономерностях развития языка, науки, общества, писал: ˝Везде есть какой-то неуловимый критический момент, решающий так или иначе; все прошедшее или пропадает как будто бесследно, или же оставляет ***заметные следы своего влияния***˝ [Бодуэн 2017: 36].

Значительность влияния представителей Казанской лингвистической школы на отечественное языкознание вне сомнений; их идеи, их труд подтолкнули исследователей XX и далее XXI века ко многим научным открытиям. Однако мы полагаем, что к ˝неуловимым, решающим моментам˝, продолжающим притягивать уважительное вни-

мание научного мира к когорте выдающихся ученых, должно быть отнесено и их честное, самоотверженное, подвижническое отношение к науке.

Литература

Богородицкий В.А. Этюд по психологии речи / В.А. Богородицкий // Богородицкий В.А. Очерки по языковедению и русскому языку. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1939. – С.146-157.

Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению / В.А. Богородицкий // Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях: Ч.1. – Изд. 3, доп. – М.: Просвещение, 1964. – 466 с.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях: Ч.1. – Изд. 3, доп. – М.: Просвещение˝, 1964. – 466 с.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А.Бодуэн де Куртенэ. – М., 1997. – 343 с.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Общее языкознание. Избранные труды / И.А.Бодуэн де Куртенэ. – М.: Юрайт, 2017. – 343 с.

Болотнова Н.С. Текст как явление культуры и его лингвокультурологические коды / Н.С.Болотнова // Русская речевая культура и текст: материалы международ. науч. конф. / под ред. проф. Н.С.Болотновой. – Томск: Изд-во ЦНТИ, 2010. – С.65-72.

Верещагин Е.М. Приметы времени и места в идиоматике речемыслительной деятельности / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров // Язык: система и функционирование. – М., 1988. – С.52-61.

Манапова В.Э. Диалогизм восточной культуры в прошлом и в современности / В.Э.Манапова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – №3. – С.1-6.

Арсланова Адиля Фаргатовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81-23

Балалар өчен язылган беренче татар энциклопедияләре

балалар энциклопедиясе, татар теле, фәнни-популяр әдәбият, лексика

Төрки-татарларның тәрәккыятен аларның Европа мәдәнияте белән танышуы, шуның тәҗрибәсен үзләштерүе белән бәйләгән алдынгы карашлы шәхесләр бу юлда мәгърифәтчелек-агарту эшләренең әһәмиятен яхшы аңлыйлар, агарту эшенең бер өлеше балаларга-үсмерләргә юнәлергә тиешлеге позициясеннән чыгып эш итәләр. Нәтиҗәдә Казан матбагаларында балалар өчен фәнни-популяр, этик характердагы басмалар да дөнья күрә башлый.

Басмалар репертуарында энциклопедияләр барлыкка килү милли китап нәшрияты үсешенең әһәмиятле күрсәткечләренең берсе булып тора. Балалар әдәбиятының бөтен тарихы шуны дәлилли. Россиядә беренче балалар энциклопедияләре XVIII гасырда ук таралыш ала.

Балаларга адресланган теләсә-кайсы китаптагы төсле үк, балалар өчен энциклопедияләрдә мәгълүмат тәкъдим итүнең билгеле бер методлары бар. Балалар белемнәрне аеруча да уен процессында нәтиҗәлерәк үзләштерә, шуңа күрә уен элементлары укучыга йогынтыны көчәйтүнең иң яхшы методларының берсе булып санала. Баланы бигрәк тә өстәл уены элементлары, викторина сораулары һәм биремнәре, таблицалар һ.б.ларның танып белү вазифалары активлаштыра.

Галимнәр тарафыннан балаларга атап төзелгән беренче татар энциклопедиясе дип Каюм Насыйриның 1860 нчы елда дөнья күргән “Буш вакыт” [Насыйри 1860] хезмәте танылa. Бу, бер яктан, фәнни-популяр әсәрләрдән беренчесе булса, икенчедән,

балалар өчен язылган, укырга күңелле итеп төзелгән фәнни-әдәби әсәрләрнең дә башлангычы булып тора. “Буш вакыт” – дидактик жанрдагы әсәр. Татар әдәбиятында әлеге жанрны куллану Каюм Насыйридан башлана. Рус әдәбияты тарихында исә дидактик жанрның беренче үрнәген бирүче М.Ломоносов булуы билгеле. Гомумән, бу жанрны алга сөрү мәгърифәтчеләргә хас, чөнки бу төр әсәрләрдә, художество чаралары аркылы киң катлау халыкка фән, техника турында белем бирү уңайрак. Каюм Насыйриның “Буш вакыт”ы нәкъ менә шушы максат белән язылган дидактик әдәбият үрнәге булып тора.

Каюм Насыйри шушы беренче әсәрендә үк табигать күренешләрен, балаларны гына түгел, бәлки зурларны да кызыксындырырлык итеп, аңлаешлы телдә язып бирә алуы белән таныла һәм ул табигать күренешләрен балаларга, шул ук вакытта зурларга да, XIX йөз әдәбиятында реалистик яктыртучыларның берсе булып тора.

1868 нче елда Каюм Насыйри “Буш вакыт”ның икенче вариантын эшләп бастыра [Насыйри 1868]. 1860 нче елгы басмасы барлыгы унике битле булса, икенче басмасы сиксән җиде битле булып чыга. Китапның тышында “Буш вакытларда сүзләр, берничә төрле нәрсәләр хакында: бу дөньяда ни нәрсәләр, ни эшләр бар. Белергә мәел итүчеләрне белемләндерер өчен Габденнасыйр углы тәэлиф итеп бастырды – 1884” дип куелган. Димәк, Каюм Насыйри аңлы рәвештә укучыларын дөньяда булган нәрсәләр белән фәнни нигездә таныштыруны бурыч итеп куя. Бу китапның кырык дүрт бите татарча-русча сүзлектән тора. Калган кырык өч битендә анатомия, минералогия һәм табигать күренешләре хакында кызыклы итеп язылган фәнни-әдәби мәгълүматлар бирелә. Бүлек исемнәрен санап чыгу да вакытына күрә китапның нинди әһәмияткә ия булганлыгын күрсәтә: 1) Кеше анатомиясе турында. 2) Яңа дөнья (Христофор Колумб). 3) Күк. 4) Ераклык – якынлык. 5) Җир. 6) Җирнең әйләнүе. 7) Һава насосы. 8) Һава шары. 9) Җылылык үлчәве. 10) Су. 11) Яңгыр. 12) Чык, кырау, кар, боз. 13) Кыш. 14) Яз. 15) Җәй. 16) Көз. 17) Балчык. 18) Кирпеч. 19) Ут тавышы. 20) Пыяла. 21) Тоз. 22) Шикәр. 23) Күкерт. 24) Тимер. 25) Җиз. 26) Бакыр. 27) Күлә суы. 28) Икмәк агачы. 29) Тәвә кошы. 30) Кит балыгы. 32) Болан.

Менә бу саналганнар буш вакытларыннан файдаланып, белем алырга теләге булган кешеләргә һәм балаларга зур мөмкинлекләр һәм шактый төпле мәгълүматлар да биргәннәр. Аларны укып, балалар аңнарын фикерләрен төрле өлкәдә белемнәрен баета алган, катлаулы гына табигать күренешләрен җиңел генә аңлатып бирүгә ирешкән һәм шуның белән табигатьтәге үзгәрешләргә фәнни якын килеп, реаль карарга өйрәнгән. 1909 нчы елда әлеге китап “Балалар китапханәсе” сериясе итеп, биш кисәккә бүлеп бастырыла.

Балалар өчен язылган беренче татар энциклопедияләреннән К.Бәширинең 1908 нче елда басылып чыккан “Балаларга фәнни дәресләр” хезмәтен дә атарга кирәк.

1956 нчы елда Нәкый Исәнбәтнең “Ни өчен ни булган яки утыз ялган” китабы басылып чыга [Исәнбәт 1956]. Әлеге җыентык балага теге яки бу үсемлекләрнең атамалары килеп чыгышын, хайваннар, бөҗәкләр, кошлар һ.б.ларның үз-үзләрен тотышын аңлаткан утыз әкияттән гыйбарәт. “Совет әдәбияты” журналында [“Ни өчен ни булган яки утыз ялган” 1957] һәм “Кызыл Таң” газетасында әлеге китапка уңай рецензияләр басыла [Урманчеев 1968]. Китапның бала белән сөйләшү характерында оештырылган кереш өлешендә Нәкый Исәнбәт балачакта абыйсын һәм әбисен “Ни өчен?” соравы белән аптыратуын искә төшерә: “ни өчен алай? нигә болай?”. Галим-энциклопедист балаларда халык авыз иҗаты әсәрләренең жанр төрлелеге турында күзаллау формалаштырырга омтыла. Нәкый Исәнбәт күзәтүләренчә, татар халкы балаларның сорауларына тапкыр җавапларны мәзәк, кече форма әкиятләр, риваять, гыйбрәтле кыйсса итеп формалаштырган: “Халык телендә “Ни өчен? Ник?” дигән сорауларга каршы үзенә бертөрле кечерәк әкиятсыман җаваплар да барлыкка килгән” [Исәнбәт 1956: 3]. Автор циклга берләштерелгән әкиятләрнең үзенең эшкәртмәсендә бирелүен яшерми: “үзем ишеткән-белгән кызыклы хәбәрләрне, тапкыр җавапларны яки мисалларны кечерәк әкиятләр төсендә сюжетка салып яздым” [Исәнбәт 1956: 5]. Китапның 1984 нче елда дөнья күргән яңа басмасында Нәкый Исәнбәт әкиятләрнең

санын 41 гә кадәр җиткерә. Аларның бары тик икесендә генә галим тарафыннан кайда язып алынулары турында искәрмәләр бар [Хабутдинова 2022: 144].

Шул рәвешле, балалар өчен язылган беренче татар энциклопедияләрен К.Насыйри, К.Бәшири, К.Бикколов, Н.Исәнбәт кебек авторлар тәкъдим итәләр. Башлыча, авторларның игътибары табигать күренешләренә, үсемлекләр һәм хайваннар дөньясына юнәлтелә.

Әдәбият

Исәнбәт Н. Ни өчен ни булган яки Утыз ялган / Н.Исәнбәт; К.Гобәйдуллин рәс. – Казан: Таткнигоиздат, 1956. – 104 б.

Насыйри К. Буш вакыт / К.Насыйри. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 1860. – 12 б.

Насыйри К. Буш вакыт / К.Насыйри. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 1868. – 87 б.

“Ни өчен ни булган яки утыз ялган”: Н.Исәнбәт әсәре // Совет әдәбияты. – 1957. – №2. – Б. 121-122.

Урманчеев Ф. Нәниләр шатлана / Ф.Урманчеев // Кызыл таң. – 1968. – 8 февраль.

Хабутдинова М.М. Принципы циклизации детских книг Наки Исанбета / М.М. Хабутдинова // Филология и культура. – 2022. – № 2(68). – С.142-148.

Ачилова Рисолат Аъзамовна

Бухарский государственный университет

УДК 811.111:811.512.133

Characters created based on the work of antonomasia

trop, character, antonomasia, classical literature, talmeh

First of all, it is appropriate to emphasize that English and Uzbek literature are the oldest and richest literatures in the world. Accordingly, there are many antonomasias related to the heroes of the work in both vernacular languages. They have acquired an importance in the social and cultural life of these peoples, formed as a separate system and have been highly perfected. In other words, they have become an integral part of the culture of both nations, and we will not be mistaken if we say that they completely define the cultural world of these nations. The British in ancient times embodied all the typical features of the Russian people in the character named Ivan. It is known that in Russian literature, the image of Ivan is represented by such positive qualities as goodness, purity of heart, simplicity. And the British interpreted the image under this name as possessing all the negative characteristics, depicted it with inhuman concepts such as cunning, deceit, oppression, and injustice. It should be recognized separately that Eastern classical literature, especially poetry, has been enriching the intellectuall and spiritual world of mankind for several centuries, promoting the creation of a just and enlightened society. In its place, the rich literary heritage of the representatives of Uzbek classical literature, which is considered a component of this literature, has been serving as a regular moral-spiritual, educational-religious encouragement for mankind. It can be said without exaggeration that the works of the representatives of Uzbek classic literature are a basis for not only one nation and people, not only for the Uzbek people, but also for the whole humanity as one of spiritual sources. The most important thing is that the main idea of Uzbek classical literature is always to promote the ideas of humanism, justice and self-realization, and this noble and good idea is important and relevant for all times and places. The representatives of Uzbek literary literature – Atoiy, Alisher Navoiy, Babur, etc. created a series of unique visual tools, thus they left a special mark on the development of world artistic arts. In particular, they skillfully used one of the most important units of folk culture – antonomasia – in their poetic works, and made great achievements in this regard.

It is known that the image of Farhad was originally interpreted in folklore. This image later moved to written literature. Firdausi is mentioned in the ″Shohnoma″ as a warrior soldier of Afrosyab, and is included as one of the main characters in Nizami's ″Khusrav and Shirin″ epic. The poet described Farhad as a public figure, a stonemason, intelligent and humane, extremely literate and a warrior. In Khusrav Dehlavi's epic ″Shirin and Khusrav″, Farhad is described as a noble prince, an unhappy lover who submits to fate.

This verse of Alisher Navoi has romantic theme, and the lyrical lover compares himself to the heroes of the work, Farhad and Majnun. From the content of the verse, it can be understood that the lover is pure, the owner of pure love, he faces a number of sorrows and misfortunes in the path of his love, endures the pain of any separation with patience, cherishes his beloved with infinite respect in any situation, and is willing to sacrifice his dear life for her. From the content of the verse, it is understood that the names of Farhad and Majnun are explained in this verse.

The content of the verse is as follows: ″My pure and innocent love is like the love of Farhad and Majnun, just as they are known to the world as symbols of love, I will be famous for my true love.″ After the name of Farhad, Majnun is one of the heroes of Alisher Navoi's poetic works, who is depicted as a symbol of true love.

It is known that Farhad and Shirin, Layli and Majnun were connected in the path of true love in the images of the Eastern fiction to such an extent that Farhad renounced the state in the path of love, and Majnun renounced himself for pure love. In the verse, the poet skillfully used the art of talmih in his place, and by referring to the names of the heroes of the famous work – Farhad and Majnun, he managed to describe the situation of a true lover in a clear, concise and effective way. The talmehs in the ghazal served to express many meanings. The same can be observed in the following stanza:

Blue Mehridin is more cunning, Bahramdin is more cruel,
You are not crueler than the sky, you merciless mohim. [Navoiy 1995, 5: 267]

In this verse of Alisher Navoi, the name Bahram is interpreted. In the Uzbek classical literature, observations showed that there are many talmehs associated with the names of heroes of works such as Rustam, Layli, Majnun (Qays), Khusrav, Farhad, Shirin, Bahrom, Vomik, Uzo. As mentioned, one of the main conditions of the art of talmih is that the historical or artistic fact referred to in it is famous, that is, familiar to many people. From the point of view of the current era, it is not difficult for the representatives of this nation to perceive, understand which artistic fact is being referred to, when they read or hear most of the talmihs used in classic Uzbek literature.

Antonomasia is a movement designed to highlight the inner spiritual world, external appearance, most important qualities and character and nature of characters in works of art, and to express it effectively. They greatly help the reader to clearly express the abstract concept and visualize specific concepts. Antonomasia arouses great interest in the literary work in the reader and allows a clear understanding of the essence of the main text. They also perform a motivational function in addition to the persuasive function. Antonomasia has been shown as one of the important linguistic tools for the deep perception and easy understanding of the aesthetic essence and philosophical ideas of poetic works.

Literature

Каграманов К.Р. Антономазия как средство языковой номинации: семантика и прагматика: автореф. дис. канд. филол. наук / К.Р.Каграманов. – М., 2007.

Арутюнян М.А. Структура, семантика и прагматика стилистического приема ″антономазия″ на материалах немецкого языка: автореф. дис. канд. филол. наук / М.А.Арутюнян. – М., 2011. – 24 с.

Анданиёзова Д. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: филол. фан. б. фалс. док. дисс. автор. / Д.Анданиёзова. –Т., 2017. – 11 б.

Navoiy. Xazoyin ul-maoniy (G’aroyib us-sig’ar). Mukammal asarlar to’plami. Yigirma tomlik. –T.: Fan, 1995.

Бадртдинова Алсу Анисовна
Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан
УДК 81`3; 81`28

Телевизионные программы про сельскую жизнь как источник изучения народного языка

татарский язык, диалекты, телевидение, средний диалект, западный диалект

Целью настоящего исследования являлся анализ современных народных говоров татарского языка, распространенных на территории Республики Татарстан, на основании телевизионной программы на татарском языке ˝Туган җир˝ (˝Родной край˝), которая освещает жизнь тружеников села, новости в сфере животноводства, аграрного бизнеса и т.д. Нами был исследован цикл программ за 2021 год (всего 35 программ). Героями их становились жители сел следующих районов: Азнакаевского, Аксубаевского, Арского, Балтасинского, Буинского, Кукморского, Лаишевского, Мамадышского, Черемшанского и др. При написании статьи примены описательный метод и метод сплошной выборки.

Татарская диалектология начала свое развитие еще в XIX веке. Благодаря непрекращающемуся интересу к татарским диалектам, всестороннему и кропотливому анализу говоров татарского языка, традициям казанской диалектологической школы, говоры и диалекты татарского языка хорошо и всесторонее описаны диалектологами. Имеется большое количество архивного материала, изданных публикаций и монографий, опубликованы ˝Атлас татарских народных говоров˝ (2015), ˝Большой диалектологический словарь татарского языка˝ (2009), разработан ˝Электронный атлас татарских народных говоров˝ (2011) и т.д.

Изучение говоров татарского языка является одним из главных направлений в татарском языкознании, так же как и изучение грамматичечкого строя, истории формирования татарского литературного языка. Новые исследования в разных областях науки: история, этнография, фольклор, искусствоведение и т.д., исследование других тюркских языков, новые открытия в общетюркской грамматике – дополняют и теорию диалектологии, обогащают языковой материал. В настоящее время в татарском языкознании все больше внимания уделяется междисциплинарному подходу, изучению языков в социолингвистическом аспекте. Меняются языки и диалекты, появляются новые методы (например, изучение артикуляции звуков методами МРТ, УЗИ), новые подходы.

С развитием новых технологий появляются новые возможности для изучения диалектов и говоров языков. Например, интересными являются аккаунты блогеров в социальных сетях. Жители сел разных профессий – трактористы, пчеловоды, люди, занимающиеся агротурзимом, экотуризмом и др. – создают блоги о жизни в селе, о своей работе, снимают короткие видеоролики. И эти видеосообщения являются хорошим материалом для анализа ситуации языка на местах проживания носителей говоров.

Анализу этому помогает и татарское телевидение. Когда в новостях и некоторых программах берут интервью у местного населения, можно проанализировать количество заимствований, сохранение диалектизмов, произношение некоторых звуков, сохранение звуковых явлений: цоканье, чоканье, жеканье, йоканье, оканье и т.д.

Особый интерес представляет телевизионная передача ˝Туган җир˝, транслируемая на телеканале ˝Татарстан – новый век˝ (далее – ТНВ). Героями этой программы становятся жители сел Республики Татарстан, преимущественно работающие в сельском хозяйстве, аграрном бизнесе, иногда в передаче также освещаются и обычаи, традиции татарского народа (например, Каз өмәсе), разные сельские конкурсы: соревнования поваров и т.д.

По нашему мнению, объективность исследования языка героев этой программы обусловлена несколькими причинами:

1) спонтанность, внезапность: жители села могут только догадываться, к кому обратится репортер;

2) даже при подготовленной речи мы предполагаем, что жители села не готовят текст, соответствующий литературной норме татарского языка;

3) волнение перед камерой, перед репортером, в связи с чем речь становится незаученной;

4) интервью берет не ученый, который ˝приехал проверить грамотность˝, а такой же простой человек и т.д.

В ходе исследования нами были проанализированы 35 программ, вышедших в 2021 году, героями программ становились жители сел следующих районов: Азнакаевского, Аксубаевского, Арского, Балтасинского, Буинского, Кукморского, Лаишевского, Мамадышского, Черемшанского. Это представители среднего диалекта и западного диалекта татарского языка.

В ходе исследования нами были сделаны следующие выводы: несмотря на общепринятую в татарском языкознании мысль о том, что языки лучше сохраняются в периферийных говорах, что, несомненно, до сих пор наблюдается в диалектизмах, в сохранении древнетюркских *о, *ï [Бадртдинова 2021: 34], мы увидели такую тенденцию – в дальних районах распространено употребление слов из русского языка, редко встречаются описанные диалектологами фонетические явления, свойственные данной территории; например, респонденты, живущие в Азнакаевском районе, говорят на литературном татарском языке с использованием большого количества слов из русского языка, а респонденты, живущие близко к Казани, говорят на чистом татарском языке.

Также мы отметили следующую тенденцию: термины, определяющие новые формы ведения агробизнеса, подсобного хозяйства, жителям удобнее произносить заимствованиями. В говорах сохраняются звуковые явления: цоканье, чоканье, жеканье, йоканье, оканье и т.д.

Безусловно, анализ этой программы не может дать исчерпывающие показатели состояния народного языка, но является интересным материалом, дополняющим факты о ситуации языка.

Все эти исследования при объединении с выводами из комплексных экспедиций, с архивными данными дадут объективные факты о настоящем положении татарского языка, о состоянии живого народного языка.

Таким образом, при изучении диалектов татарского языка телевизионные программы на татарском языке о жизни татарских сел являются ценным дополнительным источником. Анализируя эти телевизионные передачи, можно проследить за актуальным состоянием разговорной татарской речи, так как цель этих программ не национально-языковые темы, а проблемы социально-экономические, что дает нам основание считать целесообразным их применение как источника диалектологического, языкового материала.

Литература и источники

Архив телеканала ˝Татарстан – новый век˝ [Электронный ресурс] // Режим доступа: URL: https://tnv.ru/tv-projects-item/tugan-ir/ (дата обращения: 19.07.2022).

Бадртдинова А.А. Перспективы экспериментальных исследований фонетики диалектов татарского языка (на примере одного явления) / А.А.Бадртдинова // Язык. Культура. Этнос. Чтения памяти Э.Ф. и Ф.Г.Чиспияковых; науч. ред. В.М.Телякова, отв. ред. И.А.Пушкарёва. – Новокузнецк; Красноярск, 2021. – С.33–36.

Электронный атлас татарских народных говоров [Электронный ресурс] // Режим доступа: URL: http://atlas.antat.ru/ (дата обращения: 24.11.2022.

Булатова Альфия Каримовна
Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан
УДК 811.512.145

Азнакай районында яшәүче татарлар сөйләмендәге лексик үзенчәлекләр

диалект, мензелинский говор, Азнакаевский район, татарский язык, лексика

Татар теленең хәзерге диалект системасы телдә барган үзгәрешләрне чагылдыра. Аерым сөйләш вәкилләре теле җәмгыятьтәге фәнни-техник прогресс, мәгълүмати процесслар, урбанизация һ. б. экстралингвистик факторлар йогынтысында төрле үзгәрешләр кичерә. Шунлыктан, теге яисә бу диалектны (сөйләшне) тикшерү синхроник һәм диахроник яссылыкларда каралырга тиеш.

Диалектолог М. Р. Булатова фикеренчә, теге яисә бу телдә барган үсеш процессларын сөйләш һәм диалектлар ярдәмендә күзәтергә мөмкин, чөнки аларда төрле диалекталь формалар белән бергә борынгы төрки, гомумтөрки элементлар саклана [Булатова 2021: 5-6]. Шул ук вакытта диалектларда аерым лексик берәмлекләрнең активлашуы, кайберләренең мәгънәләренең киңәюе-тараюы яисә гомумән кулланылыштан төшеп калуы да күзәтелергә мөмкин.

2019–2021 елларда Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Татарстан Республикасы Азнакай муниципаль районында комплекслы экспедиция оештырды. Фәнни сәфәр кысаларында 40 татар авылы тикшерелде һәм әлеге төбәктә яшәүче татарларның җирле сөйләш үзенчәлекләре өйрәнелде.

Тупланган лингвистик материалларга нигезләнеп җирле татар халкының сөйләме татар теленең урта диалекты минзәлә сөйләшенең төп урынчалыгына карый дигән нәтиҗә чыгарылды. Шуны да искәртеп китү урынлы, әлеге төбәктә яшәүчеләрнең сөйләше татар әдәби теленә бик якын.

Экспедиция эшчәнлеге нәтиҗәсендә ареаль лингвистиканың төрле метод һәм алымнары файдаланылды, информантлар сөйләме аудио язмаларга яздырылды, соңыннан алар транскрипцияләнде һәм анализланды. Шул ук вакытта татар диалектологиясенең моңа кадәр бастырылган фәнни хезмәтләр файдаланылды,˝Идел-Урал регионы татар халык сөйләшләренең атласы˝ (1989); ˝Татар халык сөйләшләре атласы˝ (2015) и Атласның электрон версиясе (2012, http://atlas.antat.ru), ˝Татар халык сөйләшләре˝ (2008, 2 китапта) хезмәтләре кулланылды. Безнең тарафтан бай тел материалы тупланды. Әлеге язмабызда төбәктә яшәүче татарлар сөйләмендә очрый торган аерым лексик үзенчәлекләрне яктыртып китүне кирәк дип таптык.

Диалекталь сүз катлаулы семантик структураны тәшкил итә. Ул төп чыганак номенация булу белән бергә иҗтимагый, сәяси, дингә караган, мәдәни, икътисади һәм башка гомумкешелек мөнәсәбәртләренең җыелмасын тәшкил итә. Бу фикерне тулаем тел системасына, диалект системасы, шулай ук аерым бер лексема-сүзгә карата да әйтергә мөмкин. Мәсәлән, Азнакай районында яшәүче татарлары сөйләше лексик яктан татар әдәби теленә якын тора. Шул ук вакытта, бу төбәктә генә очрый торган үзенчәлекләр дә байтак. Тикшерү барышында теркәлгән кайбер диалектизмнар тукталып үтик:

Қомоқ ‘күсе’ – минзәлә сөйләшендә генә очрый торган диалектизм: *Қапкынға бик олы қомоқ төшкән*. Тикшерелгән барлык торак пунктларда бу сүз кулланыла. Әлеге төбәктә кеше кушаматлары арасында да бик еш очрый.

Бидрә ‘чиләк’ – рус теленең *ведро* сүзеннән алынган, златоуст, пермь, тепекәй, бөре сөйләшләрендә актив кулланыла: *Бу бидрә зур, монысы кечкенә.* Сүз *чиләк* сүзе белән параллель рәвештә файдаланыла.

Әлеге төбәктә *бүлтерек* ‘бер тапкыр да бәрәнләмәгән ана сарык’ диалектизмы очрый. Лексема татар әдәби телендә ‘җәен, соңга калып туган’ мәгънәсендә кулланыла [ТТАС, Т.1, 640 б.], шулай ук урта диалектның тепекәй сөйләшендә ‘кечкенә, буе үсмәгән кеше’ мәгънәсе дә бар [ТТЗДС, 142 б.].

Чөгөрмәк (вариантлары – *чүгермәк, чүгәрмәк , чөгөрмәк, чөкөрмәк*) лексемасы ике торак пунктта гына теркәлде (Чалпы, Камышлы авыллары). Диалекталь сүзлекләрдә сүзнең түбәндәге мәгънәләрдә кулланыла: минзәлә, стәләрлетамак сөйләшләре ‘кайнап чыга торган су’; ‘кар һәм яңгыр сулары җыела торган уйсу җир’; ‘һаман ишелә барып зурая бара торган чокыр’ [ТТЗДС, 758 б.]. Этимологиясенә килгәндә, гомуми кыпчак теленең сүгермәк, ‘түбәнгә төшерү, түбәнәйтү, чүктерү, чүгерү’ сүзенә кайтып кала [Әхмәтьянов, Т.2, 446 б.]. Без өйрәнгән авылларда сүз ‘кар һәм яңгыр сулары җыела торган уйсу җир’ мәгънәсе белән бергә ‘бакыр базы’ лексик-семантик вариантында кулланыла, сүзлекләрдә бу сема теркәлмәгән.

Йалбыр ‘тузынган, рәтсез’ – татар әдәби телендә ялбыр ‘Озын һәм куе; киң ябалдашлы һәм куе яфраклы’; ‘катлауланып торган’; ‘Тырпаеп торган’ мәгънәләрендә теркәлгән [ТТАС, 833]. Сүз гомумкыпчык *йалбыр* ‘ялкын дөрләве’ сүзеннән килеп чыккан [Әхмәтьянов, Т.2., 538].

Танау ‘кеше борыны’ диалектизм урта һәм мишәр диалектларынң күп сөйләшләрендә файдаланыла. Татар әдәби телендә сүз ‘хайван башының очлаеп торган борын өлеше’; ‘гомумән хайваннарның борыны’ *мәгънәләрендә кулланыла.* [ТТАС, Т.3., 358 б.].

Торбоша (вариантлары – торбыша, торпыша) – минзәлә сөйләшендә ‘иген ташыганда арба җәелә торган зур киндер җәймә’ мәгънәсендә теркәлгән [ТТЗДС, 640 б.]. Без өйрәнелгән төбәктә өч торак пунктта (Камышлы, Тымытык, Бүләк авыллары) гомумән ‘зур җәймә’ вариантында файдаланыла. Килеп чыгышы ягыннан рус теленең *торпище*, *торбище* сүзеннән.

Шулай итеп, Азнакай төбәгендә яшәүче минзәлә сөйләше вәкилләрендә татар әдәби теленнән аермалы булган лексик берәмлекләр кулланыла. Алар сөйләшнең үзенчәлеген тәшкил итә.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда / Р.Г.Әхмәтьянов. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2015. – Т.1. 543 б; Т.2. 567 б.

Булатова М.Р.Татарские говоры Башкортостана: ареальный аспект / М.Р.Булатова. – Казань: ИЯЛИ, 2021. – 136 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. Т.1. 712 б.; 2016. Т.2. 748 б.; 2017. Т.3. 744 б.; 2018. Т.4. 760 б.; 2019. Т.5. 908 б.; Т.6. 908 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз. Ф.С.Баязитова, Д.Б.Рамазанова, З.Р.Садыйкова, Т.Х.Хәйретдинова. – Казан: Татар. китап. нәшр., 2009. – 839 б.

Ван Шусянь
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 79.793

Особенности преподавания русского языка: от очного формата к дистанционному

лексикографическая компетентность, русский язык как иностранный, иностранные студенты, вуз

Изучение русского языка как иностранного важно в современном мире, так как именно подлинное понимание языка позволяет как наиболее целостно понять культуру изучаемого народа, так и определить лингвистические и социокультурные особенности. Именно эти факторы и лежат в основе изучения, а также преподавания русского языка. Стоит отметить, что русский язык является кладовой всех знаний и особенностей изучаемой страны, таким образом, процесс его изучения особо важно учитывать в современном мире межкультурного взаимодействия [Грицкевич 2020].

Современное общество стремится к поликультурности, и знание иностранного языка может выступать как один из факторов потенциальной успешности человека. Стоит также отметить тот факт, что владение иностранным языком позволяет увеличить коммуникационные процессы с представителями разных языковых групп.

В современном высшем образовании преподавание русского языка должно проводиться по единой, целостной образовательной системе, где чередуются педагогические подходы и приемы посредством использования нескольких видов образовательной деятельности, что позволит студенту сформировать необходимые умения и навыки [Дзюба 2017: 395].

Тенденция к глобализации, к массовому применению дистанционного образования и интернет-ресурсов привлекает все больше людей к русской культуре, изучение которой фактически невозможно без знания русского языка [Жукова 2020: 80].

Не менее сложной задачей для студента является изучение грамматических основ русского языка. При этом иностранный студент должен соотносить русский язык с родным, в процессе чего нередко могут возникать интерферентные ошибки. Цель преподавателя в данном случае – логичное и последовательное построение образовательного процесса с учетом психоэмоциональных особенностей учащегося [Стародумов 2018: 204].

Процесс коммуникации является важнейшем этапом в процессе изучения РКИ. В науке преобладает мнение о необходимости применения коммуникативно-деятельностного подхода при изучении РКИ, что подтверждается в современных исследованиях [Дзюба 2017: 41].

При обучении преподаватель должен осознавать, что студенты являются представителями иных языковых групп, которые также имеют свои культурные особенности. Чтобы изучение языка происходило наиболее успешно, необходимо обеспечить грамотное взаимодействие между учителем и учеником при учете психологических, возрастных особенностей, поддержание высокого уровня мотивационного аспекта с обязательным учетом особенностей каждого конкретного учащегося: национальная принадлежность, уровень образования, сроки изучения РКИ и прочие аспекты, которые оказывают непосредственное или опосредованное влияние на изучение.

За последние несколько лет мир существенно изменился; внешние факторы реформировали и характер преподавания РКИ. Все большее значение отводится развитию дистанционного образования. В то же время применение дистанционных технологий в преподавании является наиболее спорным вопросом настоящего времени. Несомненным положительным моментом является тот факт, что дистанционные технологии могут быть направлены на большое количество потенциальных учеников независимо от их уровня подготовки или специальности. Студент без труда может присутствовать как

на лекционных, так и на семинарских занятиях вне зависимости от его места пребывания, возможностей здоровья. При этом учащемуся предоставлен целый блок электронных образовательных ресурсов, которыми он может воспользоваться при подготовке к дисциплине [Бондаренко 2020: 185].

Для того чтобы обеспечить максимальную вовлеченность учащихся в дистанционное занятие, преподаватель может применять разные образовательные технологии: использование метода перевернутого урока, обсуждение дискуссионных вопросов, вариации интеллектуальных разминок и бесед.

Большая часть дистанционных занятий проводится через популярные платформы, которые обеспечивают связь учащихся с преподавателем (˝Zoom˝, ˝Teams˝, ˝Moodle˝, ˝Яндекс. Телемост˝ и так далее). Кроме платформ, следует уделить особое внимание и иным сервисам. Это могут быть подкасты, образовательные блоги; также образовательный процесс можно проводить и через популярные социальные сети, например, ˝ВКонтакте˝, ˝Telegram˝. Огромной популярностью пользуется видеохостинг, где авторы наглядно и информативно объясняют ту или иную тему русского языка, при этом активно используют жестикуляцию, благодаря чему студент при применении наглядно-образного мышления качественнее и эффективнее запоминает информацию. Стоит также отметить и разнообразные инструменты, которые доступны преподавателям в рамках дистанционного образования. Это могут быть онлайн-доски, система тестов, а также анкеты. Все эти инструменты преподаватель может использовать на дистанционном занятии.

Наиболее популярным ресурсом является сервис (приложение) для запоминания ˝Quizlet˝. Благодаря данному сервису преподаватель может создавать различные задания, направленные на проработку лексических трудностей. При этом существует несколько режимов: карточки, запоминание, викторина, соревнования (в рамках которых учащиеся могут на скорость соревноваться в выборе ответов) и многое другое. Наиболее эффективным средством является тест, с помощью которого преподаватель может отслеживать успешность овладения изученным материалом и вовремя вносить необходимые корректировки в образовательный процесс [Горовая 2021: 141].

Благодаря компетентному применению всего инструментария дистанционного обучения у учащегося формируются навыки критического мышления, творческой деятельности, что, в свою очередь, подкреплено высоким уровнем мотивационной составляющей. Соответственно, эффективность дистанционного обучения возрастает. При этом стоит отметить, что в своей сущности дистанционные технологии не смогут в должной мере заменить привычное очное обучение, так как фактически невозможно заменить процесс реального взаимодействия педагога с учащимся. Дистанционное обучение является лишь необходимым дополнением к традиционному образованию.

Литература

Бондаренко В.А. Проблемы организации дистанционного обучения по русскому языку как иностранному (из опыта подготовительных курсов для иностранных слушателей) / В.А.Бондаренко // Молодой учёный. – 2020. – №39 (329). – С.185-187.

Горовая Н.Н. Применение дистанционных технологий в преподавании русского языка как иностранного / Н.Н.Горовая, А.С.Пожидаева // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. Сер: Методика преподавания языка и литературы. – 2021. – №06 (09).

Грицкевич Ю.Н. Русский язык как иностранный в образовательном, научном и культурно-просветительском пространстве региона / Ю.Н.Грицкевич, С.В.Лукьянова, Н.С.Молчанова. – URL: https://obr.so/wp-content/uploads/2021/07/Statya-2.pdf (дата обращения: 20.09.2020).

Грицкевич Ю.Н. Национально ориентированный подход при формировании коммуникативной компетенции в процессе обучения иностранным языкам / Ю.Н.Грицкевич, С.В.Лукьянова, Л.М.Попкова, А.С.Яковлева // Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference. Volume V, May 22th-23th, 2020. – Pp.395-405.

Дзюба Е.В. Психолого-педагогические, социокультурные и методические основы преподавания русского языка как неродного/иностранного / Е.В.Дзюба, А.Э.Массалова // Филологический класс. – 2017. – №3. – С.41-46.

Жукова О.Г. Особенности преподавания и изучения русского языка как иностранного / О.Г.Жукова // Инновационная наука. – 2020. – №9.

Занкова А. А. Изучение русского языка как иностранного в онлайн-среде: возможности и специфика / А.А.Занкова // МНКО. – 2019. – №2 (75).

Стародумов И.В. Особенности преподавания русского языка как иностранного / И.В.Стародумов // Молодой ученый. – 2018. – №40. – С.204-207.

Ван Юйлинь
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 82.081

Реализация фрагментных эмотивных смыслов в художественном тексте (на примере произведений И.С.Тургенева)

эмотивные смыслы, художественный текст, фрагмент, эмотивная лексика, семантическая структура

В последние десятилетия в когнитивной лингвистике всё большее внимание уделяется проблеме эмоций человека и их вербализации. Речь представляет собой деятельность человека, пронизанную эмоциями, она является основным средством их выражения. С исследованием взаимоотношений между эмоциональной сферой человека и его языковой деятельностью связана разработка концепции эмоциональной картины мира [Шаховский 2019].

Мир эмоций и их языковое отражение не совпадают полностью, это объясняется сложностью и универсальностью самих эмоций: они могут проявляться в языке в виде окраски, сопровождающей основное значение слов говорящего. Человек и его внутренний мир всегда находятся в центре внимания писателя в художественном тексте. Как отмечает в своем научном исследовании О.И.Таюпова, ˝эмоциональное содержание является непременным компонентом семантической структуры художественного текста˝ [Таюпова 2013: 495]. В художественных произведениях эмоции тесно связываются с потребностями персонажей, являются основными мотивами их деятельности, помогают раскрыть психологическую характеристику каждого героя. В своем творчестве автор использует разнообразные смыслообразующие языковые средства, например: синтаксические конструкции, порядок слов, морфологические структуры и др.; они позволяют не только интерпретировать психическую деятельность героев, но и отражать эмоционально-оценочное отношение автора, и воздействовать на читателя, вызывая ответные эмоции.

Механизмы и способы конкретизации эмоций на страницах произведения субъективны и индивидуальны у каждого писателя, в них воплощаются индивидуальное мастерство писателя и особенности его стиля. Неслучайно мы обратили внимание на произведения И.С.Тургенева. Особенность его творчества проявляется в обилии многообразных языковых способов, призванных изображать эмоции героев и эмоциональную тональность рассказа. В данном исследовании на материале произведений И.С.Тургенева анализируются разные типы фрагментов, в которых воплощаются эмоциональные смыслы.

Эмоциональная окраска художественного текста постепенно изменяется по мере развития сюжета, организуется динамически, реализуется в разнообразных языковых средствах ее конкретизации – от слова, словосочетания до предложения и фрагмента. Все эмотивные смыслы тесно взаимодействуют друг с другом, гармонически переплетаются, их совокупность образует целостное эмотивное содержание данного текста. Ис-

следование эмотивных смыслов произведения с различных текстовых позиций позволяет выявить их разновидности, обнаружить богатство и разнообразие эмоций персонажей.

Главную нагрузку в демонстрации эмоциональной информации в художественных произведениях выпадает на лексику, но в отдельной лексической единице мы получаем лишь приблизительное и поверхностное представление об эмоциях. Когда эмотивная лексика функционирует в рамках текстовых фрагментов, под влиянием окружающего контекста она приобретает новую семантическую и стилистическую значимость, реализует свою политональность и разнотипность. В труде ˝Лингвистический анализ художественного текста˝ лингвист Л.И.Бабенко подчеркивает, что ˝фрагментные эмотивные смыслы обычно совпадают с микротемой отдельного текстового фрагмента, сложного синтаксического целого˝ [Бабенко 2005: 125]. Эмотивные смыслы могут отображаться в разных композиционно-речевых конструкциях. Мы выбрали следующие примеры из произведений И.С.Тургенева.

Во-первых, повествовательный фрагмент из романа ˝Накануне˝: ˝Елена то сидела на кровати, обняв колени руками и положив на них голову, то подходила к окну, прикладывалась горячим лбом к холодному стеклу и думала. Сердце у ней не то окаменело, не то исчезло из груди; она его не чувствовала, но в голове тяжко бились жилы, и волосы ее жгли, и губы сохли˝ [Тургенев 2019: 242]. В этом фрагменте отражены беспокойство и волнение Елены. Автор не прямо называет эмоциональное состояние героини, а использует в основном лексику, изображающую действия и жесты; чтобы показать тревогу персонажа, акцентирует внимание на ее внешнем выражении. Кроме того, в этом фрагменте эмоциональные переживания героя реализуются также в метафорических словах и выражениях (**сердце окаменело, волосы жгли, бились жилы** и др.), в них обнаруживаются скрытые связи между психической деятельностью человека и его физическим действием, все изменения в организме персонажа являются следствиями его определенных душевных переживаний. Такое повествование в исследуемом произведении представляет собой доминирующее средство демонстрации эмотивных переживаний героев в условиях текстового фрагмента.

Во-вторых, описательный фрагмент из повести ˝Вешние воды˝: ˝Внезапно, среди глубокой тишины, при совершенно безоблачном небе, налетел такой порыв ветра, что сама земля, казалось, затрепетала под ногами, самый воздух завертелся клубом. Вихорь, не холодный, а теплый, почти знойный, ударил по деревьям, по крыше дома, по его стенам, по улице˝ [Тургенев 2019: 62]. Описание природного пространства в качестве инструмента анализа душевных переживаний персонажей является одним из излюбленных приемов раскрытия внутреннего состояния в произведениях И.С.Тургенева. В данном фрагменте автор тщательно описывает изменения окружающей среды; хотя человек и природа существуют раздельно, но в этом случае картина эмоционального состояния героев развертывается в тесной связи с картиной внешнего мира, формирование и развитие любви у Санина и Джеммы сопровождаются изменением ветра, как в замедленной киносъемке, от слабого намека до полного ее раскрытия.

В-третьих, фрагмент с эмотивными диалогами. Приведем фрагмент диалога Натальи и Рудина в повести ˝Рудин˝:

˝– Я люблю вас, – повторил он, – и как я мог так долго обманываться, как я давно не догадался, что люблю вас!.. А вы?.. Наталья Алексеевна, скажите, вы?..

– Вы видите, я пришла сюда, – проговорила она наконец.

– Нет, скажите, вы любите меня?

– Мне кажется… да… – прошептала она˝ [Тургенев 1980: 255].

Приведенный выше контекст насыщен эмотивной лексической единицей **любить**, эмотивные смыслы в этих диалогах передаются посредством самовыражения персонажей, степень эмотивности такого способа значительно выше, чем в повествовании от третьего лица, выражение переживаний в прямой речи героев более открыто и ярко по сравнению с экспрессивными повествованиями от автора. Особую функцию в процессе интерпретации эмоционального состояния в художественных произведениях выполняют и

синтаксические средства: недоговоренность, перебив, повтор, восклицание, вопросительное предложение и т.д.

В-четвертых, разные формы внутреннего монолога персонажей: ˝Отчего у меня так тяжело на сердце, так томно? Отчего я с завистью гляжу на пролетающих птиц? Кажется, полетела бы с ними, полетела – куда, не знаю, только далеко, далеко отсюда. И не грешно ли это желание?˝ [Тургенев 2019: 234]. В данном отрывке из дневника Елены автор много раз использует вопросительный знак, на этом построен внутренний спор героя с самим собой. Монолог персонажа является средством его самоанализа и самораскрытия, непосредственно показывает внутреннее состояние героев во всей сложности и противоречивости эмоциональной ситуации, играет значительную роль в развитии сюжета.

В анализируемых нами художественных произведениях И.С.Тургенева фрагментные эмотивные смыслы создаются, в первую очередь, эмотивной лексикой; с одной стороны, она оказывает воздействие на сюжет, с другой, она и конкретизируется, и семантически обогащается во фрагменте, в этом случае фрагментные смыслы и лексическая семантика тесно взаимосвязаны. В тексте выделяются различные текстовые фрагменты, которые функционируют в многообразных сюжетных ситуациях и обнаруживают разнообразие и богатство средств обозначения эмотивных смыслов в структуре произведений.

Литература

Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста / Л.Г.Бабенко. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 496 с.

Таюпова О.И. Аспекты изучения художественного текста / О.И.Таюпова // Вестник Башкирского университета. – 2013. – №2. – С.493–497.

Тургенев И.С. Собрание сочинений в двенадцати томах Том 5. Рудин. Повести и рассказы 1853–1857 / И.С.Тургенев. – М.: Наука, 1980. – 708 с.

Тургенев И.С. Вешние воды. Накануне / И.С.Тургенев. – М.: Изд-во АСТ, 2019. – 474 с.

Шаховский В.И. Эмоциональная картина мира в вербальной презентации / В.И. Шаховский // Мир русского слова. – 2019. – №1. – С.35-43.

Габдреева Наталия Викторовна
Казанский федеральный университет
Кочурова Светлана Валерьевна
Казанский национальный исследовательский
технический университет имени А.Н.Туполева-КАИ
УДК 81

Лингвистические процессы, сопутствующие заимствованию

язык-рецептор, деэтимологизация, аффиксоид, немотивированные заимствованные, словакомпозит

Как известно, иноязычное слово, или прототип, не механически переносится из одного языка в другой, а претерпевает различные изменения: начиная от графической передачи и заканчивая наращением или редукцией сем и значений, а также сменой грамматических характеристик. Все эти процессы, называемые ассимиляционными, хорошо описаны, во-первых, на материале слов различной этимологии (англицизмов, галлицизмов, испанизмов, фарсизмов и др.), а во-вторых, в различные исторические периоды развития языка-рецептора (например, русского).

В настоящей статье речь пойдет лишь о двух процессах, которые, на первый взгляд, опосредованно относятся к самому процессу миграции, однако оказывают на развитие словарного состава принимающей системы заметное воздействие.

Речь идет о таких лингвистических процессах, как деэтимологизация, опрощение и приобретение словом членимости (производности) на основе соотнесенности.

Первоначально в язык поступают слова, сложные по своей изначальной природе, содержащие одинаковый формальный компонент. В течение какого-то времени идет накопление заимствованных слов с одинаковым оформлением, в качестве примера приведем следующий ряд: *бармен, джентльмен*, *джазмен*, *шоумен, бизнесмен, спортсмен, фронтмен* и др. При заимствовании (очевидно, что перед нами слова, вощедшие в русский язык в разное время) мотивированность слова теряется, оно воспринимается как непроизводное. Однако постепенно членимость слов восстанавливается, проясняется, и на последнем этапе повторяющаяся формальная часть может выступать в роли самостоятельного аффиксоида или даже слова. Например, в разговорной речи молодого поколения можно услышать выражение *крутой мэн*.

Сегодня можно привести в качестве примера так называемый период накопления в русском языке пока не мотивированных заимствованных слов английского происхождения с префиксоидом *овер-*: *овердрафт* ‘кредит, предоставляемый клиенту с выпиской чекового счета на банк или строительную компанию, где этот счет может быть дебетован; обычно такой кредит не может превышать оговоренной суммы’, *оверкиль* ‘опрокидывание судна вверх килем (днищем)’, *оверсайз* ’одежда свободного кроя; одежда, которая значительно велика своему хозяину’, *оверпрайс* ‘эк. завышать цену (назначить на что-либо неоправданно высокую цену); переоценивать, оценивать слишком высоко (в прямом или переносном смысле)’ [Толковый 2000]. Если обратиться к языку-источнику, можно констатировать, что все перечисленные слова являются сложными по структуре. Английское over чаще всего обозначает ˝над, сверх, поверх, выше˝. Вполне ожидаемо, что этот структурный элемент сможет выступать в дальнейшем в качестве самостоятельного компонента в процессе русского словообразования. Нечто подобное описывал И.А.Бодуэн де Куртенэ, говоря о функционировании латинской финали *-ция*, вошедшей в арсенал русского словообразования настолько, что используется при присоедиении к русской мотивирующей основе: *старушенция*, *бабуленция* и пр.

Таким образом, если на начальном этапе морфема поступает в язык-рецептор в качестве немотивированной, в составе иноязычного композита, который деэтимологизируется, подвергается опрощению, теряет семантические и

грамматические связи в принимающей системе, то в дальнейшем возможно обретение морфемой самостоятельного статуса с грамматическим и лексическим значением.

Явление опрощения и переразложения, как широко известно, исследовал В.А.Богородицкий, рассматривая исторические изменения в слове [Богородицкий 1935].

Литература

Толковый словарь: англо-русский: 2-е изд. / Б.Батлер, Б.Джонсон, Г.Сидуэль и др. – М.: Весь Мир, 2000.

Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики [Текст]: (Из университетских чтений) / В.А. Богородицкий. – 5-е изд., перераб. – Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1935. – 354 с.

Газизова Илюзя Рифнуровна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 347.78.034

Ч.Айтматовның ˝Буранный полустанок˝ (˝И дольше века длится день...˝) әсәрендәге фаунонимик лексиканы татар теленә тәрҗемә итү үзенчәлекләре

Ч.Айтматов, фаунонимик лексика, тәрҗемә, татар теле

Тәрҗемә эшчәнлеге барышында тәрҗемәчеләр телләр арасындагы аермалыклар нәтиҗәсендә килеп туган кыенлыклар белән еш очрашалар. Мондый кыенлыклар арасында телдә чагылыш тапкан мәдәни традицияләр һәм төрле гореф-гадәтләр дә бар. Һәр телнең мөһим үзенчәлекләренә хайваннар дөньясы белән бәйле лексиканы да кертеп карыйлар. Зоонимик лексика төрле телдә төрлечә кулланыла, шунлыктан аны тәрҗемәдә дөрес бирү осталык сорый.

Хайван образларын, аларның телдә чагылышын, халыклар мәдәниятенә йогынтысын, шулай ук бу образларга салынган мәгънәне өйрәнү кешеләр һәм хайваннар арасындагы бәйләнешне тирәнрәк аңларга ярдәм итә. Нәтиҗәдә кыйммәтләр системасы кысаларында мәдәниятнең мөһим компонентларын ачыкларга мөмкинлек туа [Леви-Стросс 1994: 320].

Галимнәрнең күбесе мәдәният нәкъ менә кешенең хайваннар дөньясыннан аерылуы нәтиҗәсендә туа дип саный [Каган 2003: 38]. Йөзләрчә еллар дәвамында кеше үз дөньясын, үз мәдәниятен булдыра. Лотман раславы буенча, күпьеллык тарихында кеше фауна вәкилләрен өйрәнеп, аларның тормыштагы һәм мәдәнияттәге роле турында уйлана. [Лотман 2000: 35].

Хайваннар дөньясы белән бәйле лексика – лингвистик эзләнүләр өчен шактый кызыклы тема. Үз эченә зоологик лексиканы алган лексик-семантик төркемнәр бердәнбер һәм бай составлы булуы белән аерылып тора. Аларны өйрәнү теге яки бу халыкның телен, мәдәниятен үзләштерүгә юл ача. В.Н.Телия кебек галимнәр билгеле бер халыкның мәдәнияте хайваннар дөньясына кагылышлы лексика белән тыгыз бәйләнгән дип саный [Телия 1996: 313].

В.М.Мокиенко зоонимик компонентларның теге яки бу милләткә кагылышлы, шул ук вакытта нык универсаль булуларын да билгели [Мокиенко 2007: 58].

Хайван образларын өйрәнү барышында төрле фразеологик берәмлекләр зур кызыксыну уята. Мондый берәмлекләр, төрле халыкта төрлечә булып, телдәге ассоциацияләргә ишарә итә. Бу аермалыклар һәр этносның билгеле бер образны төрлечә кабул итүен дәлилли. Нәкъ менә шул образлар нәтиҗәсендә халыкның әхлакый кыйммәтләр системасы, дөньяга карашы формалаша [Куражова 2007: 15]. Шулай итеп, зоонимнар бер үк вакытта конкрет халыкның мәдәнияте, теле компоненты булып тора һәм тел гыйлеме, культурология тарафыннан өйрәнелә.

Күпчелек галимнәр “зоонимик лексиканы” “зоонимнар” терминына синоним итеп

карый [Тишкина 2008: 36].

Терминнарның берсен берсе алыштыра алу сәләтен истә тотып, киләчәктә галимнәр бу терминга бердәм аңлатма бирер дигән фикер туа [Багана 2010: 16]. Без исә фәнни хезмәтебездә О.В. Галимова тәкъдим иткән терминга тукталырбыз: зооним ул – хайванга атама булу өстенә, үз эченә метафорик образ алган сүзнең лексик-семантик варианты [Галимова 2004: 12].

Соңгы елларга караган хезмәтләрдә бу төр сүзләрне фаунонимик лексика дип бирәләр. Тел гыйлемендә фауноним термины әле тиешенчә өйрәнелмәгәнлектән, аңа бердәм аңлатма да юк. Атамасыннан чыгып, аның хайваннар дөньясы объекты белән бәйле булуын әйтергә мөмкин. Беренче тапкыр термин 1960 елларда Б.А. Абрамовның хезмәтендә очрый. Фаунаны ачыклый торган сүз буларак, исем сүз төркеменең бер төркемчәсе итеп бирелә [Абрамов 1968: 13]. Е.И.Шендельс һәм Е.В.Гулыга терминны хайваннар тормышы һәм эшчәнлеге белән бәйле фигыльләр белән бәйләп карый [Гулыга 1969: 56].

Фаунонимик лексиканы өйрәнүдә, фәнни, фәнни-популяр әдәбият белән бергә, матур әдәбият әсәрләре дә мөһим роль уйный. Нәкъ менә әдәби әсәрдә бу төр лексика күп кулланыла, аның аша кешенең табигать белән бәйләнеше чагыла. Фаунонимик лексиканы оригинал текст һәм аның тәрҗемәсе материалларында өйрәнү яңа төр тәрҗемә ысулларын барларга, бу сүзләрнең телдәге ролен билгеләргә мөмкинлек бирә.

Югарыда билгеләп үткәнчә, барлык сәнгать төрләрендә, аерым алганда әдәбиятта кулланылган фаунонимик лексика зур кызыксыну уята. Ч.Айтматовның ˝Буранный полустанок˝ (˝И дольше века длится день...˝) романын анализлау барышында без әле күп тапкыр язучының фаунонимнарны куллануын билгеләп үтәчәкбез.

Фаунонимнарны, ә гомумән лексик берәмлекләрне тәрҗемә итү процессында чыганак текстгагы берәмлекләргә максималь дәрәҗәдә туры килә торган сүзләр сайлана. Бу сайлау, әлбәттә, контекст белән нык бәйләнгән: сүзнең гомуми мәгънәсен генә түгел, нәкъ менә тәрҗемә ителә торган текстта кулланылу үзенчәлекләрен исәпкә алу мөһим. Мондый мәсьәләләр белән күп кенә галимнәр шөгыльләнгән, шул исәптән А.В.Фёдоров (˝Основы общей теории перевода˝, 1983), Т.В.Семашко, М.Н.Литвинова (˝Как образуется метафора˝, 1984).

Чыганак текстгагы берәмлеккә тәрҗемәдә эквививалент булмау шактый аз күзәтелә. Әлеге очрак билгеле бер халыкка гына хас сүзләр (реалияләр, фразеологизмнар, метафоралар һәм башкалар) булу белән бәйле. Ләкин әле бу да лексик берәмлекне тәрҗемә итеп булмый дигән сүз түгел. Беренчедән, иртәме-соңмы бу сүзләргә һәр телдә эквивалент табыла. Икенчедән, лексик берәмлекне башка телдә аңлату юлы белән бирергә мөмкин. Күпмәгънәле сүзләрне тәрҗемәдә бирү дә аерым очракларда кыенлыклар тудыра ала. Тәрҗемә дөрес булсын өчен, чыганак текст телен камил белергә, сүзләрнең мәгънәләрен төрле текстлардан, сүзлекләрдән карап өйрәнергә кирәк.

Ч.Айтматовның ˝Буранный полустанок˝ романында дистәләгән фауноним кулланыла. Дөресен әйтергә кирәк, романны татар теленә тәрҗемә итүче Рим Шириязданов бу төр лексиканы уңышлы саклап кала. Мәсәлән:

*Что, если, переселившись в **лису**, пришел Казангап к своему лучшему другу, потому что в мазанке после его смерти пусто, безлюдно, тоскливо?... (БП, С.18) – Үлгәннән соң буш, күңелсез, боек өйдә калырга теләмичә, Казангап, **төлкегә** әверелеп, үзенең иң якын дусты янына килгән булса?.. (БКБГ, Б.19)*

*От всего прошлого в той стороне только и осталось кладбище Ана-Бейит на двух соприкасающихся, как **верблюжьи горбы**, пригорках-близнецах – Эгиз-Тюбе, самое почитаемое место захоронения во всей сарозекской округе. (БП, С.107) – Әлеге төбәкләрдә, үткәннең истәлеге булып, **дөя өркәчләре** кебек, итәкләре бер-берсенә тоташ Игез-Түбәгә урнашкан Ана-Бәйет – Сары Үзәк аймагында иң олуг һәм изге саналган зират кына калды. (БКБГ, Б.111)*

Романда вакыйгалар бай фаунонимнар дөньясына ия булган казах далаларында бара. Укучылар кеше белән табигать арасындагы бәйләнешне күп санлы зоонимик

лексикадан күрә. Шунлыктан бу берәмлекләр тәрҗемәдә тулысы белән диярлек бирелә. Ләкин искәрмәләр дә бар:

И среди них различил Едигей своего ***двугорбого, крупноголового нара*** *– самого сильного, пожалуй, в сарозеках и быстроходного, прозывающегося, как и хозяин, Буранным Каранаром. (БП, С.13) – Иясенә ошатып аны Буранлы Каранар дип йөртәләр. (БКБГ, Б.14)*

Мондый очраклар, әлбәттә, күп түгел. Гадәттә фаунонимик лексика чыганак җөмләсендә берничә тапкыр кабатланса, тәрҗемәдә бер генә тапкыр бирелә. Бу сүзләр алмашлык, сыйфат кебек сүз төркемнәре белән алыштырыла ала. Моңа карамастан, әсәрнең эчтәлеге үзгәрми, аны кабул итүдә кыенлыклар тумый.

Гомумиләштереп әйткәндә, түбәндәге нәтиҗәләргә килергә мөмкин: фаунонимик лексиканы тәрҗемәдә бирү – тәрҗемә белемендәге катлаулы һәм мөһим мәсьәләләрнең берсе. Тәрҗемәче үз эшен башкарганда, башка халыкның тел дөньясына чума. Аның мәдәнияте, табигате, тарихы белән танышып, төрле тәрҗемә ысуллары ярдәмендә аларны икенче телгә төкми-чәчми күчереп куя. Әлеге сурәтне төгәл итеп бирү өчен, тәрҗемәче сүзләр белән төгәл, дөрес эш итә белергә тиеш.

Әдәбият

Айтматов Ч.Т. Бер көн – бер гомер: Роман / Ч.Т.Айтматов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 287 б.

Айтматов Ч.Т. Буранный полустанок (И дольше века длится день...): роман / Ч.Т.Айтматов. – М: Советский писатель, 1984. – 304 с.

Багана Ж. Культурологический аспект наименований некоторых представителей фауны. Научная мысль Кавказа / Ж.Багана, В.Р.Галиаскарова. – Ростов-на Дону, 2010. – №4. – С.157-159.

Галимова О.В. Этнокультурная специфика зоонимической лексики, характеризующей человека: На материале русского и немецкого языков: дис... канд. филол. наук / О.В.Галимова. – Уфа, 2004. – 309 с.

Леви-Стросс К. Структурализм и экология. Первобытное мышление / К.Леви-Стросс. – М.: Республика, 1994. – 546 с.

Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров / Ю.М.Лотман. – СПб.: Искусство-СПб., 2000. – 688 с.

Мокиенко В.М. Языковая картина мира в зеркале фразеологии / В.М.Мокиенко // Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków / W.Chlebda (ed.). – Opole, 2007. – С.49-65.

Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н.Телия. – М.: Школа ˝Языки русской культуры˝, 1996. – 288 с.

Тишкина Д.А. Фразеологические единицы с компонентом-зоонимом в английском и русском языках: сопоставительный анализ: дис. ... канд. филол. наук / Д.А.Тишкина. – Казань, 2008. – 219 с.

Гайнуллина Гульфия Расилевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 821.512.145

К вопросу дискурсивного анализа произведений Амирхана Еники

дискурс, рассказ, повесть, Амирхан Еники

Дискурс – один из самых многозначительных терминов, используемых современной лингвистикой, семиотикой, философией. Под этим термином в первую очередь понимают организацию системы речи, через которую осуществляется предметный анализ объекта. В то же время дискурс – это непосредственно сама речь, обусловленная влияющими на нее внешними факторами.

Литературоведение же через дискурс героев литературных текстов анализирует само произведение, идею и основную мысль автора, позиции. Таким образом, дискурс может являться объектом разных наук, но цели и предметы изучения при этом будут различны.

В нарратологии дискурс интерпретируется как семиотический процесс, реализующийся в различных видах дискурсивных практик. Когда говорят о дискурсе, в первую очередь имеют в виду специфический способ или специфические правила организации речевой деятельности (письменной или устной). В нарратологии проводят различие между дискурсивными уровнями, на которых действуют повествовательные инстанции, письменно зафиксированные в тексте произведения: эксплицитный автор, эксплицитный читатель, персонажи-рассказчики и т.д., и абстрактно-коммуникативными уровнями, на которых взаимодействуют имплицитный автор, имплицитный читатель, нарратор в ˝безличном повествовании˝ (нарративная типология)˝ [Ильин 2001: 76-77].

Дискурсивный анализ – это исследование построения дискурса, понимания дискурса адресатом (читателем), рассмотрение позиций и особенностей языкового общения в конкретном тексте.

В данной публикации анализируется материал, который необходим для дискурсивного анализа произведений классиков татарской литературы, на примере повести Амирхана Еники ˝Рәшә˝ (˝Марево˝).

Следует отметить, что в последнее время проза татарского классика Амирхана Еники (1909–2000) привлекает внимание киносценаристов, режиссеров. Так, в 2022 году выйдет фильм под названием ˝823 километр˝, снятый по трем рассказам классика (продюссер М.Айтуганова, режиссер И.Хафизов) и драма по повести ˝Рәшә˝ (˝Марево˝) (режиссер А.Заббаров).

Что же необходимо учесть в понимании дискурса адресатом при воспроизведении на язык иных видов искусства?

Возьмем, к примеру, повесть Амирхана Еники ˝Рәшә˝ (˝Марево˝), написанную в 1962 году. Во-первых, писатель подчеркивает, что произведение стало данью уважения классика к певице Джавахире Саляховой, которую он воплотил в образе главной героини повести Рашиды Сафиной [Еники 2021: 63]. Во-вторых, произведение написано с целью сопоставить два мировозрения. С одной стороны, вырисовывается картина советской жизни, где мечети превратили в дома культур, где заведующий отделом магазина Сабитов в голодное время Великой Отечественной войны накопил себе на дом. В то же время в образах посредника Гайсы и дворянина Ушакова, которые невольно сталкиваются с лживой натурой Зуфара Сабитова, продавая старый дом – родовое гнездо в историческом центре г.Казани, мы видим истинных интеллигентов, образованных, рассудительных, образцовых деловых людей начала XX века. Противопоставляются два торговца: представитель дворянской семьи Ушаковых и нового советского строя Сабитов. А.Еники в 1962 году – в советское время – смог сравнить два противоположных мировоззрения, указав на утопические идеалы того времени. Следует отметить, что в 1963

году повесть при издании была отвергнута татарским издательством, но горячо поддержана московскими критиками [Загидуллина 2015: 191]. В-третьих, нужно учесть, что отец Амирхана Еники Нигметзян был потомственым дворянином, купцом, который занимался мелкой торговлей. Рассмотрение позиций и особенностей языкового общения в тексте необходимо рассматривать с учетом вышесказанного.

Следует отметить, что произведения классика не всегда интерпретируются и переводятся на язык иных видов искусства в том ключе, который бы хотел передать автор сам.

Литература

Загидуллина Д.Ф. 1960-1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр / Д.Ф.Загидуллина. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2015. – 383 б.

Амирхан Еники. Фотоальбом / Составитель: Гайнуллина Г.Р. – Казань: РИЦ ˝Школа˝, 2021. – 200 стр.

Ильин И.П. Словарь постмодернизма / И.П.Ильин. – М.: Интрада, 2001.

Галиуллина Гульшат Раисовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.512.145

Татарларда этноантропонимнар кулланылышы

татар теле, антропонимия, этноним, төрки исемнәр, этноантропоним

Төрки халыкларның антропонимиконында ˝халык˝, ˝кабилә˝ һәм ˝ил, Ватан˝ төшенчәләренә бәйле социаль терминнардан барлыкка килгән исемнәр билгеле бер урын алып тора. Евразиянең тарихи аренасында төркиләр мөһим сәяси роль уйнаганнары билгеле. Төрки дөнья өчен нәсел атамалары борынгы заманнарда һәм урта гасырларда гаять актуаль булган, алай гына да түгел, күп кенә төрки халыклар бүгенге көндә дә шушы нәсел бүленешенең реликтларын саклап калган, ә инде тарихи үткәнебездә бу аспект җәмгыятьтә хәлиткеч рольне уйный. Борынгы төрки җәмгыятьтә кабиләләрнең, кабиләләр союзларының этносоциаль, этномәдәни һәм этносәяси әһәмиятен аларның атамалары, төрле тарихи язма чыганакларда теркәлүдән тыш, кеше исемнәре системасында да сакланганлыгы дәлилли. Тарихи антропонимиконда кулланылган этноантропонимнар шәхси идентификатор буларак кына түгел, бәлки кешенең билгеле бер этноска, кабиләгә, ыруга каравын да күрсәтәләр [Галиуллина 2008: 123].

Һәр төрки халыктагы кебек, татар антропонимик системасында да этнонимнардан барлыкка килгән кеше исемнәре төркеме бар. Күпчелек очракта бу төркемне борынгы заманнарда кулланылган ир-ат исемнәре тәшкил итә. Хәзер исә аларны татар фамилияләре составында очратырга мөмкин. Мәсәлән, *нугай* этнонимыннан *Нугай, Нугайбәк* дигән ир-ат исемнәре барлыкка килгән. Алар XVI–XVII гасырларда шактый актив кулланылган, бу татар шәҗәрәләрендә теркәлгән исемнәр белән дә раслана [Әхмәтҗанов 2002: 85]. *Нугай* этнонимы XVI гасырда аерым кабилә атамасы буларак кулланудан туктый. Танылган тарихчы Р.Галләмов күрсәткәнчә, ˝нугай˝ төшенчәсе бары тик Кама төбәгендәге тарихи чыганакларда кеше исемнәрендә, фамилия һәм кушаматлар составында гына очрый, мәсәлән, *Айтуган Нагаев, Нагай Девлетбахтырев, Ногай Терегулов, Досай Ногаев* [Галлямов 2001: 56].

Татар шәҗәрәләрендә очрый торган *Чуаш бик* антропонимы суас-сювас-чюваш этнонимнан барлыкка килгән [Зәкиев 1998: 240]. Татарлар арасында *Мадьяров* фамилиясе дә очрый. Аның нигезендә *мадьяр* этнонимыннан барлыкка килгән исем ята. М.З.Зәкиев фикере буенча, әлеге этноним – хәзерге венгрларның үзатамасы – этимологик яктан мажгар~мишар этнонимына барып тоташа [шунда ук: 298].

Татар-мишәрләрнең фамилияләрендә [Саттаров 1998: 160] сакланып калган архаик *Мангут* исеме калмык антропоним системасында да кулланыла. Бу факт ойрот-калмыкларның Иделгә таба хәрәкәте барышында төркиләр һәм башка халыклар белән актив багланышлары нәтиҗәсендә этник йөзләре үзгәрүен күрсәтә [Монраев 1998: 110].

Кайпач, Кайхан, Ямак~Джамак, Аймак, Боркыт, Тамьян, Табын, Балтач кебек искергән төрки этноантропонимнар, антропонимик системадан төшеп калып, бүгенге көндә ойконимнар составында сакланганнар.

Телнең сүзлек составыннан аерым берәмлекләрнең төшеп калуы лингвокультур традицияләрнең юкка чыгуын күрсәтми. Моңа дәлил булып XX-XXI гасыр татар антропонимиконында борынгы этнонимнарның антропонимнар сыйфатында куллану традициясенең яңарышын китереп була. Мисал өчен, *Суар, Болгар, Алан, Сармат, Ашыт, Биләр* кебек исемнәр хәзерге вакытта яңадан кулланыла башлады. Болгар телендәге кеше исемнәрен өйрәнүче Т.Г.Балкански болгар телендә *Белар* дигән кеше исеменең кулланыуын күрсәтә. Аның фикеренчә, бу исем *болгар* этнонимыннан барлыкка килгән [Балкански 1996: 24].

Идел буе Болгар дәүләтеннән чыккан кешеләр үзләренең исемнәре составында болгар этнонимын күрсәтү традициясе булган. Ф.С. Хәкимҗанов хезмәтендә дә *Біләртай Белемшак бәк улы* антропонимы күрсәтелгән [Хакимзянов 1987: 100]. Әлеге традиция соңрак чорларда да дәвам иткән, мәсәлән, *Мәхмүт Болгари, Мортаза Болгари, Габдерахим Утыз-Имәни Болгари, Әхмәтҗан Болгари, Гөлсем Болгарская, Бари Болгарский, Шаһзадә Булгариев* кебек антропонимнар шуны раслый.

Башка төрки халыкларда да мондый традиция яшәвен күзәтергә мөмкин. Аерым алганда, казах антропонимик системасында ир-ат исемнәре составында кабилә атамаларын очратабыз, мәсәлән, *Казакбай, Кыргызбәк, Үзбәк, Арап, Арап, Арапбәк, Истыкбай, Найманбай, Табынбай, Табынбәк, Адай, Керейтбай* һ.б. Үзбәкләрдә *Алтай, Карата, Кыргызбай, Казахбай, Барлас, Найман* исемле ир-ат исемнәре очрый. Азәрбайҗан халкында *Түрк, Өзбәк, Урус, Тачик, Сәлчуг* этноантропонимнары хәзерге заманга барып җиткән.

Шулай итеп, төрки халыкларда этноантропонимнар куллану традициясе борынгы чорларда формалашып, бүгенгәчә килеп җиткән һәм ир-ат исемнәре составын баетуда аерым урын били.

Әдәбият

Әхмәтҗанов М. Нугай урдасы / М.Әхмәтҗанов. – Казан: Мәгариф нәшр., 2002. – 341 б.

Балкански Т.Г. С българско име и с българско кръв / Т.Г.Балкански. – Велико Търново, 1996. – 111 с.

Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в контексте лингвокультурных традиций / Г.Р.Галиуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2008. – 349 с.

Галлямов Р.Ф. После падения Казани... : Этносоциальная история Предкамья (вторая половина XVI – начало XVII вв.) / Р.Ф.Галлямов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2001. – 143 с.

Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы / М.З.Зәкиев. – Казан: ˝Фикер˝ нәшр., 1998. – 622 б.

Монраев М. Калмыцкие антропонимы, образованные от этнонимов / М.Монраев // Ономастика Поволжья. Тезисы VIII международной конференции. – Волгоград: ˝Перемена˝, 1998. – С.110.

Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре ни сөйли? / Г.Ф.Саттаров. – Казан: ˝Раннур˝ нәшр., 1998. – 486 б.

Гилязова Ризаля Рамилевна
Ашрапова Алсу Халиловна
Казанский федеральный университет
УДК 81-13

Интерактивный подход при обучении родному и иностранному языкам детей дошкольного и младшего школьного возраста

*лингводидактика, интерактивный подход,
интерактивная тетрадь, самостоятельность*

Казанская тюркская лингвистическая школа, сложившаяся в первой половине XIX века в Казанском университете, славится богатым лингводидактическим наследием. Следует отметить, что среди представителей этой школы немало как опытных ученых начала и середины XX века, так и молодых перспективных языковедов. На традициях этой школы воспитывались великие просветители татарского народа Каюм Насыйри, Мухаметгалей Махмудов, Ибрагим Халфин и другие.

За свою долгую творческую жизнь и многогранную деятельность К.Насыри написал и издал много статей, книг, брошюр по различным актуальным темам того времени. Ученый всегда считал, что язык представляет собой исторически развивающееся направление. В своем труде “Фәвәкиһел җөләса фил әдәбият” (Плоды собеседований по литературе) он писал, что его беспокоит недостаточная изученность татарского языка в сравнении с другими языками. В связи с этими волнующими его вопросами Каюм Насыри приступает к разработке фонетических, лексических, орфоэпических, морфологических и синтаксических норм национального языка и создает невероятные работы [Казанская 2008: 34].

Самым главным научным трудом Гибада Хабибулловича Алпарова, который и по сей день не потерял своего практического значения, является “Шәкли нигездә татар грамматикасы” (Татарская грамматика на формальной основе). Научная деятельность Флеры Садриевны Сафиуллины также очень многогранна. Она является автором и соавтором около 500 публикаций, из них более 100 монографий, учебников для высших учебных заведений и общеобразовательных школ, различных словарей и научно-методических статей. Её труд ˝Татарский язык на каждый день. Самоучитель˝ предназначен для людей, которые желают выучить татарский язык самостоятельно или же на каких-либо курсах. Необходимо отметить, что эта книга построена по принципу ˝от простого – к сложному˝, от легкого – к более трудному, и она лишена затрудненных правил. Главная цель автора – обучение живой разговорной речи на примере диалогов. Более того, в книгу включены различные грамматические пояснения, схемы, которые облегчают запоминание учебного материала [Казанская 2008: 259].

С течением времени проблемы изучения и преподавания языков не исчезли. Необходимо отметить, что нынешнее обучение все более направлено на формирование у учащихся позитивного подхода к процессу обучения и повышению их мотивированности, который требует использования эффективных методов и технологий.

В данной публикации мы бы хотели рассмотреть возможность применения методики интерактивного обучения в начальной школе при обучении родному и иностранным языкам.

Безусловно, интерактивная тетрадь является одним из действенных методов среди множества современных идей и технологий преподавания. Интерактивная тетрадь – это многофункциональный дидактический инструмент в форме тетради учащегося, помогающая активно участвовать на уроке, анализировать материал, взаимодействовать с новой информацией и другими детьми на занятиях. В процессе обучения интерактивные тетради решают ряд задач, таких как запоминание и визуализация теоретического материала, практическое использование теоретической информации и развитие творческого потенциала, мышления учащихся [Гальскова 2000: 67].

Интерактивная тетрадь является вспомогательным образовательным инструментом, который делает учебные задачи более эффективными. Это созданная учителем и самим учеником коллекция заметок, книжек-гармошек, книжек-раскладушек с окошками различной формы и величины, ярких, красочных изображений, сделанных с целью обзора, анализа и обобщения информации, собранная в организованную спиральную тетрадь, которую используют учащиеся для собственного ознакомления и изучения. Интерактивная тетрадь способствует оригинальному обучению и взаимодействию с текстом в письменной, устной и иллюстративной форме. В итоге учащиеся начальных классов работают с учебным материалом в несколько ином, творческом формате, что приводит к более прочному запоминанию информации.

Интерактивная тетрадь как эффективное средство разработки и хранения информации разрабатывается индивидуально (учащиеся пишут, строят схемы, рисуют, отвечают, наблюдают, а затем используют весь материал для обсуждения, повторения, группового принятия решений), но создается совместно, так что все тетради имеют общую фоновую информацию. Учителя и ученики работают вместе, чтобы создать свои индивидуальные записные книжки. При этом преподаватель может дать общие указания по дизайну, подсказать варианты оформления ответов. Таким образом, интерактивная тетрадь является эффективным средством общения между учителем и учениками. Кроме того, обучающиеся могут делиться своими открытиями, идеями, знаниями и способами деятельности друг с другом, оказывая поддержку, создавая дружественную, благоприятную атмосферу, что говорит об активном использовании метода интерактивного обучения.

Интерактивные тетради могут применяться в изучении следующих разделов: грамматика, лексика, говорение.

Всем известно: интерактивное обучение – это диалог, совместная работа детей и учителя, особая форма взаимодействия учащихся с информационной средой. В ходе исследования выявлено, что использование интерактивного подхода на уроках способствует лучшему усвоению учебного материала и помогает повысить эффективность работы детей [Гальскова 2009: 42]. В ходе исследования мы выяснили, что данный многофункциональный инструмент – интерактивная тетрадь – становится индивидуальным портфолио каждого учащегося, показывающим их рост и развитие. Интерактивные тетради – это весело, практично и увлекательно. Дети активно участвуют в уроках, проявляют свои творческие способности. Эти практические занятия действительно дают учащимся возможность глубже усвоить материал. Интерактивные тетради оживляют традиционные уроки и делают их интересными как для учителя, так и для ученика.

Литература

Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: аособие для учителя / Н.Д. Гальскова. – М.: АРКТИ: глосса, 2000. – 165 с.

Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв, ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений / Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез. – 6-е изд., стер. – М.: Издательский центр ˝Академия˝, 2009. – 336 с.

Евдокимов В.И. Наглядность и эффективность обучения: учеб. пособие / В.И.Евдокимов; Харьк. гос. пед. ин-т им. Г.С.Сковороды. – Харьков: ХГПИ, 1988. – 85 с.

Казанская лингвистическая школа: Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа / сост. М.З.Закиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – 424 с.

Гиниатуллина Азалия Ильшатовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.11-112

Культурный код цветообозначения в русской и английской паремиологии

паремиологические единицы, лингвистика, цветообозначение, психолингвистика

Выдающийся представитель Казанской лингвистической школы В.А.Богородицкий, осмысляя произведения устно-поэтического творчества с психологической точки зрения, связывал сложный процесс творчества с ощущениями, из которых ˝слагаются˝ представления человека. В его рассуждениях угадывается попытка ответить на вопрос о причинах возникновения национально-специфического типа мышления, волновавший лучшие умы филологической мысли (В. фон Гумбольдт, А.А.Потебня, И.А.Бодуэн де Куртенэ): ˝В области ощущений сказываются индивидуальные разницы в зависимости от разной тонкости наших органов чувств, а также разницы по характеру воспроизведения, что, конечно, должно отражаться и на целом мышлении˝ [Богородицкий 1900: 4].

В настоящей статье представлены результаты сопоставительного исследования русских и английских паремий с компонентом цветообозначения с точки зрения общих и специфических черт мировосприятия посредством культурного кода цветообозначения.

Цвет имеет определенный стимул, влияющий на настроение и энергию человека. В связи с этим свойствами цвета занимаются не только физики, но и психологи. И.Ф.Гете доказал, что цвет влияет на эмоциональное состояние человека. В свою очередь, эта способность цвета связана с объектами, относящимися к определенному цвету. Так, например, считается, что зеленый цвет благотворно влияет на нервную систему человека, поскольку это цвет природы, зелени и деревьев [Никифорова 2011].

Психологов интересуют проблемы, связанные с восприятием цвета. Психологический аспект восприятия цвета тесно связан с социокультурным и историческим наследием. Это означает, что психология фокусируется на символической природе цвета и устанавливает прямую связь между цветом и восприятием мозга, а также на ассоциациях, возникающих в связи с восприятием цвета. Существует целая концепция об истории развития цветовой символики, в которой изучается психологическое влияние цвета на человека, факторы и механизмы цветовых предпочтений.

Пословицы – это афористически сжатые высказывания, имеющие назидательный смысл и ритмически организованную форму. Пословицы, характеризующиеся образным выражением того или иного смысла, свидетельствуют об особенностях образного мышления каждого народа, способах его метафорического понимания картины мира, позволяют увидеть образно сформулированную систему ценностей, людей и список рекомендуемых моделей поведения практически в любых жизненных ситуациях [Фаттахова 2020]. Пословицы интересны с точки зрения национальной и культурной семантики, поскольку раскрывают особенности национального и этического характера, общественного порядка, фольклора, художественной литературы, искусства, быта и обычаев разных народов мира. У каждого языка есть своя сокровищница паремиологических единиц, выступающая как зеркало, отражающее историю, культуру и ценности его носителей.

Пословицы из поколения в поколение передают национальную идентичность и ценности конкретного народа или этноса и становятся важной чертой в формировании картины мира. По этой причине пословицы считаются теми языковыми единицами, которые описывают или раскрывают особенности национального менталитета [Thompson 2010]. Однако пословицы могут вызывать у человека как представителя определенной этнической группы отдельные ассоциации и фантазии, а также иметь разную степень восприятия. Это связано с тем, что в основе образа мира каждой нации лежит собствен-

ная система предметных значений, социальных стереотипов и когнитивных схем [Бартминьский 2009: 12].

Как известно, проблема цветовой символики стала интересовать лингвистов еще с XVIII века. В связи с этим в современной лингвистике выделена так называемая колористическая лексика, демонстрирующая особенности цветов в языковой картине мира.

Цветовая лексика уникальна для каждого языка, исходя из уникальности и национальной специфики языков мира. Так, ***белый цвет*** у одних народов считается цветом счастья (по этой причине невесты носят белое платье), а у других (например, у индейцев, китайцев и корейцев) считается траурным цветом. ***Зеленый*** ассоциируется с безопасностью для американской языковой культуры и с преступностью для французов. Следовательно, цвет является средством отражения культуры конкретного народа и связан с его историей, обычаями, традициями, народными традициями и ценностями [Щитова 2016]. Таким образом, один и тот же цвет может по-разному восприниматься в разных языковых культурах. Это говорит о том, что символика цвета также является социокультурным индексом, показывающим эмоции, образы, переживания и психологическое состояние людей.

Цвет имеет древнюю историю и играет важную роль в характеристике предметов картины мира. Цветовая семантика, названия цветов и их оттенки входят в словарный запас любого языка. Более того, цветовая семантика имеет богатые ресурсы для формирования новых цветовых оттенков и связанных с ними выразительно-образных значений: ***ripe cherry – цвет спелой вишни***, ***green – цвет травы***. Подобные лексические обозначения цветов легко воспринимаются человеческим мозгом и легко образуют ассоциации с цветом сравниваемого объекта: спелая вишня в первом примере и зеленая трава во втором.

Можно сделать вывод, что каждый народ по-разному воспринимает окружающую действительность, поэтому количество токенов, обозначающих цвета, варьируется в разных языках. Так, в русском языке существует строгая граница между голубым и синим, в английском языках для обозначения голубого и синего используется одна и та же лексема: ***blue***. Символика цвета в описании человека и предметов-явлений окружающей действительности имеет как сходства, так и различия в разных языковых культурах, и это обусловлено морально-религиозным, этноспецифическим, социальным-историческим происхождением народов и носителей языка.

Литература

Бартминьский Е. Базовые стереотипы и их профилирование / Е.Бартминьский // Стереотипы в языке, коммуникации, культуре / сост. и отв. ред. Л.Л.Федорова. – М.: РГГУ, 2009.

Богородицкий В.А. Психология поэтического творчества: публ. лекция / В.А.Богородицкий. – Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1900. – 27 с.

Никифорова А.М. Цвет как элемент ˝Визуальной политики˝ / А.М.Никифорова // Политическая лингвистика. – 2011. – №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsvet-kak-element-vizualnoy-politiki (дата обращения: 06.11.2022).

Фаттахова Н.Н. Народные приметы: синтаксис и прагматика (на материале русского, татарского и немецкого языков) / Н.Н.Фаттахова, М.А.Кулькова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2020. – 254 с.

Щитова Н.Г. Характеристика цветообозначений (на материале романа Сьюзен Коллинз “the Hunger Games”) / Н.Г.Щитова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – №11-2 (65).

Thompson E.W. Epistemological Axiology: What is the value of knowledge? Master's Thesis / E.W.Thompson. – University of Tennessee, 2010.

Zhulduz R. Various Aspects of Paremiological Units. PEOPLE / R.Zhulduz, D.Zhankara, N.L.B.H. Ali // International Journal of Social Sciences. – 2019. – Vol. 4(3). – Pp. 985-996.

Денмухаметова Эльвира Николаевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81-23

Чәчәк атамалары аша менталь үзенчәлекләрне чагылдыру

татар теле, чәчәк атамасы, менталь үзенчәлекләр,
халык фикере, синоним

Татар телендә күп чәчәк атамалары бар. Аларны шигъри текстларда, җырларда, әдәби әсәрләрдә очратабыз, көндәлек сөйләмдә дә кулланабыз. Кулланылышта йөри торган чәчәк атамалары арасында башка телләрдән кергәннәре дә бар. Аларның кайбере тәрҗемә итеп биреләләр, кайберләре рус теленнән кергәнчә кулланылалар, кайберләре исә элеккеге ата-бабаларыбыз кушканча аталып йөриләр. Һәр халыкның үзен әйләндереп алган табигать чараларына үз мөнәсәбәте барлыкны исәпкә алсак, гүзәллек символы булган чәчкәләргә карата да татарларның үз мөнәсәбәте барлыгын аңлау кыен булмас. Шунлыктан бу мөнәсәбәтләрне шигъри текстларда, җыр сүзләрендә тикшерү кызыклы нәтиҗәләр ясарга ярдәм итә. Чәчәк атамаларының кеше исемнәрендә тоткан урыны да иигътибарга лаек. Күп кенә хатын-кыз, ир-ат исемнәрендә чәчәк исменәрен күзәтергә була: Гөлчәчәк, Сөмбел, Ландыш, Энҗе, Әнис, Әнисә, Миләүшә, Сирин, Сиринә, Лилия, Ризидә.Бу да халыкның чәчкәләргә булган мөнәсәбәтен күрсәтә.

Шунысын искәртеп үтү зарур: ˝Табигать˝ темасына караган лексика тел белемендә төрле аспектларда кабат-кабат тикшерелгән. Р.Г.Әхмәтьянов, Н.А.Баскаков, Н.Б. Борханова, Ф.Ф.Гафарова, Ф.Г.Исхаков, Э.Ф.Ишбердин, Г.Е.Корнилов, Л.Т.Махмутова, К.М.Мусаев, Э.М.Мурзаев, О.Т.Молчанова, В.А.Никонов, Р.К.Рәхимова, Г.Г.Саберова, З.Р.Садыкова, Г.Ф.Саттаров, Т.Х.Хәйретдинова, Ф.Ю.Йосыпов һ.б.ларның фәнни хезмәтләре һәр халыкның, шул исәптән татар халкының да, табигатькә һәм аның күренешләренә карата фәлсәфи, манкыйки фикерләре барлыгын раслый.

Һәр халыкта чәчәкләр һәрвакыт матурлык символы булып исәпләнгән. Чәчәк – ˝цветок˝, татар сүзе, гомумтөрки чачак сүзе белән параллель яшәп килә торган сүз. Чачак – ˝бахрома˝ уйгур теленнән кергән сүз. Башка төрки телле халыклар сөйләшендә чәчәк, сачәк, чәчкә, сачуг вариантлары бар дип белдерә Р.Әхмәтьянов [Әхмәтьянов 2001: 15]. Чәчәк сүзенә ˝Татар теленең аңлатмалы сүзлеге˝ндә түбәндәге аңлатма бирелгән: ˝Ачык һәм ябык орлыклы үсемлекләрнең таҗ яфракларыннан, серкәч белән җимешлектән гыйбарәт үрчү әгъзасы˝ [ТТАС, т.II: 472]. Чәчкәнең синонимы булган гөл сүзе исә – ˝цветок, цветы˝ - фарсы сүзе, гүл ˝гөл чәчәк˝ сүзеннән, шул ук тамырдан һәм шулай ук фарсы теленнән гөләндәм ˝гөл гәүдәле˝, гөлән ˝су гөле˝, ˝ак чәчәк˝; гөлбадран ˝ай гөл˝ һәм башка сүзләрдән алынган. [Әхмәтьянов 2001: 59]. “Гөл” сүзе хәзерге телдә, нигездә, чүлмәктә үсә торган декоратив үсемлекне белдерә. Диалектларда урман, үсемлек, юшкын мәгънәсендә йөрүе билгеле. Телдә исә чәчкә/гөлләр матурлыкны гына белдереп калмый, төс, ис ярдәмендә хис-кичерешләрне, язучының укучыга җиткерергә теләгән кәефен дә белдерә.

Татар телендә гөл һәм чәчәк кушылмасыннан барлыкка килгән г*өлчәч*әк ˝роза˝ гөлен аңлата. Ул шигъри текстларда күбрәк якты киләчәк, матурлыкка омтылу, гүзәллек символы булып килә. ˝Аллы-гөлле гөлчәчәк˝ җырында аның матур, алсу, нәфис сыйфатлары тасвирлана. “Үзе алсу, үзе нәфис, Бигрәк синең төсле ул” җырында гөлчәчәк яшь кызларны, сөйгән ярны символлаштыра. Бу гөл сакчыл мөнәсәбәт, хөрмәт, игътибар таләп итүне сораган объект символы буларакт та карала. Яраткан кешегә иркәләп “гөлем, гөлкәем” дип эндәшү дә бу чәчкәгә аерым игътибар бирүне күрсәтә. Шигъри текстларда лирик геройның туган илдән аерылу сәбәпле булган сагышын тасвирлаганда, өзелеп төшкән гөлчәчәк сүтезмәсе кулланыла. Татарларда өзелеп төшкән гөлчәчәк, сулган, уңган гөл - кайгы, сагыш, сагыну символын аңлата. ˝Гөлләр иле˝ (Г.Зәйнашева сүзләре, С.Шәмсина көе), ˝Кама буе – туган як˝ (Р.Әхмәтҗанов сүзләре, Ф.Әхмәдиев көе) әсәрләрендә без туган якның гөлгә, чәчәккә тиңләштерелүен

күрәбез. Халыклашкан җырларда гөл-чәчәкләрне юлга тезү, юлга сибү яисә юл буенда гөл булып үсеп утыру идеясен очратырга була.

Әмма гөлнең матурлыгы һәм гүзәллегеннән тыш, лирик геройның игътибарын җәлеп итәрлек башка сыйфаты да бар икән. Бу – чәчәкнең кыска гомерлелеге. Г.Насрыйның ˝Күңелемдә яз˝ (Р.Яхин көе) әсәрендә дә гөлнең шул ук сыйфатына игътибар ителә.

Татар телендәге чәчәк атамалары арасында төскә бәйле аталганнары да шактый. Мәсәлән, зәңгәр чәчәк, ак чәчәк, сары чәчәк, күк чәчәк һ.б. Күк чәчәк – күк төсендәге (зәңгәр), күк төсле чәчәк, ягъни борынгы бабаларыбызда чиксезлек, яктылык символын аңлаткан. Сары чәчәк – сары – ˝желтый˝ гомумтөрки сары, сарығ ˝сары, аксыл˝. Бу сүз кайбер төркиләрдә озын сузык белән әйтелә: саары, шуннан чыгып аны монгол телендә сар < сағар ˝ай, якты; сары˝ сүзе белән чагыштыралар. Моны сары (сар) сүзенең татар сөйләшләрендә һәм чуваш телендә ˝матур, нурлы˝ мәгънәсе булуы да куәтли. Нәтиҗә ясап әйткәндә, сары чәчәк – ай төсендә чәчәк дигәнне аңлата. Җырларда, сагыш, моңсулыкны күрсәтер өчен кулланыла [Әхмәтьянов 2001: 172]. Сары чәчәк атамасы моңсу, трагик шигырьләрдә еш очрый.

Бүгенге көндә кырда, болында еш очрый торган чәчәкне берәүләр ˝ак чәчәк˝, икенчеләр исә ˝ромашка˝ дип йөртә. Халык телендә дә ике атама да бар. Татарларда борын-борыннан ак төс сафлык, пакълек, яктылык, нур; яхшы теләк; ышаныч, тугрылык, гаделлек, намуслылык кебек күркәм сыйфатларның символы булып саналган. Шунлыктан ак чәчәк атамасы да әлеге сыйфатларга символ булып тора. Ромашка чәчәге халык күңеленә, табигать күренеше, матур бизәк булу белән бергә, ярату-яратмау мәсьәләсенә ачыклык кертә алучы күрәзәче ролендә дә кереп урнашкан. Х.Туфан да аны нәкъ шул ягы белән шигырендә искә ала.

Кызыл чәчәк исә “канәфер” –“гвоздика” га синоним буларак кулланыла. Барлык төрки телләрдә киң таралып, төрле яңгырашлар алган сүз бар. төрки *карамбул,* үзбәк телендә *калампур*, фарсы *кәрәнфол*, борынгы рус телендә *кануфер*, *калафур*, чуваш телендә *каләмпер* ˝канәфер˝ асылда, гарәп теленнә барып тоташа [Әхмәтьянов 2001: 90]. Татарларда ул артык матурлыкны, игътибар үзәгендә торуны белдерә, Октябрь инкыйлабын гәүдәләндерә. Шул рәвешле кайбер чәчәкләрнең үзләренә генә хас символик мәгънәләре дә ачыла.

Умырзая чәчәге яз башында ук, җир өсте кардан ачыла башлау белән калкып чыга, бик тиз үсә, әмма бик кыска гомерле була. Нәкъ шул сыйфаты белән халык күңеленә кереп калган да инде умырзая. Чәчәкнең саргылт төстә булуы да моң-сагышны арттыргандыр. Чөнки, белгәнебезчә, халыкның эстетик зәвыгы нинди дә булса төсне аеруча ярату, анны бәхет-шатлыкка юрау яисә, киресенчә, кайгы-хәсрәт билгесе итеп күрүгә корылган. Ә татар халкында сары төс күп очракта кайгы яисә хыянәт билгесе сыйфатында йөри.

Мәк чәчәге образы күп җырларда, шигъри текстларда сагыну, яраткан, якын кешеңне мәк чәчәге белән чагыштуру буларак кулланылган. Сагынганда, мәк чәчәге сагыш таратучы һәм дә мәк чәчәге үзе сагыш, бәхетсезлек символы буларак та сүрәтләнгән.

Чәчәк атамалары янында төрле аергычлар куллану лирик геройның күңел халәтен, кәефен билгеләргә ярдәм итә. Гөлчәчәк атамасы белән аллы-гөлле гөлчәчәк, алсу, нәфис кебек аергычлар я хатын-кызның матурлыгын сурәтләп бирү өчен, я яшь гомернең матурлыгын тасвирлау өчен килгән.

Татар һәм рус текстларында чәчәкләрнең сулган булулары өмет сүнү, аерулы, онытылу, сагыш, яшәүдән туктау, сүнү кебек сыйфатларны аңлата, ә чәчәкләрнең уянуы, яшәрүе тормышның яңадан башлануы, табигать, хисләр уяну белән аңлатыла.

Татар сөйләмендә йөри торган чәчәк атамалары арасында рус теленнән кергән сүзләр дә бар. Мәсәлән: ландыш, роза, сирень чәчәк исемнәре татарча да шулай ук кулланылалар, текстларда урын еш алалар. Кайберләр чәчәкләрне исщ берничщ атама белщн синонимнары аша күрергә мөмкин. Мәсәлән: розаны (гөлчәчәк) мәхәббәт символы буларак беләбез. Текстларда ал роза, кызыл роза, аап-ак розалар рәвешендә

кулланылганнар. Кызыл төс үзе дә мәхәббәт төсе булып тора. Кашкарый (астра) – мәхәббәт хисләре, тирәнгә яшеренгән хисләр символы. Тик ике телдә дә җырларда без кашкарыйны кайгы символы буларак сурәтләнгәнен күрдек. Шиңгән хризантемалар хыянәтне, ә хризантеманың яшәрүе тугрылыкны, хисләрнең ныгуын белдерә. Канәфер – аерым, ялгыз булу символы, ә гвоздика – беренче мәхәббәт, тугрылык символы булуы ачыкланды. Сирень чәчәге дә матурлыкны, беренче саф хисләрне белдерә. Кызыл мәк чәчәге – канәгатьлек символы булып саналса да, татар җырларында алар сөйгән яр, ә рус текстларында хәтер символы буларак кулланылалар. Ландыш – чисталык, гөнаһсызлык символы булып санала, энҗе чәчәк исә күз яше буларак тасвирлана.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, татар сөйләмендә кулланыла торган чәчәк атамалары төскә, искә, урнашкан урынга, башка телләрдән килеп кергән формага нисбәттә төрле символ буларак йөриләр, сөйләмдә еш кулланылалар һәм халкыбыз аңына бәйле мөнәсәбәтләрне аңлаталар.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге / Р.Әхмәтьянов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2001.– 635 б.

Миннуллин К. Шигърият һәм җыр / К.Миннуллин. – Казан: Мәгариф, 1998. – 287 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. – Т.2. – 726 б.

Димитриева Ольга Альбертовна
Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я.Яковлева
УДК 811.161.1

Функционирование вакхических глаголов в трилогии Д.С.Мережковского ˝Христос и Антихрист˝

концептуализация, семантика, культура пития, ментальность

Детали быта, вписываясь в общий замысел автора художественного произведения, помимо функции отражения эпохи, становятся репрезентантами его идеолого-мировоззренческих установок и взглядов. При анализе историософской трилогии Д.С.Мережковского ˝Христос и Антихрист˝ следует отметить следующие особенности в интерпретации вакхической ситуации: 1) сквозной образ Диониса – Вакха – Бахуса, представленный в ритуальных действах, артефактах культуры (статуи, картины), внешности персонажа, предметах быта – чашах, кубках и др.; 2) эстетика прекрасного в первых двух частях сменяется эстетикой безобразного в третьем романе, что подчеркивается количественными особенностями – употребление лексики, обозначающей наименования крупных сосудов, в качестве посуды для винопития – *чан, ушат, фляга* и т. п.; частотным включением сцен винопития; 3) особая ˝прорисовка˝ деталей винопития – указание возраста вина и, как следствие, его качества, визуальных и ольфакторных характеристик в первых двух частях сменяются широкими, ˝без деталей˝ описаниями объема пития; в состав характеристик вводится танатальная лексика и колороним *красный* как маркер крови. Если в первом романе ˝Юлиан Отступник˝ гастрономия сравнивается с искусством, поэзией, а хорошие стихи с вином (*˝точно глотаешь струю густого, теплого вина, смешанного с аттическим медом: Tinguunt Gorgoneo...˝* [Мережковский 1991: 80-81]), то в последнем еда и спиртное – это прежде всего непременный атрибут ˝всепьянейших˝ соборов, пьяных оргий Петра (подробнее см. [Димитриева 2022а, 2022б]).

Предметом рассмотрения в данной статье является функционирование глаголов с семантикой употребления спиртного как маркера смены эстетической модальности на

танатальную. Внимание также уделяется источникам образной номинации для описания ситуации винопития.

Специфика глаголов с семантикой употребления спиртного. Рассмотрим глаголы, которые используются автором при описании ситуации винопития. В скобках указано число словоупотреблений:

(1) в романе ˝Юлиан Отступник˝: *пить* (9), *выпить* (5), *напиться* (1), *пропить* (1), *отведать* (1), *глотать* (2), *осушить* (1), *хватить* (1), *опьянять* (1), *опьянить себя* (1) [Мережковский 1991];

(2) в романе ˝Леонардо да Винчи˝: *пить* (8), *пивать* (2), *выпить* (19), *запить* (1), *допивать* (1), *напиться* (1), *пропивать* (1), *опьянять* (4), *опьяниться* (1), *опьянеть* (1), *опохмелиться* (1), *перепиться* (1), *пробовать* (1), *отхлебнуть* (3), *угощать* (4) – *угостить* (2), *распить* (1), *испить чашу* (1), *вспрыснуть* (1), *пьянствовать* (1), *заключить мировую* (1), *поднять* (2) – *подымать стакан* (2) [Мережковский 2005];

(3) в романе ˝Петр и Алексей˝: *пить* (27), *выпить* (10) – *выпивать* (2), *напиться* (5), *спиться* (2), *пропить* (1), *запивать* (1), *опохмелиться* (3), *поднять – подымать стакан* (2), *водковать* (1), *попивать* (1), *пьянствовать* (1), *угощать* (2), *пьянеть* (3), *опьянеть* (1), *опьянять* (3); *куликать* (1), *поджариться* (1), *прихлебывать* (1), *пировать* (3), *охмелеть* (1), *спаивать* (2), *выкушать* (1), *причащаться* (2), *разговеться* (1), *опиваться* (1) [Мережковский 2004].

Как видно из приведенного списка глаголов, основными лексемами являются *пить* и *выпить.* Необходимо обратить внимание на их соотношение в разных частях трилогии: во втором романе глагол *выпить* автор использует чаще, чем, например, в романе ˝Петр и Алексей˝, где предпочтение отдается глаголу *пить.* Это связано с разницей в значении: для глагола *выпить* одним из типичных употреблений является ситуация конкретно-фактического (неповторяющегося) действия, а глагол *пить* часто становится показателем как текущей ситуации, так и ситуации повторяющегося действия и характеризует качества и привычки субъекта.

Первая часть трилогии содержит меньше всего глаголов с семантикой ‘употреблять спиртное’ и в целом меньше фрагментов, в которых описывается ситуация винопития. Роман ˝Петр и Алексей˝ изобилует как типичными вакхическими глаголами, так и не характерными для современного русского языка. Таковы, к примеру, глаголы *водковать, куликать, поджариться*, а также *разговеться, причащаться* в значении ‘пить спиртное’: *˝С Благовещенским протопресвитером, духовным отцом нашим Яковом,* ***куликали до ночи*****.** ***Пили не по-немецки, а по-русски. Поджарились изрядно****˝* [Мережковский 2004: 146]. В данном примере в оппозиции *пить по-немецки / пить по-русски* подчеркивается один из ˝национальных˝ способов винопития. Результат выражается метафорически с помощью глагола *поджариться*: в сочетании с наречием *изрядно* маркируется количественный аспект. Для воссоздания колорита эпохи Д.С.Мережковский использует приведенные выше устаревшие глаголы, которые были довольно популярны в XVII – XVIII вв. Так, в своей книге ˝История кабаков в России˝ И.Г.Прыжов, отмечая особенности разгула, охватившем юго-запад России, употребляет разного рода выражения и глаголы, такие как ˝подпияхом˝, ˝куликали˝, ˝водковали жестоко зело˝ и др. [Прыжов 2009: 193]. Глагол *водковать* словообразовательно маркирует самый часто употребляемый напиток. В первом романе лексема *водка* не используется автором вообще, во втором – два раза: в качестве народного средства как ингредиент в смеси и как средство для пропитки картин.

Такие лексемы, как *причащаться, разговеться* перестают обслуживать только церковную сферу, расширяют область своего употребления и становятся синонимами глагола *пить* с ироническим модусом, что сохраняется и в современном русском языке.

В третьей части, в отличие от первых двух, появляется глагол *спаивать*, в контексте с которым употребляется танатальная лексика *˝до смерти˝*, *˝смертельное пьянство˝*; также эксплицируется один из результатов, вербализованный глаголом *спиться* с негативной оценкой. Во втором романе ˝Леонардо да Винчи˝ более частым становится видовая глагольная пара *угощать – угостить,* что подчеркивает иной, положительный,

модус ситуации винопития. Первая часть трилогии отличается тем, что здесь практически отсутствуют глаголы из разговорной сферы, за исключением, пожалуй, глагола *хватить* в значении 'выпить': *˝Пьян – не пьян. Ну, а кубков пять* ***хватил*** *для праздника!..˝* [Мережковский 1991: 206].

Выводы. Таким образом, в первой части романа сцены употребления спиртного не такие частотные, как последующие. Самое большое количество вакхических сцен представлено как часть внедряемой Петром I прогрессивной европейской культуры, противопоставляемой отсталой боярской, в третьей части трилогии, причем Д.С.Мережковский сочувствует последней – боярской культуре. Вакхические глаголы, с одной стороны, воссоздают атмосферу эпохи, описываемого временно́го периода, с другой стороны, вносят непосредственную оценку как общую (авторскую), так и частного плана.

Литература

Димитриева О.А. О специфике употребления вакхической лексики в трилогии Д.С.Мережковского ˝Христос и Антихрист˝ (на материале романа ˝Смерть богов. Юлиан Отступник˝) / О.А.Димитриева // Вестник ЧГПУ им. И Я. Яковлева. – 2022а. – №2(115). – С.25–30.

Димитриева О.А. Особенности концептуализации ситуации винопития в трилогии Д.С.Мережковского ˝Христос и Антихрист˝ / О.А.Димитриева // Когнитивные исследования языка. – 2022б. – №3 (50). – С.199–202.

Мережковский Д.С. Смерть Богов (Юлиан Отступник) / Д.С.Мережковский. – М.: Панорама, 1991. – 272 с.

Мережковский Д.С. Воскресшие боги, или Леонардо да Винчи / Д.С.Мережковский. – М.: Эксмо, 2005. – 672 с.

Мережковский Д.С. Петр и Алексей / Д.С.Мережковский. – М.: Захаров, 2004. – 496 с.

Прыжов И.Г. История кабаков в России / И.Г.Прыжов. – СПб.: Авалон, ИД ˝Азбука-классика˝, 2009. – 320 с.

Донаева Мадина Курбоновна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81`33

Использование современных информационных и коммуникационных технологий как важное вспомогательное средство в обучении иностранным языкам

ИКТ, обучение языкам, иностранный язык, методика преподавания

ИКТ расшифровываются как информационно-коммуникационные технологии и включают в себя набор технологических инструментов и ресурсов, используемых для общения, а также для создания, распространения, хранения и управления информацией. В классе технологии могут включать в себя все виды инструментов от компьютеров и Интернета до технологий вещания и телефонии. Поэтому в понятие ИКТ мы можем включить множество инструментов, таких как проектор, программное обеспечение для презентаций (PowerPoint и Prezi), видео, инструменты для конференций (Skype), блоги, вики, онлайн-словари, интерактивные книги, интерактивная доска, веб-сайты для изучения английского языка и даже видеоигры.

ИКТ [Bates 2003; Sysoyev 2008] содержат значительный образовательный потенциал и представляют собой дополнительную возможность для создания информационной и обучающей среды. Они способствуют повышению уровня социокультурной компетентности в обучении иностранному языку, создавая уникальные условия для изучения культурного многообразия стран изучаемого языка. Развитие обучающих онлайн-ресурсов позволяет совершенно по-другому взглянуть на образовательные ресурсы Интернета и воспринимать их как альтернативу. Образовательные интернет-ресурсы также могут быть направлены на развитие иноязычных коммуникативных компетенций всех видов языковой деятельности. Развитие навыков, достигаемых с помощью образовательных интернет-ресурсов при обучении иностранному языку, соответствует требованиям современного высшего образования по обучению иностранным языкам (базовый ИЯ и профессионально-ориентированный ИЯ). Таким образом, использование интернет-ресурсов в процессе изучения иностранного языка (вместе с традиционными учебниками) будет способствовать достижению основных целей изучения иностранных языков. Развитие навыков, достигаемых с помощью образовательных интернет-ресурсов при обучении иностранному языку, соответствует требованиям современного высшего образования по обучению иностранным языкам (базовый ИЯ и профессионально-ориентированный ИЯ).

Преимущества ИКТ в обучении иностранным языкам положительно влияют на различные формы синхронного и асинхронного онлайн-общения (электронная почта, чат, форум, веб-конференции и т.д.). Интернет-ресурсы представляют собой ценную основу для информационной среды образования и самообразования, которая отвечает интересам и потребностям широкого круга профессий и людей. Однако сам по себе доступ к интернет-ресурсам не способствует изучению иностранного языка. Для достижения этих целей информационные и коммуникационные технологии требуют специальной разработки современных образовательных интернет-ресурсов, которые позволяют формировать:

- ✓ традиционные аспекты иноязычных коммуникативных навыков (грамматические, социокультурные, компенсаторные, дидактические, когнитивные);
- ✓ коммуникативные и познавательные умения искать, отбирать, обобщать, классифицировать, анализировать и синтезировать поступающую информацию;
- ✓ коммуникативные навыки для представления и обсуждения результатов работы с интернет-ресурсами;

- ✓ возможность использования интернет-ресурсов для ознакомления с культурно-историческим наследием других стран и народов и для представления своей культуры, страны, города и т.д.;
- ✓ умение использовать интернет-ресурсы в широком круге интересов информатики.

Отметим, что интернет-технологии в обучении иностранному языку представляют собой совокупность форм, методов и способов обучения иностранному языку с использованием интернет-ресурсов, включающих в себя два основных компонента: коммуникативные и информационные ресурсы.

К наиболее распространенным формам общения (посредством интернет-технологий) относятся: адрес электронной почты; чат; форум; различные службы обмена мгновенными сообщениями в интернете; видео, веб-конференции и т.д.

В современном мире интернет создает уникальные условия для ознакомления с культурным разнообразием стран изучаемого языка, в отличие от традиционных учебников иностранного языка. Развитие образовательных интернет-ресурсов позволило использовать их как универсальное средство для изучения иностранного языка. Образовательные интернет-ресурсы (наряду с печатными учебниками и учебниками) также могут быть направлены на развитие навыков иноязычного общения (каждого вида речевой деятельности). Как известно, навыки речевой деятельности бывают продуктивными (говорение и письмо) и рецептивными (аудирование и чтение).

Литература

Bates, A.W. Effective teaching with technology in higher education: Foundations for success / A.W.Bates, G.Poole. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2003.

Sysoyev P.V. Use of new educational Internet technologies in training in a foreign language (on material of cultural studies of the USA) / P.V.Sysoyev, M.N.Yevstigneyev // The Bulletin of the Tambov university. Series 2: Humanities. – 2008. – No.2 (58). – Pp.363–371.

Зиятдинова Диляра Ильгизовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81`33

Интерактивные методы в обучении говорению на английском языке на среднем этапе обучения

интерактивные методы, интерактивный подход, обучение говорению, урок английского языка, модели обучения, интерактивное обучение

Введение. На сегодняшний день одними из наиболее современных и увлекательных методов обучения являются интерактивные методы. Использование интерактивных приёмов предполагает, прежде всего, общение учащихся, что идеально подходит для урока английского языка, а именно для обучения говорению.

Актуальность работы заключается в необходимости повышения мотивации учащихся к изучению иностранного языка, во введении новых, интересных и эффективных приёмов обучения, в создании ситуаций, где ученики смогут и захотят говорить на английском языке.

На данный момент в обучении существует три модели взаимодействия учителя и учащихся: пассивная, активная и интерактивная.

Наиболее консервативная модель обучения зародилась ещё примерно в V в. до н.э. Пассивные методы обучения применялись на практике древнегреческими философами и педагогами (Платон, Аристотель, Демокрит) и используются до сих пор. Недостатки данного метода, развитие педагогики и модернизация общества привели к становлению активных методов обучения во второй половине XX в. Основоположниками

идей активизации являются Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, Ф.Фрёбель, А.Дистервег, Дж. Дьюи, К.Д.Ушинский, Р.Реванс.

Вследствие информационной революции появилось понятие ˝интерактивные технологии˝, а в 1975 году немецкий учёный Г.Фриц ввёл в научный обиход термин ˝интерактивная педагогика˝. Официально интерактивная модель обучения встала в ряд с активной и пассивной моделью в последние десятилетия XX в. благодаря таким учёным и педагогам, как В.В.Гузеев, М.В.Кларин, Е.С.Полат, В.А.Сластенин.

Методы и результаты. Интерактивные методы и технологии обучения являются более современными формами активного обучения. Данные методы обучения способствуют развитию критического мышления, создаёт комфортные условия обучения, реализует ситуации успеха.

Классификацией интерактивных методов обучения занимались такие ученые, как Е.Я.Голант, О.А.Голубкова, В.В.Гузеев, Е.Е.Лушникова, Т.С.Панин, Г.С.Харханова, А.Ю.Прилепо и др.

Педагог Н.М.Суворова разделяет методы обучения на индивидуальные, парные и групповые. Она уделяет большее внимание групповым методам обучения, отмечая их эффективность. Согласно автору, можно выделить следующие виды интерактивных упражнений: ˝большой круг˝, ˝вертушка˝, ˝аквариум˝, ˝мозговой штурм˝, ˝дебаты˝.

О.А.Голубкова выделяет такие виды интерактивных методов, как диалог, дискуссия, разбор и анализ жизненных ситуаций, творческие, деловые и ролевые игры.

С появлением в повседневной жизни информационных технологий в лингводидактике появился термин ˝интерактивные технологии˝, который включает в себя взаимодействие учителя, учеников и компьютера. Компьютерные технологии становятся уже традиционной составляющей интерактивного обучения.

В нашей работе мы остановились на рассмотрении и модификации таких форм, как ролевая игра, проектная деятельность, дискуссия и использование видеоматериалов для развития навыка говорения как составляющей коммуникативной компетенции. Согласно ФГОС, данная компетенция относится к числу наиболее сложных и важных в достижении в ходе учебного процесса.

Для того чтобы оценить наличие и качество интерактивных упражнений, предлагаемых на уроках в СОШ, был произведен анализ учебно-методического комплекса ˝Starlight˝ для седьмых классов. Анализ интерактивных упражнений позволил нам сделать следующие выводы:

1. Учебник содержит однотипные интерактивные упражнения, вызывающие привыкание и, соответственно, неспособные заинтересовать учащихся.

2. В основном авторы предполагают выполнение упражнений в парах и редко – в группах.

Согласно результатам анализа УМК можно утверждать, что в учебно-методическом комплексе отсутствует достаточное количество и разнообразие интерактивных упражнений. По этой причине нами было разработано несколько интерактивных упражнений, которые могут быть внесены в программу уроков английского языка.

Для составления комплекса интерактивных упражнений по развитию навыков говорения в 7 классе за основу тематического планирования был взят учебник ˝Starlight˝ 7 класс. Было выбрано 2 модуля: ˝Work & play˝, ˝Crime & community˝.

1. Ролевая игра по теме ˝Part-time jobs˝. Учащиеся получают индивидуальные роли – interviewer или job applicant – с подробным описанием роли и задачи и ведут диалог друг с другом. Тем самым дети попадают в реальную ситуацию прохождения или проведения собеседования на работу и с помощью коммуникации достигают поставленных целей.

2. Дискуссия по теме ˝Is it art?˝. Класс делится на две команды в зависимости от их позиции по вопросу ˝Street art – art or not?˝. Группы готовятся к аргументации своей позиции, выбирают спикера. В конце дискуссии обязательно делается вывод.

3. Обсуждения видеоролика по теме ˝Crime fighters˝. Во время урока ученики просматривают небольшое детективное видео. Видео останавливается перед тем, как за-

гадка становится разгаданной. Учитель делит класс на мини-группы, которые на время становятся детективами – им нужно обсудить свои точки зрения, предположить, что случится в видео дальше, и аргументировать это.

Результаты и обсуждение. Нами был проведен педагогический эксперимент с целью изучения эффективности разработанных упражнений. После изучения классами 7 ˝А˝ и 7 ˝Б˝ темы ˝Work and play˝ в 7 ˝А˝ классе был проведён дополнительный урок с упражнением 1 Part-time jobs. Спустя 7 дней был проведен тест на остаточные знания учеников по теме ˝Work and play˝ в двух классах. Результаты выполнения тестов представлены в следующей таблице.

Класс	Количество учеников, справившихся с письменной частью более чем на 65%	Количество учеников, справившихся с устной частью более чем на 65%
7 ˝А˝	20	22
7 ˝Б˝	17	14

Согласно таблице, мы можем утверждать, что учащиеся, закрепившие пройденный материал с помощью интерактивного упражнения Part-time jobs, запомнили материал лучше, чем учащиеся параллельного класса. Кроме этого, большее количество учеников мз 7 ˝А˝, чем из 7 ˝Б˝ класса могут вести беседу по данной теме.

Литература

Бим И.Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам / И.Л.Бим // Иностранные языки в школе. – 2001. – №4. – 25 с.

Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке / И.А.Зимняя. – М.: Просвещение, 2008. – 105 с.

Мамонова Л.Ю. Использование интерактивного подхода к обучению говорению на уроках английского языка в средней школе / Л.Ю.Мамонова. – Молодой ученый. – 2016. – №7(5). – С.57-58.

Селиванов И.Ю. Педагогические основания развития современных интерактивных технологий обучения / И.Ю.Селиванов. – Молодой ученый. – 2015. – № 14 (94). – С.517-521.

Ильясова Гульназ Рафаэлевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81-23

Татар телендә синоним компонентлы парлы сүзләр

парлы сүзләр, синоним компонент, татар теле, сүзьясалышы, семантика, төрки телләр, этимология

Парлы сүзләрнең – төрки телләрнең сүзьясалыш һәм лексик системасының үзенчәлекләренең берсе. Парлы сүзләр башка лексик берәмлекләрдән, барыннан да элек, ике компонентлы булулары белән аерылып торалар: ата-ана, көн-төн, мал-туар, савыт-саба һ.б. Алар сөйләмдә мәгънәне я көчәйтеп (экспрессия), я киңәйтеп, я гомумиләштереп киләләр. Мәсәлән, “кием-салым” парлы сүзе киемнәрнең гомум аталышы булып тора. Төрки телләрдәге парлы сүзләрне махсус өйрәнүче С.Н.Муратов аларда компонентларның мәгънәләре берегүен фразеологик берәмлекләргә караганда тотрыклырак дип карый [Муратов 1961: 10].

Татар телендә синоним компонентлы парлы сүзләр – төрле генетик чыгышлы, әмма бер үк семантикага ия булган сүзләрнең кушылмасы. Безнең фикеребезчә, татар телендәге мондый парлы сүзләр тыңлаучыга йогынты ясау көчен арттыру өчен барлыкка килгән. Татар телендә синоним компонентлы парлы сүзләрнең формалашуы хәзерге татар теленең формалашу тарихы белән бәйле, чөнки синоним компонентлы парлы сүзләрнең бер компоненты – гомумтөрки сүздән гыйбарәт булса, икенче компоненты – алынма сүз булып тора. Мондый төр парлы сүзләрне өйрәнү тел тарихы, этимология, семасиология һәм социолингвистика кебек тел белеме бүлекләрне белән тыгыз рәвештә бәйле, димәк, синоним компонентлы парлы сүзләрне өйрәнү татар телен генә түгел, ә төрки тел белемен өйрәнүдә дә аерым бер өлеш кертә алачак. Әлеге алшартлар сайланган теманың актуальлеген билгели.

Татар телендә кулланыла торган парлы сүзләр составында синоним берәмлекләрне семантик, структур, генетик һәм этимологик яссылыкта барлау бүгенге көн тел белемендә актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора. Бу мәсьәләәрне ачыклау өчен, түбәндәге бурычларны чишү сорала:

– татар телендә парлы сүзләрнең өйрәнелү торышына күзәтү ясау;

– татар телендәге синонимик компонентлы парлы сүзләрне барлау, аларның этимологиясен һәм семантикасын өйрәнү;

– татар телендәге синонимик компонентлы парлы сүзләргә лексик анализ ясау.

Парлы сүзләр семантикасының формалашу үзенчәлекләре, структурасы һәм кайбер аспектлары татар теле грамматикаларында яхшы өйрәнелә һәм сурәтләнә [Татарская грамматика 1993: 300-315]. Тюркологиядә парлы сүзләргә игътибар борынгыдан килә. “Борынгы язма истәлекләрдә, аерым алганда, Йосыф Баласагунлының “Котадгы белег” поэмасында 2830 парлы сүз кулланылганлыгы һәм шуларның 268-е исем сүз төркеменә караганлыгы турында мәгълүматлар бар, – дип яза Ф.И.Таһирова үзенең “Лексикографирование и орфография сложных слов татарского языка” хезмәтендә [Таһирова 2005: 9]. Парлы сүзләр турында мәгълүматларны беренче татар грамматикаларында ук очратырга була. Алар И.Гиганов, М.Корбангалиев, Г.Ибраһимов, В.Н.Хангилдин, Д.Г.Тумашева, Ф.С.Фассев, К.Л.Ряшенцев кебек галимнәрнең хезмәтләрендә карала.

Татар телендәге парлы сүзләрне өйрәнүгә багышланган махсус тикшеренүләр, мәсәлән, Р.М.Миргалеев, Р.С.Нурмөхәммәтова, Ф.С.Сафиуллина һәм башка тикшерүчеләрнең хезмәтләрендә дә урын ала. Шуңа да карамастан, мондый төр сүзләрнең мәгънәсе һәм этимологиясе белән бәйле күп сораулар җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән булып кала. Моның сәбәбе – парлы сүзләр еш кына җанлы сөйләмдә кулланыла (матур әдәбият телендә, фольклор һәм диалектлар телендә), ләкин үзенең “иркенлеге” аркасында алар сүзлекләрдә регуляр рәвештә теркәлеп бармый.

Татар телендә синонимик компонентлы парлы сүзләрнең күбесе исемнәрдән кушылып барлыкка килә, сирәгрәк фигыль сүз төркеме берәмлекләренең кушылмасыннан гыйбарәт *(мәсәлән, “явым-төшем” – яву + төшү гомумтөрки чыгышлы фигыльләр кушылмасы. Аерым бер диалектларда “яңгыр ява” дип әйтмиләр, ә “яңгыр төшә” диләр. Мәсәлән, себер диалектының Бараба сөйләшендә).*

“Исем + исем” моделе буенча формалашкан синонимик компонентлы парлы сүзләрдә лексемалар гадәттә мәгънә компонентларының уртаклыгына нигезләнеп берләштерелә:

1) саф синонимик мөнәсәбәтләр: *кыр-басу (кыр – гомумтөрки сүз, басу – гомумтөрки сүз, әдәби тел сүзләре);*

2) гиперонимия мөнәсәбәтләре: *елга-сулык (елга – гомумтөрки сүз, әдәби тел сүзе, сулык – гомумтөрки сүз, диалект; чишмә-чыганак – чишмә – гомумтөрки сүз, әдәби тел сүзе; чыганак – гомумтөрки сүз, әдәби тел сүзе).*

Синонимик компонентлы парлы сүзнең составындагы компонентларны күзәтелгән предметлар/ күренешләрнең охшашлыгына яки спикер аңында ассоциатив бәйләнешләр булу нигезендә берләштерелә, ягъни парлы сүз составындагы компонентларның кушылуы спикерның энциклопедик белем фонды тарафыннан билгеләнә.

Парлы сүзләр аларны тезүче синонимик компонентлар мәгънәләренең органик синтезыннан ясала. Алар, башка лексик берәмлекләр кебек үк, туры һәм кучерелмә мәгънәле була. Туры мәгънә ике компонентлы, гади арифметик суммадан хасил була: *тавыш-гауга, моң-зар, исап-хисап, буяну-сөртенү һ.б.*

Синонимик компонентлы парлы сүзләрдә компонентларының урыннары даими була. Бу төр парлы сүзләрдә компонентларның урыннарын алмаштырып куеп булмый. Әгәр компонентларның урыннары алыштырылса, парлы сүз белдергән тоташ мәгънә я бөтенләе белән, я өлешчә генә үзгәрә. Мәсәлән: туган-үскән, тәм-том һ.б.

Шулай итеп, татар тел белемендә синоним парлы сүзләр проблемасына караган фәнни әдәбиятны анализлау күрсәткәнчә, бу юнәлештә күп эш башкарылырга тиеш әле. Чөнки бүгенге көндә парлы сүзләр актив ясала бирә, алар арасында синонимик компонентларының да саны арта бара. Шунлыктан бу процесс алга таба тирәнтен һәм җентекле өйрәнелүне таләп итә.

Әдәбият

Миргалеев Р.М. Татар телендә парлы сүзләр (лексик-семантик һәм стилистик аспектта): филол. фән. канд. гыйльми дәрәҗәсенә диссертация / Р.М.Миргалеев. – Уфа, 2002. – 192 б.

Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках / С.Н.Муратов. – М.: Восточная литература, 1961. – 131 с.

Сафиуллина Ф.С. Татар телендә парлы сүзләр / Ф.С. Сафиуллина // Проблемы сохранения языка и культуры в условиях глобализации = Глобальләштерү шартларында туган телне һәм мәдәниятләрне саклау проблемалары: материалы VII Международного симпозиума ˝Языковые контакты Поволжья˝, Казань, 2-5 июля 2008 г. [науч. ред. – проф. Гилязов И.А.]. – Казань, 2009. – С.203-205.

Тагирова Ф.И. Лексикографирование и орфографирование сложных слов татарского языка / Ф.И.Тагирова. – Казань Изд-во ИЯЛИ АН РТ, 2005. – 128 с.

Татарская грамматика: в 3 т. – Т.1. Введение. Фонетика. Фонология. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. – 584 с.

Кадырова Гульназ Нагимовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81.246.2

Тел белемендә паремияләр һәм аларга билгеләмә бирү мәсьәләсе

паремияләр, паремиология, мәкаль, әйтем, фразеологизмнар

Паремиология – мәкаль-әйтемнәрне, табышмакларны, афоризмнарны, сынамышларны, канатлы әйтелмәләрне һ.б. тышкы төзелешләре белән кыска, эчтәлекләре белән җыйнак, үткен һәм сурәтле итеп әйтеп бирә торган фикер җәүһәрләрен өйрәнә торган тел белеме тармагы. Лингвистик терминнар сүзлегендә бирелгәнчә, паремия – фольклорның кечкенә жанрлар тибы: әйтем, мәкаль, табышмак, сынамыш, тапкыр сүз, теләк, тизәйткеч һ.б.

Паремияләр күп галимнәр тарафыннан өйрәнелгән, әмма шуңа да карамастан, паремияләрнең билгеләмәсе һәм классификациясе буенча бердәм фикер юк. Әлбәттә, паремия фольклор өлеше буларак карала. Соңгы вакытта күп лингвистлар аны фразеология составына кертәләр, кайбер тикшерүчеләр паремияне лингвистиканың бу бүлегенә кертүгә каршы.

Мәкаль-әйтемнәр халыкның тәҗрибәсен, дөньяга, төрле күренешләргә һәм проблемаларга мөнәсәбәтен, карашын чагылдыра һәм берләштерә. Шуңа күрә паремияләрне өйрәнү халык һәм дөньяның тарихын, тел картинасын өйрәнү белән турыдан-туры бәйләнештә тора.

Төрле галимнәр фикеренчә, паремияләрне өйрәнү бик мөһим, чөнки мәкальләр һәм әйтемнәр аша халыкның менталь үзенчәлекләрен күреп була. Паремияләрне ике зур төркемгә: мәкаль һәм әйтемнәргә бүләләр. Бу бәхәсле мәсьәлә. Лингвистикада алар икесе бергә, паремия термины астында карала. Паремия термины грек теленнән килеп кергән, һәм аның беренчен атамасы ˝мәсәл˝ булган. Ләкин вакыт үтү белән әлеге төшенчәнең мәгънәсе үзгәргән һәм хәзерге тел белгечләре паремияне, ˝мәкаль˝ һәм ˝әйтем˝ терминына якын дип әйтәләр.

Филология һәм лингвофольклористикада паремияләрнең терминологик үзенчәлекләре, статусы, мәкаль һәм әйтемнәрнең аермасы карала, ләкин әлеге мәсьәләне хәл итүдә һаман да бердәм фикер юк. Паремияләрнең билгеләмәләрен чагыштырган вакытта, галимнәр терминга карата фикер күптөрлелеге һәм бу мәсьәләнең аңлау киңлеге кебек проблемалар белән каршылаша.

Паремияләрне өйрәнү өлкәсендә иң фундаменталь тикшеренүләрне танылган паремиолог Г.Л.Пермяков үткәрә. Паремияләрне җентекләп өйрәнү, галимгә мәкаль һәм әйтемнәргә төгәл характеристика бирергә һәм аларның төрле классификацияләрен аерып чыгарырга ярдәм итә. Г.Л.Пермяков фикеренчә, паремия ул – төрле әйберләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең, яисә билгеле бер ситуацияләрнең билгесе булып тора. Аристотель мәкальләрне ˝бер сыйныфны икенчесе белән бәйләүче метафоралар˝ дип билгели. [Аристотель 2000: 130]. Сервантес исә, ˝мәкальләр ул – тәҗрибәдән чыккан кыска әйтемнәр˝ ди. Ә Бертран Рассел мәкальләр ˝күпләрнең акылын һәм берәүнең зирәклеген˝ үз эченә ала дип саный [Дандис 1978: 33]. Л.Б.Савенкова паремияләрне ˝мәкаль˝ һәм ˝әйтем˝ терминнары белән бер күрә һәм аларны дидактик максатта куллану өчен яраклы булган сөйләмдә очрый торган тотрыклы аноним тәгълиматлар дип билгели [Савенкова 2002].

М.А.Кулькова фикеренчә, паремиологик текстлар фольклор әсәрләренә хас булган үзенчәлекләргә ия: текст формалашуның икенчел характеры, семантик-синтаксик структураның тотрыклылыгы, мәгънә тыгызлыгы, кешенең үз-үзен тоту модельләрен булдыруга юнәлгән булуы, коммуникатив юнәлеше. Нәкъ менә паремияләрнең коммуникатив-прагматик юнәлеше паремиологик системаның алга таба үсеше механизмын ачарга һәм лингвистик һәм экстралингвистик факторлар (танып белү, психологик, социаль һәм кайбер башка факторлар) йогынтысында

трансформацияләнгән, гибрид формалар барлыкка килү тенденцияләрен билгеләргә мөмкинлек бирә [Кулькова 2011: 52].

Г.Г.Матвеева һәм М.А.Серегина фикеренчә, паремия – ул тулысынча яки төгәлләнмәгән тәкъдим рәвешендә тәкъдим ителгән синтаксик дәрәҗәдәге телнең бер система өлеше. Алар өчен телдә тотрыклылык һәм сөйләмнең кабатланмаучанлыгы, өлешчә яки тулы фикер йөртү, шулай ук семантик күп мәгънәлелек хас. Алар халык тарафыннан киң кулланыла, дидактик максатларда кулланыла, сөйләм ситуациясенә бәйле рәвештә аңлы сайлау берәмлеге булып торалар, бу аларны прагматик мәгънәгә ия итә. Алар паремияләргә мәкальләр, әйтемнәр һәм мәкаль-әйтем комплексларын кертәләр [Матвеева 2009: 175-178].

Паремия төшенчәсенең этимологиясе дә аерым игътибарга лаек. Мәсәлән, ˝паремия˝ сүзе грек теленнән ˝paroemia˝ сүзеннән алынган һәм еш кына ˝мәкаль, әйтем˝ дип тәрҗемә ителә. Аның барлыкка килүенең библиологик версиясе нигезендә, башта ˝паремия˝ төшенчәсе изге китап, Библия текстыннан гыйбадәт кылу вакытында мисаллар билгеләү өчен кулланыла. Мисалның төп асылы – аларның хакыйкатьне ˝чит мәгънәдә, ачыктан-ачык˝ күрсәтү сәләте. Шулай итеп, терминның барлыкка килүенең библиологик юлы нигезендә, паремия сүзе башта нәкъ менә гыйбрәтле притчалар дигәнне аңлата. Бу җәһәттән ˝паремия˝, ˝притча˝, ˝мәкаль˝, ˝әйтем˝ сүзләре бер-берсе белән бәйләнештә кулланыла һәм синоним булып тора. В.И.Даль сүзлегендә паремия ˝әхлакый сүз˝ буларак билгеләнгән, ягъни паремиянең гыйбрәтле, дидактик функциясе, мисалдагы кебек үк, ассызыклана.

XX гасыр башында ˝паремия˝ сүзе үзенең башлангыч эчтәлеген югалта, ә изге китаптан килгән риваятьләр мәгънәсендә архаик дип танылa һәм хәтта XX гасырның икенче яртысындагы лингвистик сүзлекләрдә дә чагылыш тапмый. ˝Паремия˝ терминына карата кызыксыну узган гасырның 70 нче еллары ахырында яңадан торгызылды. Бу төшенчәнең төрле билгеләмәләре барлыкка килде, тикшеренүләр үткәрелде, паремияләргә багышланган монографик хезмәтләр язылды.

Тикшеренүчеләр тәкъдим иткән ˝паремия˝ билгеләмәсеннән күренгәнчә, филологиядә ˝паремия˝нең нәрсә икәнлеге турындагы сорау әле дә ачык кала. ˝Паремия˝ төшенчәсенә нәкъ менә нәрсә кертелә дигән сорау да кызыклы. Барлык паремиологлар да ˝паремия˝ үз эченә мәкальләр һәм әйтемнәрне кертә ди. Әмма паремияләргә афоризмнар да керә, дип санаучы тикшеренүчеләр дә бар. В.И.Даль үз җыентыгына мәкальләр һәм әйтемнәр генә түгел, афоризмнар да керткән [Даль 1903]. Дөрес, алар сөйләмдә киң кулланылган һәм буыннан-буынга тапшырылган очракта гына кертелә ала. Г.Л.Пермяков шулай ук ˝паремия˝ төшенчәсенә мәкальләр, әйтемнәр һәм афоризмнар, мәзәкләр, мәсәлләр һәм хәтта әкиятләр дә кертә. З.К.Тарланов фикеренчә, мәкаль үзендә иректе дә, шул ук вакытта фразеологик бәйле сыйфатларны да берләштерә [Тарланов 1999:121].

Паремиологик берәмлекләрне булдыруның максатларының берсе – билгеле бер объектларга булган субъектив мөнәсәбәтне, бәяне һәм аның интерпретациясен ачыклау. Паремияләрне анализлаганда төп өйрәнү объекты булып дөньяга үз карашы булган кеше һәм аның яшәү кагыйдәләре тора. Бу исә паремияләрнең бер функциясен – дөньяга караш формалаштыру – аерып чыгара. Әлеге берәмлекләр халыкның күпгасырлык тәҗрибәсен гомумиләштерә һәм яшәү кагыйдәләрен булдыра. Шуңа күрә дә паремияләрне өйрәнү бүгенге көндә дә актуаль булып кала.

Әдәбият

Дандис А. О структуре пословицы / А.Дандис // Паремиологический сборник. Пословицы. Загадка / АН СССР, Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1978. – С.13-34.

Кулькова М.А. Герменевтика народной приметы: когнитивно-прагматический аспект изучения / М.А.Кулькова. – Казань: Изд-во МОиН РТ, 2011. – 220 с.

Матвеева Г.Г. К определению понятия паремия (на материале русского и немецкого языков) / Г.Г.Матвеева, М.А.Серегина // Вестник Пятигорского гос. ун-та. – 2009. – №3. – С.175-178.

Савенкова Л.Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический аспекты / Л.Б.Савенкова. – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 2002. – 240 с.
Тарланов З.К. Язык и культура: учеб. пособие по спецкурсу / З.К.Тарланов. – Петрозаводск, 1984. – 104 с.

Камалеева Зульхижа Султановна
Макаров Индир Михайлович
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81-119

Изучение устной речи в Казанской лингвистической школе

Казанская лингвистическая школа, говорение, диалогическая и монологическая речь

Одной из знаменитых школ российского и мирового языкознания можно с полной уверенностью назвать Казанскую лингвистическую школу. Она была сформирована на базе Казанского университета в 70-е годы XIX столетия и знаменита своим необъятным наследием – таковым можно считать новые исследовательские методы, методические решения. Основоположником Казанской лингвистической школы является Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ.

Основные принципы КЛШ – это строгое различение звука и буквы; разграничение фонетической и морфологической членимости слова; недопущение смешивания процессов, происходящих в языке на данном этапе его существования, и процессов, совершающихся на протяжении длительного времени; первоочередное внимание к живому языку и его диалектам, а не только к древним памятникам письменности; отстаивание полного равноправия всех языков как объектов научного исследования.

Представители КЛШ изучали язык в разных аспектах и обогатили учение о системности языка открытием основных единиц каждого языкового уровня: фонемы, морфемы, лексемы, синтагмы и др. Основные языковые единицы были открыты в Казанском университете. Научные деятели КЛШ учитывали, что язык – сложная система, состоящая из более мелких подсистем, которые, в свою очередь, строятся из постоянно изменяющихся разнородных элементов (фонетических, морфологических, синтаксических и др.).

На современном этапе представители КЛШ занимается вопросами *связной речи*, в том числе и говорения. Речь – это исторически сложившийся способ передачи информации и знаний. Связная речь – это смысловое развернутое высказывание, связанные между собой мысли, обеспечивающие взаимопонимание в общении. Основной характеристикой связной речи является её понятность. Связная речь нужна для коммуникации, она осуществляется в двух формах – диалогической и монологической. Исходя из особенностей каждой из форм определяется характер методики их формирования и изучения.

Упоминая о связной речи, необходимо отдельно упомянуть о сложном и многогранном процессе – говорении, которое характеризуется сложной мыслительной деятельностью. В процессе говорения происходит не только приём и передача информации, но также регулирование поведения и определение эмоционального состояния человека. Говорение служит способом обмена информации посредством языка. Связь говорения и связной речи -это тесно сплетенные составляющие нашего общения. Во время говорения мы предполагаем донести информацию до собеседника, и именно связная речь посредством грамматически и логически построенных высказываний даёт нам эту возможность.

Многие лингвисты посвятили данному направлению свои научные работы и исследования. Одним из них являлся филолог, писатель, драматург С.Ш.Поварисов, который знаменит во многом не только своими трудами в изучении разговорной речи, но и работами в драматургии. Достоин внимания его научный труд ˝Слово и художественная речь˝ (˝Сүз һәм сәнгатьле сөйләм˝). Вопросами речевой деятельности занимается про-

фессор, доктор филологических наук КФУ В.Н.Хисамова. Можно привести в пример её труд на тему: ˝Обучение различным видам речевой деятельности˝. Член-корреспондент, академик и вице-президент АН РТ, лауреат госпремии РТ в области науки и техники Р.А.Юсупов занимался изучением проблем изучения и преподавания татарского языка. В его книге ˝Укучыларда сөйләм культурасы тәрбияләү˝ (˝Воспитание культуры речи у учащихся˝) [Юсупов 1983] освещаются вопросы культуры речи, разъясняются термины, используемые некоторыми изданиями газет и журналов, в театральных спектаклях, радио и телепередачах, также он упорядочил вопросы в области изучения языков. В книге ˝Инсафлының теле саф˝ (˝У воспитанного язык чист и красив˝) речь идет о чистоте и правильности родного языка, его литературной и разговорной формах. В книге ˝Җылы сүз җан эретә˝ (˝Красивое слово душу греет˝) также освещаются проблемы культуры речи, анализируются языковые ошибки, возникающие на страницах печати, в радио- и телепередачах, в отдельных книгах, объясняются причины их возникновения, указываются неправильные, неудачные слова, выражения, неудачные грамматические формы, рекомендации по их замене.

Множество книг языковеда, профессора, автора учебников и методических пособий для школ и вузов Р.С.Абдуллиной посвящены морфологии татарского языка, стилистике и культуре речи [Абдуллина 1997: 126].

Автор русско-татарского и татарско-русского словарей, множества журнальных статей и научных исследований Ф.М.Газизова защитила кандидатскую диссертацию на тему ˝Язык и стиль прозы Г.Ибрагимова˝, написала научный труд об отражении общественного пласта в речи, опубликовала четыре монографии. Она является переводчиком на татарский язык капитальных иллюстрированных альбомов: ˝Казань˝ (1994), ˝Древняя Казань˝ (1999), ˝Сокровища Золотой Орды˝ (2000), ˝Золотая Орда˝ (2005), ˝Два города – две судьбы˝ (2005).

Т.И.Ибрагимов, кандидат филологических наук, защитил диссертацию на тему: ˝Изучение образования слогов и структуры их сочетаний в татарском литературном языке˝, развивал тему о вариативном чтении на татарском языке, главным аспектом которого осветил паузирование [Ибрагимов 2007: 117-121]. В соавторстве с Р.Э.Кульшариповой, кандидатом филологических наук, Ф.И.Салимовым, кандидатом физико-математических наук, и другими учеными он создал рабочую версию библиотеки русских говоров европейской части России. Также в соавторстве с Ф.И.Салимовым, Р.М.Хусаиновым, М.Р.Сайхуновым он разработал систему автоматического синтеза татарской речи по тексту. В соавторстве с М.Р.Сайхуновым, И.Ф.Салимзяновым создан ˝Письменный корпус татарского языка˝ объемом более 45 млн. слов.

К.С.Фатхуллова, кандитат педагогических наук, доцент, защитила диссертацию на тему: ˝Дидактические условия обучения татарской устной речи русскоязычных учащихся старших классов˝ [Фатхуллова 2002]. Она известна изданием монографии об истории и современном состоянии обучения татарскому языку как неродному и методик обучения татарскому языку как неродному. В её работах о системе обучения татарской диалогической и монологической речи можно выделить много интересных аспектов, касающихся устной речи, в них описаны проблемы и пути решения реализации коммуникативного подхода к проблеме развития татарской устной диалогической и монологической речи русскоязычных учащихся.

Можно с уверенностью заявить, что развитие в направлении изучения устной диалогической и монологической речи не прекратится. Опираясь уже на изученный материал, современное поколение начинающих исследователей сможет расширить фонд имеющихся знаний.

Литература

Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләләре (Стилистика и вопросы культуры речи) / Р.С.Абдуллина. – Наб.Челны: “КамАЗ”, 1997. – 126 с.

Ибрагимов Т.И. Вариативность чтения текстов на татарском языке: паузирование / Т.И.Ибрагимов, Ф.И.Салимов, Р.Р.Сайхунов // Казанская школа по компьютерной и когнитивной лингвистике ТЕЛ–2006. – Казань, 2007. – С.117-121.

Казанская лингвистическая школа: Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа / сост. М.З.Закиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – 424 с.

Фатхуллова К.С. Система обучения татарской диалогической и монологической речи / К.С.Фатхуллова. – Казань: Школа, 2002. – 188 с.

Юсупов Р.А. Укучыларда сөйләм культурасы тәрбияләү: укытучылар өчен ярдәмлек (Воспитание культуры речи у учащихся: методичка для учителей) / Р.А.Юсупов; ред. Ю.З.Аминов. – Казань: Татар. книж. изд., 1983. – 136 с.

Кириллова Зоя Николаевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81.272

Казан дәүләт университеты галиме В.Х.Хаков

В. Хаков, татар теле, тюрколог

Вахит Хөҗҗәт улы Хаков – татар теле белгече, тюрколог, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Россия Гуманитар фәннәр академиясе академигы, төрки һәм татар әдәби телләре тарихы, текстология, стилистика, сөйләм культурасы, язучылар теле буенча күп санлы фәнни хезмәтләр, мәктәп һәм югары уку йортлары өчен дәреслек һәм кулланмалар авторы.

Вахит Хаков 1926 елның 16 августында Татарстанның Буа районы Күзби авылында укытучы гаиләсендә дөньяга килә. 1932–1936 елларда үз авылындагы башлангыч мәктәптә укый, аннары Килдураз урта мәктәбендә белем ала. 1941 елда 8 сыйныфны тәмамлый, ләкин сугыш башлану сәбәпле, укуын дәвам итә алмый. Әтисе сугышка киткәч, кечкенә эне-сеңелләрен карап тәрбияләү эше дә аның җилкәсенә төшә. Гаиләсен туйдыру өчен, колхозда төрле эшләр башкара, урман кисәргә, окоп казырга да җибәрелә. 17 яше тулгач, 1943 елда аны хәрби хезмәткә алалар. Ике ел Монголия далаларында хезмәт итә. Монда ул VI-VIII гасырларда рун шрифтында язылган борынгы төрки чыганаклар белән танышу бәхетенә ирешә. Әлеге таш язмаларның серле тарихы егетне үзенә җәлеп итә, алдагы һөнәрен сайлау өчен дә этәргеч бирә.

1945 елда ул хезмәт иткән полк, зур авырлыклар белән Гоби чүле һәм Зур Хинган тавы аша үтеп, Кытай чигенә килә. Вахит бу вакытта рота санитары була. Япония белән сугыш башлангач, чик аша үтеп, Кытай территориясендә барган каты сугышларда сугышчы-разведчик буларак катнаша. Сугыш ахырында япон үлемдарлары (камикадзелар) тарафыннан яраланып, контузия ала. Дәваланганнан соң, башта Монголия, аннары Россиянең Киров шәһәрендә хәрби хезмәтен дәвам итә, офицер дәрәҗәсенә ирешә. Бөек Ватан сугышында катнашуы, батырлыклары өчен күп орден-медальләр белән бүләкләнә.

1949 елда гына Вахит Хаков, хәрби хезмәтен тәмамлап, туган ягына кайта ала. Буа районының төрле мәктәпләрендә татар теле һәм әдәбияты укытучысы, уку-укыту эшләре мөдире булып эшли. Читтән торып башта Тәтеш педагогия училищесында, аннары Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укый. 1957 елда университетны кызыл диплом белән тәмамлагач, атаклы татар галиме Латыйф Җәләй аны аспирантурага чакыра. Чакыруны кабул итеп, 1960 елга кадәр Тел, әдәбият һәм тарих институты аспирантурасында укый. Шул елның көзендә Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасына ассистент булып эшкә чакырыла. 1961 елда

“Беренче рус революциясе елларындагы татар публицистикасы теле һәм стиле” темасына кандидатлык диссертациясен уңышлы яклап чыга. 1963 елда Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасы доценты дәрәҗәсен ала. 1961–1965 елларда Казан театр училищесында да татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли. 1962–1968 елларда Татарстан Мәгариф министрлыгы каршындагы укыту-методик советының штаттан тыш әгъзасы да булып тора.

1971 елда Вахит Хаков Казахстанның Алматы шәһәрендә “Татар милли әдәби теленең һәм стильләренең үсеше” темасына докторлык диссертациясен яклый. 1972 елдан Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасы профессоры дәрәҗәсендә эшли. 1975 елдан алып Татарстан радиосы һәм телевидениесенең штаттан тыш корреспонденты була, Татарстан радиосында 30 елдан артык “Тел күрке – сүз” тапшыруларын оештыра һәм алып бара. 1981–1997 елларда – Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында кандидатлык гыйльми дәрәҗәсе бирү буенча махсус совет әгъзасы, 1991 елдан Казан дәүләт университетында фәннәр докторы дәрәҗәсе алу өчен диссертацияләр яклау советы әгъзасы булып тора. 1989–1994 елларда Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасы мөдире вазифасын башкара. 1990 елда Бөтенсоюз Көнчыгышны өйрәнүчеләр ассоциациясе әгъзасы итеп кабул ителә. 1992 елда Бөтендөнья Рыцарьларының “Җир шарында Гуманизм һәм Гаделлек өчен” дип аталган конфедерациясе (Австралия) әгъзасы була, бу оешманың ордены белән бүләкләнә. 1994 нче елда аңа Президент указы белән Татарстан Республикасының Мактау грамотасы бирелә.

Вахит Хөҗҗәт улы – 500дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр, мәкаләләр, 30дан артык аерым басма һәм китаплар авторы. Төп фәнни юнәлешләре – төрки телләр һәм беренче чиратта татар әдәби теле тарихы, аның нормалары һәм стильләре үсеше, төрки һәм иске татар язма истәлекләренең теле. Моннан тыш, галим тел белеменең гомуми мәсьәләләре, социолингвистика, лексикология, фразеология, этимология, орфография, сөйләм культурасы, мәктәптә әдәби әсәрләрнең телен өйрәнү белән дә шөгыльләнә.

Татар әдәби теле тарихы татар тел белеменең яңа бер мөстәкыйль фәнни тармагы буларак 1960–1970 елларда формалаша. Бу өлкәдәге мәсьәләләрне хәл итүдә Вахит Хаковның роле бик зур була. Ул Казан дәүләт университетында үзенең фәнни мәктәбен барлыкка китерә, “XIII–XIX гасыр төрки һәм төрки-татар язма истәлекләре телен тикшерү һәм аларның хәзерге татар әдәби теле формалашудагы роле” дип аталган теманың фәнни җитәкчесе була.

Әдәби тел тарихын тикшергәндә һәм тел белеменең башка мәсьәләләрен өйрәнгәндә, В.Х. Хаков әдәби телләрнең функциональ стильләр нигезендә формалашуы һәм үсеше хакындагы нәтиҗәгә килә. Әлеге процессның берничә гасыр дәвамында тигез генә бармавын һәм телнең фонетик, лексик һәм стилистик нормалары белән тыгыз бәйләнештә булуын билгели. Беренче фәнни хезмәтләрендә – “Тел һәм стиль мәсьәләләре” (1961), “Татар теленең стилистикасына кереш” (1963) монографияләрендә галим функциональ стильләрне һәм аларның тарихын, татар әдәби телендә иҗтимагый-публицистик стильнең формалашу һәм үсү юлларын җентекләп өйрәнә.

“Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше” (1972) дип аталган китабында В.Х. Хаков тарафыннан татар милләте формалашу чорында, ягъни XIX гасыр ахыры – XX йөз башында татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше, төп закончалыклары, бердәм нормалары һәм стильләре формалашуы яктыртыла. Хезмәт тел фактларының төрле яклап һәм тарихи аспектта тикшерелүе белән аерылып тора. Монографиядә шулай ук фәнни, рәсми-эш кәгазьләре, эпистоляр һ.б. стильләрнең үзенчәлекләре ачыклана, күп төрле фәннәргә: математика, астрономия, география, биология, юриспруденция, лингвистика һ.б. караган махсус терминология тарихи яссылыкта тикшерелә.

“Татар әдәби теле тарихы” (1973, 1993), “Тел – тарих көзгесе” (2003) монографияләрендә Вахит Хаков ерак дәверләрдән алып бүгенге көнгә кадәр, аерым

чорларга бүлеп, татар теленең тарихи үсеш баскычларын тикшерә, тел нормаларын үстерүдә галимнәрнең һәм язучыларның тоткан урынын, язма ядкәрләрнең әһәмиятен күрсәтә. Тел нормаларын һәм стильләрнең үсешен ачык күз алдына китерү өчен, хезмәтләрдә төп игътибар тарихи-чагыштырма ысулга нигезләнгән лексик-семантик, фонетик, грамматик һәм стилистик анализ алымнарына юнәлтелә, куелган мәсьәләләр диахроник һәм синхроник үсештә карала. Әлеге басмалар әдәби тел тарихының системалы, хронологик тәртиптә тулы итеп бирелүе һәм төп чорларны эченә алуы белән башка хезмәтләрдән аерылып тора.

В.Х. Хаков шулай ук татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую, Татарстан Республикасының дәүләт телләре турындагы законны (1992) һәм латин графикасы нигезендәге татар алфавитын торгызу хакындагы законны (1999) тормышка ашыру юнәлешендә дә зур эш башкара. Үзенең фәнни хезмәтләре, газета-журнал битләрендә басылган күп санлы мәкаләләреннән тыш, ул, латин имласы нигезендә уку һәм язу күнекмәләре булдыру максатында, берничә фәнни-методик басма, укыту кулланмасы әзерләп чыгара, латин графикасы буенча укытучылар курсларын оештырып, анда укыта, җыелыш-конференцияләр үткәрә һ.б.

Вахит Хаков, шундый киң колачлы фәнни һәм иҗтимагый эш алып бару белән беррәттән, озак еллар буе укытучылык эше белән дә шөгыльләнә. Башта мәктәп һәм училищеларда татар теле һәм әдәбиятыннан дәресләр бирсә, 1960 елдан башлап исә Казан дәүләт университетында 50 елга якын вакыт дәвамында Д.Г.Тумашева, Ф.С.Сафиуллина, Ф.М.Хисамова, С.М.Ибраһимов [Кириллова 2021: 110] һ.б. күп галимнәр белән бергә күп төрле фәннәр укыта. “Татар әдәби теле тарихы”, “Татар әдәби теле үсешенең төп этаплары”, “Теоретик һәм гамәли стилистика”, “Татар теленең функциональ стильләре”, “Татар матур әдәбият әсәрләре теле”, “Социолингвистика нигезләре”, “Латин графикасы нигезендәге татар язуы” һ.б. курслар буенча лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр алып бара. Ул гаять тирән белемле, бик зыялы, итәгатьле, зур дәрәҗәләргә ирешсә дә, фән дөньясы белән таныша гына башлаган студентларны да тиң күреп, гади итеп аңлата, дәресләрен бик бирелеп үткәрә, бәрхет тавыш белән кызык һәм мавыктыргыч итеп сөйли торган укытучы иде. Хезмәттәшләре һәм, гомумән, аны белә торган барлык кешеләр дә Вахит аганың искиткеч шәхес: олы җанлы, намуслы, әхлаклы, тыйнак, сабыр һәм бик эшчән булуын искә төшерәләр.

Күренгәнчә, Вахит Хөҗҗәт улы Хаков үзенең бөтен гомерен татар телен укытуга, аны фәнни яктан өйрәнүгә, саклап калуга һәм дөньяга танытуга багышлый. Туган телгә олы мәхәббәт, милләт һәм тел язмышы өчен борчылу хисләренә ул гомере буе тугры булып кала. Күп авырлыклар, коточкыч сугыш елларын кичеп, кечкенә чагында ук бөреләнгән укытучы булу хыялын тормышка ашыруга ирешә, бабасыннан калган китаплар, Монголиядә танышкан серле рун язмалары аны төрки һәм татар телләре тарихы белән җентекле шөгыльләнүгә китерә, тел белеменең башка тармаклары буенча да зур фәнни хезмәтләр язып, тюркологиядә лаеклы урынын таба.

Әдәбият

Кириллова З.Н. Казан лингвистика мәктәбенең күренекле галиме Сәгадәт Ибраһимов / З.Н.Кириллова // И.А.Бодуэн де Куртенэ и мировая лингвистика. Труды и материалы Международной конференции: в 2-х томах. Т. 2. – Казань: Изд-во КФУ, 2021. – С.110-116.

Туган як һәм туган тел хисе. – Казан: КДУ нәшр., 2007. – 220 б.

Кузьмина Халиса Хатиповна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 808.1

Кол Галинең ˝Кыйссаи Йосыф˝ әсәрендә (XIII г.) фразеологизмнарның кулланылышы

фразеологизм, Кол Гали, ˝Кыйссаи Йосыф˝, тотрыклы сүзтезмә, стилистика

Борынгы һәм урта төрки чор язма истәлекләренең телендә еш кына күчерелмә мәгънәдәге тотрыклы сүзтезмәләр очрый. Алар әсәр тукымасына әзер килеш, халыкның җанлы сөйләм теленнән килеп керәләр һәм әсәрнең телен баетуда аерым урын билиләр. Фразеологизмнарның нигезендә кайчандыр халыкның җанлы сөйләм телендә актив булган, еш әйтелә торган сүзтезмәләр ята. Мондый тотрыклы сүзтезмәләр төрки әдәби телдә борынгыдан ук кулланылганнар. XIII гасыр Идел буе Болгар дәүләте чоры язма истәлеге булган ˝Кыйссаи Йосыф˝ поэмасы теле дә мондый тотрыклы сүзтезмәләргә, канатлы әйтелмәләргә, афоризмнарга бай.

˝Кыйссаи Йосыф˝ әсәрен өйрәнү тарихы XIX гасырда башланып, бүгенге көнгә кадәр дәвам итсә дә, әсәрнең лексик, лексик-семантик һәм стилистик үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр күп түгел. Әсәрнең өйрәнелү тарихы соңгы елларда Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты коллективы тарафыннан татар әдәби теле тарихы буенча саллы хезмәтләрдә чагыла [Татар 2019: 71]. Бу өлкәдә, әлбәттә, әсәрне төрле яклап өйрәнгән һәм аның беренчел чыганакларын билгеләгән мәшһүр әдәбиятчы галим Нурмөхәммәт Хисамов хезмәтләрен искә алып үтү зарур [Хисамов 1984].

Әсәрнең теле югары әдәби тел – китап теле үрнәге буларак билгеле. Мондый тел, һичшиксез, сурәтләү чараларын куллану ягыннан да үрнәк булып тора. Әсәр телендә кулланылган кайбер фразеологик берәмлекләрне һәм аларның үзенчәлекләрен карап китик.

Поэма телендә бер компонентлы фигыль белән белдерелгән тотрыклы сүзтезмәләр аеруча күп очрый. Мәсәлән, поэманың бер строфасында өч фразеологик берәмлек кулланылуы әсәр теленең байлыгын күрсәтә торган дәлил булып тора:

Бу сөзә Йәһүдәниң *җаны күйди,*
миһер уды қайнады, бәғри йанды,
батил ишдән кирү дөнүб, *тәүбә қылды:*
“Ля-тәктәлү Йусуфа!” – дәйүр имди [Кол... 1983: 54].

Әлеге юлларда кулланылган *җаны күйди* (‘җаны көйде’), *миһер уды қайнады* (‘күңел уты кайнады’), *бәғри йанды* (‘бәгыре янды’), *тәүбә қылды* (‘тәүбә итте’) фразеологизмнарның барысында да төрки чыгышлы фигыльләр янәшәсендә гарәп-фарсы алынмалары килә.

Югарыда күрсәтелгән фразеологик берәмлекләр образлы, сәнгати булулары белән аерылып торалар, аларны әдәби телгә, матур әдәбият стиленә хас фразеологик берәмлекләр итеп карау дөрес булыр. Шул ук вакытта поэмада образлыгы кимрәк булган, күбрәк гомумхалык телендә йөри торган фразеологизмнар да еш кулланыла:

Аны ишдүб, Йагкубең *ғақлы шашды* [Кол... 1983: 82].
Йағқубың һәм башына *ғақлы кэлди* [Кол... 1983: 82].
Бир шәриф қул *элиңә кирәр* имди [Кол... 1983: 88].
“Бар, Йусыфың *айақыйн үб, гозер дилә* [Кол... 1983: 108].
Ол мәҗлесдән күчмәгә *нийәт қыйлди* [Кол... 1983: 114] һ.б.

Әлеге юлларда кулланылган *ғақлы шашды* (‘акылыннан шашты’), *ғақлы кэлди* (‘акылына килде’), *элиңә кирәр* (‘кулыңа керер’), *айақыйн үб* (‘аягын үп’), *гозер дилә* (‘гозер телә’), *нийәт қыйлди* (‘ният кыйлды’) *һ.б.ш.* фразеологик берәмлекләр татар телендә күп гасырлар дәвамында кулланылып, хәзерге көнгә кадәр килеп җиткәннәр.

Шул рәвешле, Идел буе Болгар дәүләте чоры язма истәлеге булган ˝Кыйссаи Йосыф˝ әсәренең телендә югары әдәби сөйләмгә хас булган тотрыклы сүзтезмәләрне һәм халык телендә кулланылган фразеологик берәмлекләрне дә күпләп очратырга була. Димәк, поэмада язма китап теле һәм сөйләм теле җирлегендә формалашкан, сурәтләү чараларына бай һәм камил төрки сөйләм чагыла.

Әдәбият

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф / Төп текстны (транскрипцияне) әзерләүче, кереш мәкаләне, искәрмә һәм аңлатмаларны, кулъязмаларның тасвирламасын ясаучы филология фәннәре кандидаты Ф.С. Фәсиев. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1983. – 542 б.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б.Бәширова, М.З.Вәлиева, Г.Ф. Гайнуллина, Х.Х.Кузьмина; фәнни ред. Ф.С.Баязитова. – Казан: ТӘһСИ, 2019. – III т.: Лексика. Лексик-семантик категорияләрнең инвариант-парадигма үзенчәлеге һәм контекстуаль-синтагматик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. Беренче кисәк. – 528 б.

Хисамов Н.Ш. Бөек язмышлы әсәр / Н.Ш.Хисамов. – Казан: Тат.кит.нәшр., 1984. – 336 б.

Кулькова Мария Александровна
Казанский (Приволжский) федеральный университет

УДК 372.8:811.161.1

Особенности обучения иностранных студентов этноспецифической лексике русского языка с помощью корпусно-ориентированных технологий работы с текстом

русский язык как иностранный, этноспецифическая лексика, корпусные технологии, корпусная лингвистика

Большой вклад в разработку методической теории языкового обучения внесли многочисленные труды В.А.Богородицкого: ˝Курс сравнительной грамматики индоевропейских языков˝, ˝О преподавании русской грамматики в татарской школе˝, ˝Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию˝. В методике обучения русскому языку как иностранному широко применяется разработанная русским языковедом система обучения русской фонетике, строящаяся на данных сопоставительного анализа звуковой системы русского и татарского языков, полученного вследствие экспериментальных исследований.

Целью настоящей статьи является описание возможности применения корпусно-ориентированных технологий при обучении русскому как иностранному. Корпусные технологии позволяют продемонстрировать большой лингводидактический потенциал электронных корпусов и рассматриваются автором как эффективный метод обучения иностранным языкам.

Согласно В.П.Захарову и С.Ю.Богдановой, под лингвистическим, или языковым, корпусом следует понимать большой, представленный в электронном виде, унифицированный, структурированный, размеченный, филологически компетентный массив языковых данных, предназначенный для решения конкретных лингвистических задач [Захаров 2011: 7]. Разработчики Национального корпуса русского языка (далее – НКРЯ) дают определение корпусу как информационно-справочной системе, основанной на собрании текстов на некотором языке в электронной форме [НКРЯ]. Ученые поясняют, что национальный корпус представляет данный язык на определенном этапе (или этапах) его существования и во всем многообразии жанров, стилей, территориальных и социальных вариантов и т.п. [там же].

Вариативные определения корпуса в трактовке авторов свидетельствуют о различном понимании содержания данного понятия, что связано, в первую очередь, с по-

становкой задач исследователями в рамках корпусно-ориентированной работы с текстами.

Д.О.Добровольский справедливо утверждает об актуальной лингвистической задаче создания корпуса параллельных текстов в качестве одного из модулей НКРЯ: ˝Такой корпус необходим в первую очередь потому, что надежные, подкрепленные эмпирическими данными ответы на большинство вопросов сопоставительной лингвистики, в том числе лексикологии и лексикографии, могут быть получены только при наличии значительных по объему и общедоступных параллельных корпусов˝ [Добровольский 2015: 411] (ср. также [Добровольский 2005, Добровольский 2009]).

Корпусные технологии обеспечивают быстрое получение сведений на основе внушительного массива текстов, иллюстрирующих различные типы дискурса: художественного, публицистического, научно-популярного и т.п. Приведем примеры некоторых из них.

Задание 1. Ознакомьтесь с возможностями работы с Национальным корпусом русского языка в режиме *KWIC* (Key Word in Context – ключевое слово в контексте). Данный режим можно установить на верхней панели страницы выдачи результатов поискового запроса. Выведение конкорданса на экран осуществляется таким образом, что искомые слова располагаются по центру в один столбик, что облегчает их быстрый просмотр и анализ (см. рис. 1).

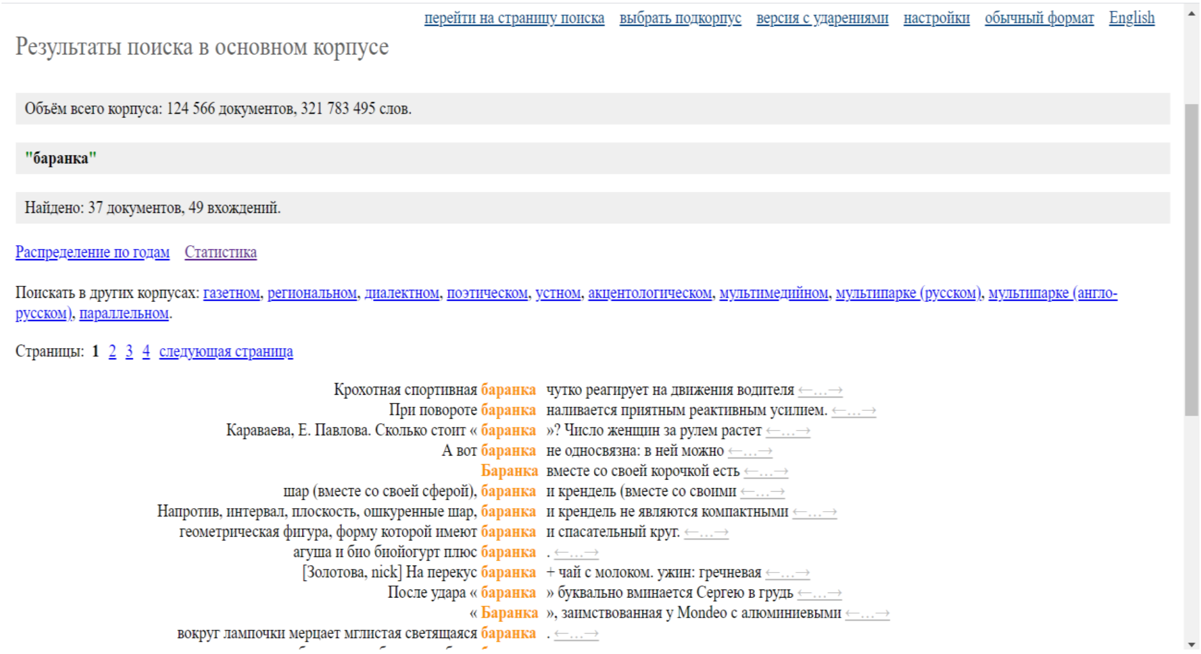

Рис. 1. Пример конкорданса

Задание 2. Используя Национальный корпус русского языка (общий корпус) и формат KWIC, выпишите глаголы, которые сочетаются со следующими лексемами: *хлеб, пряник, каша, каравай*.

Задание 3. С помощью инструмента KWIC уточните атрибутивную характеристику следующих лексем: *батон, блин, булка, пончик*.

Задание 4. Используя Национальный корпус русского языка (общий корпус), заполните таблицу со сведениями о количественной характеристике слов (количество документов и количество вхождений) лексической парадигмы ˝Мучные и крупяные изделия˝.

Табл. 1. Частотность ключевых слов лексической парадигмы ˝Мучные и крупяные изделия˝

№	Слова	Количество документов	Число вхождений
1.	баранка	37	49
2.	батон	244	438
3.	блин	961	2299
4.	бублик	120	255
5.	булка	212	272
6.	булочка	92	122
7.	вареник	592	893
8.	калач	269	445
9.	каравай	241	460
10.	каша	1262	2057
11.	крендель	151	260
12.	лепешка	131	158
13.	пирог	1163	2170
14.	плюшка	17	25
15.	пончик	41	135
16.	сушка	136	266
17.	сухарь	301	431
18.	хлеб	5996	20437

Задание 5. Уточните, какие лексемы являются наиболее частотными, а какие употребляются реже всего. С чем, по вашему мнению, это может быть связано?

Задание 6. Сравните частотность лексемы ˝баранка˝ по годам. В каком году данная лексема была более популярной согласно данным НКРЯ: в 1887 г. или в 2002 г.?

Задание 7. Ознакомьтесь с параллельным русско-немецким подкорпусом Национального корпуса русского языка (см. рисунок 2).

Рис. 2. Фрагмент параллельного русско-немецкого подкорпуса

Задание 8. Используя русско-немецкий параллельный подкорпус, выпишите варианты перевода следующих лексем, обозначающих мясные блюда, на немецкий язык: *голубцы, котлета, пельмени, плов*.

Таким образом, применение корпусных технологий, соответствующих инструментов для составления лингвистического профиля слов, выявления частотности той или

иной лексемы, анализ контекстуального окружения этноспецифического слова, сопоставление вариантов перевода русской фоновой лексики с иноязычными вариантами требует от преподавателя и иностранных студентов определенных знаний в области корпусной лингвистики, навыков работы с корпус-менеджером, владения корпусными инструментами. Тем не менее, данные параллельного двуязычного корпуса НКРЯ открывают для иностранных студентов большие возможности для анализа, сопоставления и семантизации русской этноспецифической лексики, позволяют мгновенно получить данные внушительного массива русскоязычных текстов и их переводов на иностранный язык.

Литература

Добровольский Д.О. Корпус параллельных текстов: архитектура и возможности использования / Д.О.Добровольский, А.А.Кретов, С.Шаров // Национальный корпус русского языка: 2003-2005. Результаты и перспективы. – М.: Индрик, 2005. – С.263-296.

Добровольский Д.О. Корпус параллельных текстов в исследовании культурно-специфичной лексики / Д.О.Добровольский // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С.383-401.

Добровольский Д.О. Корпус параллельных текстов и сопоставительная лексикология / Д.О.Добровольский // Труды Института русского языка им. В.В.Виноградова. – Вып. 6. – М.: ИРЯ РАН, 2015. – С.411-446.

Захаров В.П. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов / В.П.Захаров, С.Ю.Богданова. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.

НКРЯ – Национальный корпус русского языка. – URL: www.ruscorpora.ru (дата обращения: 01.11.2022)

Кулькова Мария Александровна
Довтаева Эмили Хамзатовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 37.02

Развитие коммуникативной компетенции с помощью дистанционных технологий на занятиях по английскому языку в вузе посредством интерактивной образовательной платформы EdVibe

дистанционное образование, интерактивные стратегии, коммуникативная компетенция

Известный представитель Казанской лингвистической школы В.А.Богородицкий определял язык как наиболее совершенное средство обмена мыслями и как орудие мысли, как показатель классифицирующей деятельности ума и в силу ˝одинаковости понимания˝ служащее объединению людей ˝к общей деятельности˝, как ˝социологический фактор первейшей важности˝ [Богородицкий 1991: 45]. Рассматривая природу языка, ученый говорил об его изменчивости во времени и пространстве, ˝благодаря которой и получилось в течение веков все языковое многообразие…˝ [Богородицкий 1991: 67].

В настоящее время отмечается стремительное развитие современных технологий обучения родному и иностранному языку, основывающихся на применении новейших инфо-коммуникационных средств обучения. Использование интернет-ресурсов и дистанционных технологий при обучении иностранному языку представляет собой актуальное направление развития педагогики, поскольку процесс получения знаний привлекает студентов практически неограниченным доступом к отличным от традиционных материалам. Выделяется ˝несколько способов внедрения средств ИКТ в образовательный

процесс. Одним из основных направлений является применение ИКТ как средства обучения, нацеленное на повышение качества и эффективности этого процесса˝ [Кулькова 2021: 14].

В данном исследовании практическому анализу подверглись содержание, методы, приемы, средства и формы организации обучения иностранному языку студентов на основе использования интерактивных технологий при формировании иноязычной коммуникативной компетенции с применением интерактивной платформы Edvibe.

Целью разработанной нами интерактивной методики обучения стало формирование иноязычной коммуникативной компетенции с помощью упражнений, при выполнении которых обучающийся проходит этапы от рецепции до формирования собственных выражений в речи.

Отбор интернет-ресурсов для работы над проектом происходил по трем основным направлениям: оценка контента и работы интернет-ресурсов для преподавателя; оценка взаимодействия обучающегося с содержанием интернет-ресурса (интерфейс веб-страниц); оценка информационной составляющей для студента. Определение ценности информации и работоспособности интернет-ресурса происходит согласно его авторитетности, частоте обновлений в ресурсе, его целевой аудитории, актуальности информации, технической легкости применения.

Платформа EdVibe является лингвистической платформой для онлайн-преподавания, которая состоит из виртуальных классов с интерактивными упражнениями. Отличительной чертой является как наличие уже созданных упражнений и курсов для изучения различных языков, так и возможность создания собственных упражнений. Платформа предоставляет конструктор материалов, включающий около 30 вариантов упражнений для создания интерактивных онлайн-уроков – добавление изображений, GIF-файлов, видеофайлов, тестов, сочинений, аудио, записи голоса и создания заметок для дополнительной информации, а также присутствует интеграция с WordWall, PDF, Miro и другими платформами.

Для начала работы преподаватель должен зарегистрировать студентов на сайте, используя электронную почту обучающихся, куда будут отправлены логин и пароль для входа в личный кабинет. После входа в личный кабинет студенты видят свои виртуальные классы, участниками которых они являются, и могут приступать к обучению.

В классе обучающимся предоставляются разные типы упражнений, большая часть которых проверяется автоматически сразу после введения ответа.

Типы упражнений включают в себя задания на выбор верных или ложных утверждений, синхронное прослушивание аудиозаписей (также можно показать студентам текст аудио), тест (с таймером и без), перенос слова из рамки в текст, сопоставление слов с картинками, написание правильного ответа в пропуск в тексте или предложении, составление предложений из предоставленных слов (либо слов из букв), выбор вариантов ответов в тексте, распределение слов по колонкам, сопоставление слов или фраз. Также имеется функция добавления слова из урока на изучение в словарь (рис. 1). Платформа предоставляет функцию вывода списка слов с прослушиванием, переводом и определением. Словарь также находится в личном кабинете студента.

Помимо основных упражнений, EdVibe предоставляет возможность выполнять задания на практику речевых (помощью функции записи голосовых ответов) и письменных (с помощью функции записи письменных ответов) навыков посредством отправки преподавателю, после проверки которых обучающийся получает комментарий к выполненной работе (рис. 2 и 3 соответственно).

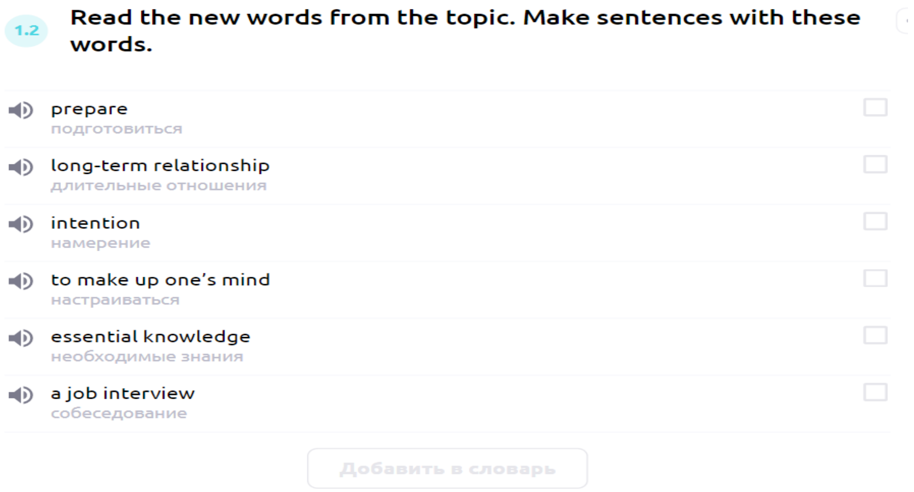

Рис. 1. Функция добавления лексических единиц в словарь

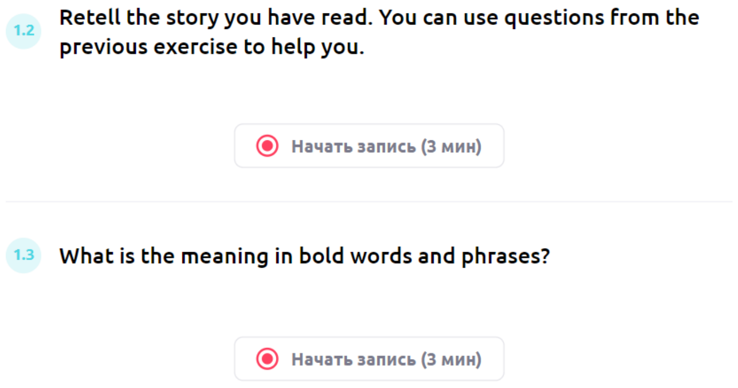

Рис.2. Задания на практику разговорной речи

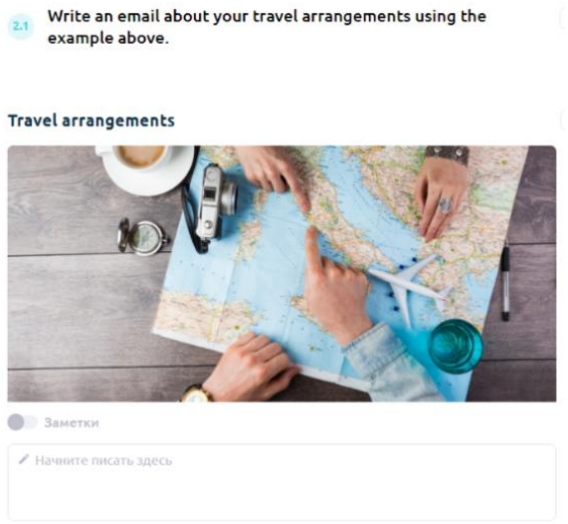

Рис.3. Задание на практику письменной речи

Необходимо отметить, что платформа Edvibe предоставляет большое количество упражнений для продуктивного и современного изучения иностранного языка. Отличительной чертой данного сервиса является его интерактивность, происходящая не только между преподавателем и студентами, но и между участниками образовательного процесса и самой образовательной средой. Интерактивная модель образования, в свою очередь, является ключевым способом приобретения навыков аргументации и ведения дискуссии, формирования логического мышления и исследовательских навыков, органи-

зации совместной деятельности всех участников образовательного процесса, выстраивания коммуникативных связей и развития коммуникативных компетенций, снижения беспокойства, напряженности в игровом коллективе, а также осуществления обучения в сотрудничестве посредством самостоятельного постижения знаний.

Литература

Богородицкий В.А. Очерки по языковедению и русскому языку / В.А.Богородицкий. – М.: Учпедгиз, 1991. – 223 с.

Кулькова М.А. Инновационные технологии при обучении студентов иноязычной этноспецифической лексике / М.А.Кулькова // XXV Международная научно-практическая конференция ˝Актуальные вопросы германской филологии и лингводидактики˝. – Брест: БрГУ им. А.С. Пушкина, 2021. – С.14-17.

Курамшина Резида Зуфаровна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.512

Татар һәм төрек халкында бала тууга бәйле йолалар

татар теле, төрек теле, йола, бала туу

Календарь йола бәйрәмнәрдән аермалы буларак, гаилә йолалары үз эченә кеше гомеренең иң җитди өч вакыйгасын ала: баланың дөньяга килүе, никах туе һәм үлгән кешене җирләү [Урманче 2002: 67]. Бу мәкаләдә төрки халыкларда, аерым алганда татар һәм төрек халкында бала бала тууга бәйле йолаларның үзенчәлекләрен барлау максаты куела.

Борынгырак заманнарда татарларда баланың дөньяга килүе белән бәйле шактый йола һәм ырымнар башкарыла торган булган. Болар белән шөгыльләнүче махсус кешеләр билгеләнгән. Яңа кешенең тууы һәр гаиләгә бәхет алып килә дип саналган. Күп балалы хатыннарга карата кадер һәм хөрмәт яшәгән. Халык авыз иҗатында бала туу белән бәйле әсәрләрнең, йола һәм гореф-гадәтләрнең шактый булуы шушының белән дә бәйләп аңлатыла. Ф.И. Урманче хезмәтләрендә искәртелгәнчә, Темников татарларында (Мордва республикасы) бәби тапкан хатынның каенанасы авыл буйлап сөенче әйтеп йөргән. Авыл халкы хәергә йомырка бирә торган булган, янәсе, бала йомырка кебек тәгәрәсен [Урманче 2002: 67].

Төрек гаиләләрендә бала туу шулай ук барлык гаилә әгъзалары өчен шатлыклы вакыйга булып саналган. Дусларыннан һәм туганнарыннан яшь әнигә бүләк итеп алтын һәм көмеш бизәнү әйберләре, шулай ук тәңкәләр бирелгән. Яңа туган балага исем сайлауда барлык туганнар да үз өлешен керткән. Сабыйга нинди исем бирергә икәнлеген хәл иткәннән соң, аның колагына дога укылган һәм өч тапкыр исеме әйтелгән. Балага 40 көн тулган көнне баланы тоз белән уганнар, бу аннан начар исләр килмәсен өчен шулай эшләнгән, шулай ук баланы шушы ук көнне бик яхшылап юындырганнар, аңа багышлап догалар укыганнар. Болар хәзерге көндә дә шактый күләмдә сакланып калган.

Татарларда баланы беренче тапкыр мунчага кертү шулай ук әһәмиятле эшләрдән саналган. Бу эш әзерлекле әбиләр тарафыннан башкарылган. Баланы юындырганда, алар төрле такмаклар әйтә торган булган. Ф.Урманче хезмәтендәге бер такмакны моңа мисал итеп китерәбез:

“Атаң кискән утын түгел,
Анаң яккан мунча түгел.
Имән кебек нык булсын,
Каен кебек ак булсын...” [Урманче 2002: 67].

Төрекләрдә бала туганнан соң беренче атнасында яшь ана якын туганнары һәм дусларыннан котлаулар кабул итә. Кунаклар аңа татлы сөт ризыклары алып киләләр. Бала тапкан ханым аларның барысын да татып карарга тиеш, югыйсә, төрек халкындагы ышанулары буенча, аның күкрәк сөте бетәчәк.

Татарларда да бала туган өйгә кунак чакыру гадәти күренешләрдән саналган. Күп очракларда бәби туе бәби мунчасы белән берлектә үткәрелгән. Әлеге чарага килүчеләр бүләкләр алып килгән. Балага исем кушу вакыйгасына аеруча да басым ясалган. Чөнки, әби-бабайларның ышануларына караганда, баланың киләчәк тормышы аның исеме белән турыдан-туры бәйләнгән. Кайбер татарларда, исем кушканчы аңа вакытлыча кендек аты кушып тору күренешләре дә очраган. Күпмедер вакыттан соң, махсус мәҗлес кысаларында мулла чакыртып, балага чын исем кушылган: сайлап алынган исемне мулла берничә тапкыр баланың колагына кабатлаган, догалар укыган.

Төрекләрдә балага исем кушу уңаеннан, традицион йолаларны үтәү белән бәйле рәвештә, һәрвакыт зур тантана оештырыла. Туганнан соң җиденче көнендә исем балага кушыла. Гаиләнең кунакка килгән туганнары һәм якын дуслары мул табыннар артында утырганнан соң, махсус дога укыла.

Төрек халкында, гадәттә, исемне баланың ата-анасы һәм олы туганнары алдан сайлап куя. Нәселнең олы ир-аты тәһарәтләнә, яңа туган баланы кулларына ала һәм көньякка таба борылып, кычкырып дога кыла. Аннары баланың колагына өч тапкыр аның исемен әйтә.

Исем кушылган баланы чиратлашып кунаклар кулларына ала, аңа сәламәтлек тели һәм бүләкләр тапшыра. Бүләкләрне бала янына җыеп баралар. Тантана Коръән уку белән тәмамлана.

Татарларда бала авырып киткән очракта, еш чирли торган булса, аның исемен дә үзгәрткәннәр. Бу күренешне бүгенге көндә дә очратырга мөмкин.

Сабый баланы тәрбияләү шактый катлаулы күренеш булганлыктан, татар халкы күп вакытта төрле ырымнарга, магик йолаларга да мөрәҗәгать иткән. Борынгылар могҗизалы сүзләргә ышанган. Шуның өчен дә көй, җыр, такмакларның баланы тәрбияләүдә әһәмияте зур дип исәпләгән. Бала тәрбияләүгә бәйле халык авыз иҗаты әсәрләре берничә төркемгә бүленә һәм билгеле бер вакыт аралыгында башкарыла. Баланы юындырганда, коендырганда төрле такмаклар әйтелгән.

Баланы махсус сүз тезмәләре белән төрле хәрәкәтләр ясарга этәрү билгеле бер дәрәҗәдә аңа ярдәм итү дип каралган. Сабый бала йокыдан торгач, аны “үс-үс” иттерәләр, шул юл аша аңа киерелергә ирек бирәләр:

“Сузылсын, су буе булсын,
Киерелсен, киртә буе булсын.
Бәхетле, тәүфикълы булсын,
Ата-анасына шәфкатьле булсын” [Урманче 2002: 67].

Бала авырып киткән очракта, ата-ана аны төрлечә дәваларга омтылып карый. Әби-бабайлар уйлавынча, чирнең төп сәбәбе – күз тию. Күз тию, мәгълүм булганча, берничек тә аңлатып булмаслык магик халәт. Димәк, моннан котылу өчен төрле могҗизалы алым һәм ысулларга мөрәҗәгать итәргә кирәк. Болар арсында магик көчкә ия дип саналган сүз тезмәләре зур әһәмияткә ия дип саналган.

Төрекләрдә балага беренче теш чыкканда, шулай ук төрле йолалар башкарыла. Бала алдына төрле әйберләр куялар, аның кайсына тартылуын карыйлар. Шул рәвешле, ата-аналар киләчәктә баланың нинди һөнәр иясе булачагын билгеләргә тырышалар. Баланың беренче теше чыгу гаилә өчен зур бәйрәм булып тора. Табынга, мәҗбүри рәвештә, бал яки шикәр белән бутап эретелгән ярма куялар. Баланың беренче адым ясаган көнен шулай ук зур бәйрәм чарасы буларак уздыралар.

Ә татарларда баланың беренче тешен кем күрә, шул балага күлмәк алып бирергә тиеш дигән ышану яшәгән.

Төрекләрдә 12 яшькә кадәр малайларны тәрбияләү белән әни кеше шөгыльләнә, аннары алар алга таба тәрбияләнү өчен ирләр кулына тапшырыла. Ә кызлар исә кияүгә чыкканчы ана тәрбиясен ала. 7-12 яшь аралыгында ир балалар сөннәткә утыртыла,

шуннан соң ул инде җитлеккән ир булып санала, ләкин моңа кадәр берничә йола башкарыла: аның чәче кырыла, дини яктан белемнәре тикшерелә, матур киемнәр кидертелә, күздән тиюдән саклау өчен киеменә махсус атрибутлар беркетелә, ир балага акча да бирелә, чөнки һәр ир-атның үз акчасы булырга тиеш дип санала.

Ә татарларда сөннәткә утырту, гадәттә, җиденче яки егерме беренче көндә башкарылган. Сөннәтне кичектерү яхшы күренешләрдән саналмаган. Сөннәткә утыртылган балага да бүләкләр бирү күзәтелгән.

Төркиядә олылар туган көннәрен билгеләми, кечкенә балаларга гына бәйрәм ясыйлар. Мөселманнар бу турыда Коръәндә бер әйбер дә әйтелмәве турында искәртә. Ә илнең көнчыгыш төбәкләрендә ир-атларның туган көнен генә бәйрәм итәләр.

Төрек халкында әни кеше, бераз тернәкләнеп, аңа өйдән урамга чыгып йөрергә рөхсәт ителгәч, ул иң беренче кайнанасының, аннары үз әнисенең хәлен белергә тиеш. Ә башка туганнарына кунакка барганда, яшь әни кайнанасы белән бергә барырга тиеш дип исәпләнә. Кунакта, гадәттәгечә, аңа ярты стакан чиста су бирәләр, ул аны эчеп бетерергә тиеш була. Халык ышануларына караганда, бу очракта хатын-кызның сөте арта.

Яңа туган баланы карау, тәрбиләү шулай ук гореф-гадәтләр буенча башкарыла. Төрекләрдә балага алты ай булгач, аның беренче тапкыр тырнакларын кисәләр. Йола кагыйдәләре буенча, кызларның тырнакларын кисәр алдыннан, аның кулларын хна белән ышкыйлар. Ә малайларның кулын гаиләдәге иң олы ир-атның кесәсенә тыгалар. Бала анда булган тәңкәле акчаларны тотып алырга тиеш. Бала күбрәк акча алса, аның тормышы уңышлырак була дигән ышану яши төрек халкында. Шушы акчага бәйле йола үткәрелгәннән соң гына, баланың тырнакларын кисәләр.

Татарларда баланың тырнагын кисү белән бәйле аерым йолалар юк дияргә була. Әмма баланың кендеген, беренче тырнагын, беренче чәчен саклау гадәте бар.

Төркия халкы бала туугa бәйле барлык традицион йолаларны һәм гореф-гадәтләрне саклау балага бәхетле һәм сәламәт китерәчәк, ә яшь ата-аналарга гаиләдә тынычлык һәм татулык алып киләчәк дип ышана.

Тупланган мәгълүматлардан күренгәнчә, сабый баланың дөньяга килүе һәм аны әүвәлге бер-ике елда “аякка бастыру” төрле ырымнар, йолалар, шигъри сүз-такмак-такмазалар ярдәмендә бара. Бу төр әсәрләрдә аның изге теләкләре белән нисбәтле боеру, чакыру, өндәү, үгет-нәсихәт беренче планда тора. Аларның барысы да баланы матур киләчәккә әзерләү, сау-сәламәт, нык рухлы итеп тәрбияләү теләге белән сугарылган [Урманче 2002: 69].

Шулай итеп, татар һәм төрек халыкларында булган бала туугa бәйле йолалар турында берникадәр мәгълүмат туплап, аларны чагыштыру алар арасында охшашлыкларның да, аермалыкларның да булуын күрсәтте.

Әдәбият

Бакиров М. Йола фольклоры. Татар фольклоры / М.Бакиров. – Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.

Баязитова Ф.С. Гомернең өч туе. Татар халкының гаилә йолалары / Ф.С.Баязитова. – Казан: Тат.кит. нәшр., 1992. – 295 б.

Уразман Р. Татар халкының йолалары һәм бәйрәмнәре / Р.Уразман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 345 б.

Урманче Ф. Йола фольклоры. Татар халык иҗаты / Ф.Урманче. – Казан: Мәгариф, 2002. – 355 б.

Boratav P.-N. 100 Soruda Türk Folkloru / P.-N.Boratav. – İstanbul, GerçekYayınevi, 1999. – 256 s.

Ли Цзюньин
Сычуаньский университет иностранных языков
УДК 81`33

Описание национально-культурной лексики в специализированных словарях

национально-культурная лексика, словарь, лингвистическая информация, экстралингвистическая информация

Описание лексики, обладающей национально-культурной ценностью, является актуальной проблемой в лингвокультурографической деятельности. Системный анализ описания национально-культурной лексики при сопоставительных условиях позволяет определить особенности структурной и содержательной подачи её в словарях одного лингвокультурографического класса.

Работа посвящена анализу словарного описания национально-культурных единиц, представленного в семи словарях лингвокультурологического характера, на примере слова *щи* (слово *щи* имеет 3555 вхождений в НКРЯ).

Рассматривается лингвистическая и экстралингвистическая информация об описываемой единице, содержащаяся в соответствующих статьях указанных справочников: [Россия], [Анс.], [Дав.], [Мул.], [Бир. 2005], [Бир. 2008], [Кур.].

Анализируемые словари, регистрирующие единицы с культурной спецификой, представляют собой справочники дидактической направленности разного характера: словарик для школьников, учебные пособия для студентов (вузов) и т.п.

Анализ показывает, что объем словарной статьи занимает место от четырёх строчек до одной страницы. Это объясняется различием характера включенной лингвистической и экстралингвистической информации в рассматриваемых справочниках.

Заголовочная единица в большинстве (5 из 7 словарей) словарей представлена прописными буквами: ЩИ; в остальных двух [Мул., Дав.] начинается с заглавной буквой: Щи. Подобные формы подачи не позволяют по заголовочной единице определить её статус – имя нарицательное или имя собственное.

Указание формы словоизменения и особенности ее употребления: щей, только мн. приведено только в двух словарях [Бир. 2005, Бир. 2008]. С учётом учебной характеристики анализируемых источников целесообразно указать условное сокращение и форму словоизменения для слова, имеющего специфику грамматической категории.

Толкование раскрывает семантику описываемой единицы. Языковая единица характеризуется многозначностью: род супа и род напитка. В большинстве источников представлено первое значение слова: род супа из капусты. В словаре [Кур.] отмечено только второе значение: кислые щи, особого рода шипучий квас… С учетом учебной функции и культурного характера словаря нежелательно отсутствие значения слова, занимающего важное место в литературных произведениях, пословицах и поговорках.

В лингвокультурологическом словаре [Дав.] предложено одно значение словарной единицы. В словарной статье словаря [Анс.] представлены два вида значений: а) обыденное значение, наиболее актуально для русских, см. Основное блюдо национальной русской кухни; б) лексическое значение, находящееся в зоне ˝минимальной справочной информации˝, см. Традиционный суп из мясного бульона, капусты и других овощей.

В остальных источниках представлены более 2-х значений единицы. Они отличаются от подачи разных значений описываемого слова. В [Россия] 2 значения находятся в начальном абзаце. Отмечается, что ˝До начала XX в. словом щи обозначали не только суп, но и особый кислый напиток˝. Подобная подача также представлена в словаре [Бир.]. Значение в словаре [Мул.] находится в начале словарной статьи, где отмечено: щи, ˝жидкое кушанье, род супа из капусты, кислые щи – из квашеной капусты˝. В конце историко-культурной зоны словарной статьи источника указывают, что кислые щи – ˝в старину: род шипучего кваса˝. Второе значение слова *щи* в словаре [Бир. 2008] находит-

ся в особой зоне ˝Узнай больше˝ как дополнительное сведение о слове.

Различные способы подачи толкования языковой единицы в словарях показывают 2 разных вида семнатизации: 1) определение лексического значения, включающего в себя семантику слова-гиперонима с добавлением дифференциальных признаков: ˝жидкое кушанье, суп из капусты˝; 2) толкование с энциклопедическими элементами: ˝Основное блюдо национальной русской кухни˝.

Из всех анализируемых словарей только в словаре [Мул.] встречается этимологическая информация о слове: общеславянского происхождения.

Иллюстрации о реалии *щи* представляют в словарях [Россия] и [Анс.]. Изображения непосредственно демонстрируют описываемый предмет, например, ˝Щи в хохломской посуде˝ в [Россия] и ˝Щи со сметаной˝ в [Анс.], повышают зрительную наглядность объекта. Встречаются неточности в подаче материалов зрительного ряда. В словаре [Анс.] в словарной статье слова *щи* приводится картина, представленная как ˝Крестьянский обед в поле˝ В.Е.Маковского, но в действительности она является работой С.А.Виноградова под названием ˝Обед работников˝; кроме того, едва ли это изображение может добавить что-либо существенное к характеристике описываемого объекта.

Текстовые примеры употребления представлены: а) во фрагменте энциклопедического описания [Россия, Мул.]; б) в виде цитат из литературных или публичных произведений [Дав., Бир. 2005, Бир. 2008, Кур.]; в) в устойчивых выражениях в особой зоне ˝Реализация в речи˝ [Анс.].

Ряд популярных пословиц, поговорок и других устойчивых выражений представлен в большинстве рассматриваемых изданий, кроме [Дав., Кур.]. Данный тип сведений желателен для словарей лингвокультурологического типа.

Энциклопедические описания языковой единицы занимают важное место в словарях лингвокультурологического характера.

Энциклопедическое и культурное описание в словаре [Россия] занимает большой объём (2/3) словарной статьи. Начиная с истории появления слова *щи* представляются сведения об их составе, рецепте и процедуре приготовления, а также различных видов щей; о месте щей в русской кухне и кулинарной традиции.

В [Анс.] выделяются три особые зоны, которые содержат экстралингвистическую информацию: зона распространенных ассоциаций, зона минимальной справочной информации и зона дополнительной информации. Приведены ассоциации, вызванные словом *щи*: капуста, вкусные, каша, сметана, борщ, хлеб, суп. Они обусловлены составом, свойством блюда, связями с другими однотипными тематическими единицами. Данные сведения подробно раскрываются в зоне дополнительной информации.

Особенности экстралингвистических сведений в [Мул.] заключаются в подаче с лингвистической информацией в едином тексте. Историко-энциклопедическое описание смешивается с этимологической справкой. В зоне пословиц и поговорок, вводимой знаком ☼ (солнце), описывают историческую и энциклопедическую информацию в виде представления и объяснения соответствующих пословиц и поговорок. К примеру, после описания ˝По умению варить щи определяли домовитость хозяйки˝ упоминают пословицу ˝Не та хозяйка, что красиво говорит, а та, что щи хорошо варит˝; Поговорки ˝Богатые щи˝ и ˝Щи хоть кнутом хлещи˝ отмечены при описании изменении вкуса щей, разных щей у богатых и бедных. Кроме того, в описании также приводятся: а) история, связанная со щами во время войны 1812 года; б) рассказ о привозе щей за границу; в) тонкость приготовления русских щей; г) впечатление у писателя Александра Дюма от щей; д) еда, которую едят вместе со щами.

Экстралингвистические сведения об описании щей в [Бир.] можно разделить на 2 разных типа: а) энциклопедическое описание сопровождается толкованием описываемой единицы: разные виды щей; б) дополнительная информация в зоне, выделенной знаком надстрочной звездочки о литературе, представленной пословицами, поговорками о щах (см. *). В русском языке много пословиц, поговорок про щи, их собрал автор ˝Толкового словаря живого великорусского языка˝ Владимир Иванович Даль (1801–1872) – писатель, лексикограф, этнограф.

Энциклопедическая информация в словаре [Бир. 2008] содержится в особой зоне ˝Узнай больше!˝, которая включает в себя энциклопедическое описание разных видов щей, а также дополнительные лингвистические справки о слове: пословицы, поговорки, в которые входит слово *щи*, сведения о многозначности слова *щи*.

В словаре [Кур] энциклопедический элемент находится в толковании слова (словосочетания) *кислые щи*: Особого рода шипучий квас, бродивший так, что его держали в очень толстой бутылке.

В анализируемом словаре [Дав.] отсутствует информация энциклопедического типа.

Межисточниковый сравнительный анализ демонстрирует различия в составе и характере представленной в словарях языковой и внеязыковой информации при описании одного национально-культурного слова. В справочниках различен набор количества значений описываемой единицы, а также включены неоднородные лингвистические и культурные сведения: грамматические, культурно-языковые (пословицы, поговорки). Это обусловливает необходимость системно разработать лингвистические и экстралингвистические материалы, единообразно подавать сходные единицы в словарных статьях однотипных словарей.

Благодарности

Работа выполнена при поддержке гранта Сычуаньского университета иностранных языков (sisu202201).

Литература

Анс. – Ансимова О.К. Ключ к русской культуре: словарь лингвокультурной грамотности / О.К.Ансимова. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2016. – 222 с.

Бир. 2005 – Бирюкова С.К. Словарь культуроведческой лексики русской классической литературы. – 2-е изд. / С.К.Бирюкова. – СПб.: филиал изд-ва ˝Просвещение˝, 2005. – 351 с.

Бир. 2008 – Бирюкова С.К. Культурологический словарик русского языка: читаю книги по-настоящему: пособие для учащихся начальной школы / С.К.Бирюкова, И.В.Андреева. – М.: Дрофа, 2008. – 207 с.

Дав. – Давлетбаева Р.Г. Лингвокультурологический словарь для школьников. Диалог языков и культур / Р.Г.Давлетбаева. – Уфа: Китап, 2003. – 160 с.

Кур. – Курносова И.М. Русская история и культура в художественном слове: словарь: учеб. пособие / И.М.Курносова, В.И.Макаров. – М.: Высш. шк., 2010. – 380 с.

Мул. – Муллагалиева Л.К. Реалии русской культуры. Лингвокультурологический словарь: учеб. пособие для средних школ и учителей русского языка / Л.К.Муллагалиева; под ред. Л.Г.Саяховой. – Уфа: Изд-во БИРО, 2001. – 220 с.

Россия – Россия. Большой лингвострановедческий словарь: 2000 реалий истории, культуры, природы, быта и др. / под ред. Ю.Е.Прохорова. – М.: АСТ-Пресс Книга, 2007. – 736 с.

Магдиева Саадат Сагдиевна
Ташкентский государственный педагогический университет
имени Низами
УДК 81`33

Обучение работе с текстом в иноязычной школе Узбекистана

словесное понимание, смысловая сторона текста,
мотивированность языковых средств

Сегодня основные задачи обучения литературе в иноязычной школе Узбекистана сводятся к следующим:

– приобщение учащихся к основным истокам духовных ценностей русской художественной литературы и культуры;

– стимулирование навыков свободного чтения учащимися художественной, публицистической литературы на русском языке,

–развитие и углубление их интереса, восприятия содержания прочитанного, формирование навыков самостоятельного мышления и работы с книгой;

– расширение эстетического кругозора учащихся путем знакомства с яркими художественными образами, воплотившими нравственно-эстетические идеалы русской, узбекской и мировой культуры [Андриянова 2018: 5].

Уроки литературного чтения в иноязычной школе и иноязычной группе академического лицея нацелены на формирование у обучаемых навыков и умений переводного чтения, совершенствование технической и смысловой стороны чтения (обучение пониманию логики прочитанного на втором языке, формирование навыков синтетического чтения). Усложняются задачи словарно-фразеологической работы: активный и потенциальный словари обучаемых ориентируются на создание необходимой лексической базы (особое внимание уделяется оценочной лексике и лексике социально-психологической характеристики человека) для чтения художественных текстов.

Однако заметим, что в иноязычных классах школы чтение как вид речевой деятельности входит в так называемый комплексный урок, что находит отражение в учебнике ˝Русский язык˝. Комплексная организация учебных материалов по русскому языку и литературе, коммуникативно-речевая направленность упражнений и заданий развивающего характера позволяют конкретизировать содержание и формы литературного образования, обучаемых школы и академического лицея.

Словесное понимание текста – понимание лексического значения слов, составляющих фразу, понимание синтаксического строя фразы – еще не говорит о сознательности чтения. В сознании читающего слова должны правильно соотноситься с предметами и явлениями действительности (предметное понимание).

Задача учителя на уроке литературы – обеспечить не только словесное, но и предметное понимание текста.

Словесное и предметное понимание читаемого текста, органично соединяясь, обеспечивает логическое понимание, но и этого недостаточно для полноценного восприятия художественного текста, особенностью которого является образность, эстетическая мотивированность языковых средств. Неправомерно, ссылаясь на низкий уровень языковой подготовленности учащихся иноязычной школы, строить урок литературного чтения только на значительно адаптированных художественных текстах и ограничиваться их пониманием на информативном уровне. Учитель должен помнить о том, что возможности постижения эстетической функции слова заложены в лексико-тематической близости учебных и художественных текстов. Можно не просто сопоставлять основное и контекстовое, метафорическое значение слова, но и в самом учебном тексте, предваряющем чтение художественного произведения, воссоздать детали картины, которая могла быть жизненной основой поэтического образа.

Так, исходя из своих наблюдений, мы рекомендуем учащимся картины ˝зимней дороги˝ в стихотворении А.С.Пушкина ˝Зимняя дорога˝ описывать на основе таких деталей: ˝скучная, безлюдная дорога, голубой лунный свет, печальные песни ямщика˝, которые дают представление о том, что в эти ночи поэт особенно глубоко чувствовал свое одиночество. Эмоционально-образная картина стихотворения и эстетическое понимание художественного текста могут быть усилены демонстрацией слайдов с иллюстрациями, дополнительными комментариями учителя или информацией, подготовленной самостоятельно обучаемыми.

Если обратиться к учебнику ˝Русский язык˝, то в нем преобладают вопросы и задания по содержанию текста, представлены упражнения, нацеленные на закрепление речевых навыков [Джураева 2018]. Задания развивающего характера направлены на формирование умений и навыков аналитического чтения: умение выделить в тексте эпизод, факт, деталь; умение соотнести отдельные части текста, восстановить события в хронологической последовательности, если эта последовательность нарушена; установить зависимость одного факта от другого и т.п. Особенно эффективны задания, выполнение которых требует от учащихся опоры на их жизненный опыт.

Следует заметить, что содержание уроков литературного чтения базируется на учете возрастных особенностей читателя-подростка (стремление к самопознанию через освоение социально-психологического опыта человека, запечатленного в произведениях литературы; интерес к персонажам и т.п.) и уровня его языкового развития. При этом невозможно сокращение темпа накопления словарного запаса за счет углубления знаний о каждом слове, так как знания основного значения слова уже недостаточно. Ориентиром становится такой уровень знания слова, который гарантирует его правильное использование в различных видах речевой деятельности и обеспечивает понимание его эстетической функции в художественном тексте.

Тематический принцип организации учебного материала на уроках литературного чтения в соответствии с учебной программой для иноязычной школы способствует решению задач развития речи учащихся: тематическая обусловленность конкретизирует отбор лексики для активного усвоения, создается возможность необходимого числа повторений активизируемых слов; а разнообразие речевых ситуаций в пределах одной темы способствует формированию навыков неподготовленной речи.

Тематический принцип освоения литературного материала содействует возникновению и упрочению ассоциативных связей в памяти учащихся, что очень важно для понимания целого ряда явлений русской литературы, особенно классической. Например, изучая художественное творчество русских писателей, учащиеся ˝погружаются˝ в историко-литературный процесс, тем самым совершенствуя свои умения и навыки анализа и оценки художественного произведения с точки зрения эпохи, в которой творил писатель.

На уроках литературного чтения учащиеся не только читают текст и пересказывают его содержание, но и осмысляют жанровую и образную специфику произведения. Например, на уроке учитель может задавать следующие вопросы: как идея раскрывается через поступки и характеры героев; каково авторское отношение к героям; какова роль изобразительно-выразительных средств языка в тексте и пр. В связи с этим усложняются формы усвоения текста: учащиеся готовят ответы на вопросы, пересказывают текст по составленному плану, заучивают наизусть отрывки из текста, вследствие чего усложняются и задания, предшествующие анализу литературного произведения (мини-проекты, готовят презентацию и т.п.).

Анализ художественного произведения на уроках литературного чтения в иноязычной группе осуществляется в таких видах работы учащихся:

1) осмысление опорных глав, эпизодов, деталей;

2) выяснение функций пейзажа и описаний предметного мира;

3) анализ средств портретной и речевой характеристики персонажа и т.д.

Обращение к анализу текста для обучаемого не самоцель, а средство более глубокого усвоения содержания художественного произведения, средство понимания специ-

фики литературы как искусства слова. Учитель ˝выстраивает˝ свои наблюдения в аналитической системе, умело используя выразительное и комментированное чтение.

Уроки литературного чтения предусматривает и частичную работу с теоретико-литературными понятиями, такими как: рассказ, сюжет, композиция, лирика, эпос, драма и др. [Магдиева 2021: 88].

Литература

Андриянова В.И. Основные ориентиры современной образовательной политики / В.И.Андриянова // Проблема развития когнитивно-творческих способностей обучающихся в современных условиях. – Ташкент, 2018.

Джураева З.Р. Русский язык. Учебник для учащихся групп с узбекским языком обучения профессиональных колледжей / З.Р.Джураева. – Изд. 5-е, испр. – Ташкент: ˝Sharq˝, 2018. – 368 с.

Магдиева С.С, Лагай Е.А. Современные педагогические технологии на уроках русского языка и литературы: учебное пособие для учителей общеобразовательных школ Узбекистана / С.С.Магдиева, Е.А. Лагай. – Ташкент, 2021. – 146 с.

Макарова Виктория Юрьевна
Московский педагогический государственный университет
УДК 372.8

Когнитивно-функциональное направление в методике обучения русскому языку

когнитивно-функциональный подход, методика обучения русскому языку, художественный текст на уроках русского языка

Когнитивная лингвистика изучает познание человеком через язык окружающей действительности, а также те когнитивные способности, которые такому познанию способствуют: обработка языковой информации (умение воспринимать, запоминать, использовать), установление связей между языковыми единицами, материализация ментальных действий с языковыми явлениями, вычленение, понимание и сравнительный анализ языковых и этнокультурных концептов. Когнитивная лингвистика изучает взаимосвязь речи и мышления, уделяя особое внимание языковой логике. Об этом писал лингвист В.А.Богородицкий, который сравнивал способы познания мира с помощью науки и поэзии. Ученый объяснял, что механизмы познания отличаются особенностями мышления: ˝…у одних лиц мысль является с большей образностью составляющих ее представлений и понятий, у других же – с большей отвлечённостью˝ [Богородицкий 1909: 311].

Методика обучения русскому языку всегда опиралась на современные достижения науки о языке, чтобы внедрять новые интересные идеи в школьное образование и соответствовать требованиям времени. Когнитивное направление в лингвистике в этом плане для современной методики обучения русскому языку в школе можно считать новым, актуальным и перспективным.

Когнитивный подход в обучении можно разделить на следующие элементы: функциональный, коммуникативный, семантический, системный [Дейкина 2019: 104]. Одним из самых перспективных в обучении русскому языку нам представляется ***когнитивно-функциональное*** направление.

Одним из крупных ученых-когнитивистов, работавших в русле данного направления в лингвистике, была Е.С.Кубрякова. Основные положения современного состояния лингвистики она описала в статье: ˝Об установках современной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики˝ [Кубрякова 2004: 16], где выделила две функции языковых явлений: когнитивную и коммуникативную. Первая функция, по мнению ученого,

иллюстрирует роль языка в процессе познания действительности, а вторая помогает осознать, как функционируют определенные языковые единицы в языке и речи.

Совместить эти две функции возможно, если правильно подобрать дидактический материал к уроку. Вообще дидактический материал всегда подбирается в соответствии с темой урока русского языка, но в данном случае необходимо также уделить внимание функциям изучаемых языковых единиц. Какой дидактический материал выбрать, чтобы совместить процессы познания с осмыслением роли языковых явлений? С нашей точки зрения, таким дидактическим материалом является художественный текст. Чтобы проиллюстрировать высказанную мысль, рассмотрим обращение к стихотворному тексту на уроке русского языка в 5-м классе. Тема урока ˝Полные и краткие прилагательные˝ [Русский язык 2012: 91].

Цели урока:

1. Проверка степени усвоения признаков прилагательных. Организация самостоятельной исследовательской деятельности учащихся с помощью проблемных заданий на основе поэтического текста. Развитие коммуникативной компетенции (устной и письменной речи учащихся)

2. Воспитание эстетических чувств учащихся.

Ход урока

Этап мотивации: прочитайте выразительно отрывок из поэмы Некрасова ˝Мороз, Красный нос˝. Закройте глаза, представьте молодую крестьянку. Опишите героиню вслух (устно).

Красавица, миру на диво,
Румяна, стройна, высока,
Во всякой одежде красива,
Ко всякой работе ловка.
И голод и холод выносит,
Всегда терпелива, ровна...
Я видывал, как она косит:
Что взмах — то готова копна!
…Тяжелые русые косы
Упали на смуглую грудь,
Покрыли ей ноженьки босы,
Мешают крестьянке взглянуть.
…Красивые, ровные зубы,
Что крупные перлы, у ней,
Но строго румяные губы
Хранят их красу от людей…

Активизация знаний по предыдущей теме: Найдите прилагательные в отрывке. На какие вопросы они отвечают? Какую синтаксическую роль играют в данном тексте? Все ли прилагательные вы смогли ˝опознать˝? Что вызвало затруднение?

Целеполагание (после выполнения предыдущего задания): попробуйте сформулировать тему сегодняшнего урока (Тема: Прилагательные полные и краткие)

Усвоение новых знаний (с помощью решения проблемной ситуации)

На доске выписаны в два столбика в таблице слова:

Румяна, стройна, высока, красива,…	Тяжелые, смуглую…

Вопросы для эвристической беседы:

1) Выделите окончания в словах в обеих столбцах таблицы. Можно ли слова в первой колонке ˝сделать˝ такими же, как во второй? (Румяна – румяная, стройна – стройная и т.д.) Сделайте вывод: можно ли все перечисленные слова отнести к одной части речи?

Какие грамматические признаки имеют слова в первом столбце? (род и число). Напишите все возможные грамматические формы слова ˝высока˝.

В чем различие прилагательных в разных столбцах таблицы? На какие вопросы они отвечают? Как вы думаете, они являются одинаковыми членами предложения или разными? Выскажите предположения.

Давайте откроем учебник, проверим, правильны ли наши выводы. Прочтем правило из учебника [Русский язык 2012: 92].

Первичная проверка понимания*:*

1) Озаглавьте столбцы таблицы.

2) Дополните столбцы: выпишите остальные прилагательные из стихотворного отрывка.

3) Является ли краткое прилагательное в словосочетании ˝ноженьки босы˝ сказуемым? Докажите свою точку зрения, опираясь на текст.

Первичное закрепление

1) Давайте попробуем определить роль прилагательных в данном поэтическом тексте. Для чего их использует автор? (в данном тексте – для описания внешности героини)

2) Каким средством выразительности являются прилагательные в словосочетаниях: ˝что крупные перлы˝, ˝румяные губы˝? Посмотрите в Толковом словаре. Ответ: сравнение, эпитет. ‘Перлы’. Жемчуг, жемчужина (устар.). Ожерелье из перлов. Перлы зубов (перен.: о белых, блестящих зубах).

Подчеркните эпитеты, те прилагательные, которые описывают существительное, допишите 1 свой подходящий по смыслу эпитет к каждому существительному из первого столбца.

Учащиеся получают листы бумаги с заполненной таблицей. Они должны за 5 минут выполнить задание.

Существительное	**Прилагательное**
Лицо	прекрасное, одухотворенное, …
Руки	грубые, мозолистые, …
Волосы	русые, непослушные, …
Характер	открытый, деятельный, …

Подведение итогов урока. Рефлексия.

Какие формы есть у прилагательных? Как они меняются? Какова их синтаксическая роль?

Приведите свои примеры полных и кратких прилагательных (по цепочке каждый ученик)

Домашнее задание. Выпишите краткие и полные прилагательные из 2-й части поэмы Н.А.Некрасова ˝Мороз, Красный нос˝, строфа 23.

Литература

Богородицкий В.А. Очерки по языковедению и русскому языку: пособие при изучении науки о языке / В.А.Богородицкий. – Изд. 2, исправленное и значительно дополненное. – Казань: типография Императорского университета, 1909.

Дейкина А.Д. Аксиологическая методика преподавания русского языка: монография / А.Д.Дейкина. – Москва: МПГУ, 2019.

Кубрякова Е.С. Об установках современной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е.С.Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С.6-17.

Русский язык. 5 класс. Учеб. для общеобразоват. учреждений в 2 ч. Ч.2 / Т.А.Ладыженская, М.Т.Баранов, Л.А.Тростенцова и др.; науч. ред. Н.М.Шанский. – М.: Просвещение, 2012.

Миннубаева Фируза Фанисовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811

Татар һәм чуваш халыкларында исем кушу йолалары

йола, бала, исем кушу, татар теле, чуваш теле

Төрки халыкларда бала туу йоласы үзенең килеп чыгышы белән кеше җаны – аның исеме, исем – язмышның алдан билгеләнү чарасы дигән карашлар һәм ышанулар системасына бәйле формалашкан. Балага исем кушу ритуалы күп кенә башка йолалар һәм гамәлләр белән үрелеп бара. Исем бирү һәм исемне үзгәртү гореф-гадәтләре борынгы төркиләрнең рун язулы Енисей кабер ташларында да теркәлгән [Малов 1951; Кляшторный 1964; Кормушин 1997].

Традицион татар һәм чуваш мәдәниятләрендә йолалар тамыр җәйгән, шул исәптән кешегә исем бирү турындагы идеяләр һәм аларны тормышка ашыру процессы да йола кагыйдәләре белән бәйле. Бу татар һәм чуваш халыкларының исемне җанның бер өлеше, ягъни исем үзгәрү белән кешенең асылы үзгәрә икәнлегенә ышануы белән бәйле. Шуңа күрә шәхси исемнәр кешене авырулардан дәвалауга яки аны кайбер начар вакыйгалардан саклауга юнәлтелгән йолалар элементлары да булырга мөмкин.

Элек-электән яңа туган балага матур, гармонияле һәм мәгънәле исем кушу ата-аналарның төп бурычларының берсе дип саналган, чөнки бу исем, күпчелек ышанулар буенча, кешедә билгеле бер сыйфатларның булуын тәэмин итә һәм хәтта аның язмышын да алдан ук билгели. Борынгы заманнардан ук татарлар, хәтта Исламга кадәрге чорда да, исемнәргә игътибарлы булганнар. Ислам динен кабул итү исем бирү йоласына үз үзгәрешләрен керткән. Татар гаиләләрендә исем бирү йоласы ислам традицияләренең уртаклыгын күрсәтә һәм җирле мәдәни үзенчәлекләрне үз эченә ала.

Исем кушу тантанасына әзерләнү – үзгә бер йола, ул әле дә күпчелек татар гаиләләрендә һәм хәтта шәһәр гаиләләрендә дә саклана. Монда әби-бабайлар аерым роль уйныйлар. Алар хуш исле үләннәрдән һәм каен яфракларыннан мунча себеркесен җыярга тиешләр. Бала юыла, бу себерке белән әкрен генә сугыла, һәм шул ук вакытта алар балага сәламәтлек һәм бәхет телиләр. Су процедураларыннан соң, балага әбисе бәйләгән оекбашларны кидерәләр. Гаиләдәге өлкән буын вәкилләре балага дип махсус мендәр әзерләгән була. Аның өстендә бала исем кушканда ята.

Хәзерге вакытта исем бирү тантанасы түбәндәге этаплардан тора.

Мулланы чакыру. Кыямәт көнендә бала Аллаһ алдында басачак исемне гадәттә мулла бирә. Шулай ук, бу процедураны әгәр дә дини белем булса, әти, бабай, яңа туган баланың абыйсы башкарырга мөмкин.

Исемләү процессы. Бала туганга җиденче көнне исем бирү оптималь санала, ләкин бу шарт мәҗбүри түгел. Бала йоклаганда да исем кушу рөхсәт ителә. Ритуал үзе түбәндәге эзлеклелектә башкарыла:

– баланы кыйблага таба боралар (баланың башы мендәргә куела, аяклары кыйблага таба сузыла һәм мулла алдында куела);

– азан укыла;

– исемне әйтү (мулла баланың уң колагына таяна һәм исемен тыныч кына өч тапкыр әйтә) [Баязитова 1992].

Шундый ышану да бар: тантана вакытында бала еласа, бу аңа исеме ошаган һәм бәхет китерәчәк дигәнне аңлаткан. Бу кычкыру белән, бала, шулай дип аталырга ризалык бирә дип ышанганнар.

Исем кушуның соңгы этабы булып “бәби туе” санала. Бу чара бәйрәм мәҗлесе булып санала. Анда ата-аналар, әби-бабайлар, гаилә әгъзалары, кендек әбиләре катнаша ала. Башта табын артына ир-ат туганнар чакырыла, берничә көннән соң – хатын-кызлар. Нәкъ менә бу этап этнографик чыганакларда иң ачык һәм җентеклэп сурәтләнә. Гомумән, уртак аш – кеше тормышындагы тагын ике туйның үзәк эпизоды

(никах һәм җеназа). Бәлки, бергә ашау, утилитар булудан тыш, тагын берничә функциягә бәйле: бу иҗтимагый элемтәләрне ныгыта, “магик консолидацияләү акты”, “югары дәрәҗәдә актуаль” һәм Аллаһка яраклы социаль бәйләнеш формасы санала.

Исем кушу көне зур гаилә бәйрәме булып санала. Баланың әти-әнисе бу бәйрәмгә мулланы, туганнарын һәм дусларын чакыра. Кайвакыт күрше авыллардан да кунаклар килгән була. Чакырылганнарның барысы да яңа туган балага бүләкләр китерәләр: ризыклар һәм киемнәр. Бүләк бирү табынга бал һәм май чыгарылганнан соң башлана. Бәйрәм табынында хәләл бәрән яки сыер итеннән пешерелгән аш һәм зур бәлеш булырга тиеш.

Безнең ата-бабалар исемсез сабый ике дөнья арасында яшәгән кебек була һәм аны шайтан алып китә ала дип ышанган. Явыз рухларның һөҗүменнән саклану өчен, бала йоклый торган мендәр астына тимер әйбер кую гадәткә кергән. Татарлар тимер баланың җанын саклар һәм аңа тыныч йокы бирер дип ышанган.

Ләкин заманалар үзгәрә. Хәзер исем кушу йоласы алай катгый үтәлми. Элегрәк ата-аналар балага күз тиюдән куркып, алдан исем бирмәскә тырышсалар, хәзер бала туганчы ук аның исеме чигелгән киемнәр дә сатып алалар.

Хәзерге вакытта тарихи тамырларга, дингә кире кайту күзәтелә, исем кушу йоласы да барлык кагыйдәләр буенча мулла һәм кунаклар чакырып, яисә яңа туган баланы мәчеткә алып барып кушыла.

Чувашлар да татар халкы кебек үк, исемгә зур әһәмият биргән, кеше язмышы аның исеменә бәйле дип ышанган. Чуваш антропонимиясендә берничә мең традицион исемнәр теркәлгән. Балага исем кушуың берничә варианты булган:

1) кендек әбисе, баланы юганда, аның колагына төрле исемнәр пышылдый; бала кайсы исемне атаганда тавыш бирсә, аңа шул исем кушылган;

2) яңа туган баланың җенесе аның әтисенә әйтелгән һәм ул урамга чыккан, кемне беренче булып очратса – шул кешенең исеме яңа туган балага кушылган;

3) балалар еш үлгән гаиләләрдә кендек әбисе баланы башта ишегалдына чыгарган, эткә баланы яларга биргән; аннары аның әти-әнисе аны тәрәзә аша “йолып алганнар”, бу балага Суппи (Чүп бөртеге), Туппи (Табылдык) һ.б. исемнәр кушылган;

4) олы туганнары белән килешеп, ата-аналар баланың исемен туганчы ук сайлаганнар.

Шул ук вакытта, малайлар өчен, үлгән ата-бабалар исемнәренә туры килгән исем өстенлек бирелгән; бу нәселгә ярдәм итә дип ышанганнар. Бу вариантларның барысы да балага исем кушу (ача яшки – баланың шулпасы) процессында расланды.

Чувашларда балага исем кушу йоласы шулай ук күп кенә ышанулар, гореф-гадәтләр белән бәйле. Бала тугач, аны тозлы су белән юганнар, баланы юындыра торган тазның төбенә тәңкә салганнар. Баланы юындырган чакта: “Бай бул, башкаларның явызлыгы сиңа кагылмасын”, дип теләгәннәр. Ахырда, кендек әбисе иреннәрен баланың аркасы буйлап, өч тапкыр йөгертергә, агып торган суны авызына алып, кире тазга түкерергә тиеш булган. Бала ата-анасының берсенең күлмәгеннән уралган. Бала эш сөючән булып үссен өчен, алар плацентаны юып, аның аяк киеменә яшергәннәр һәм җир астына яки абзарга күмгәннәр [Иванов 2000].

Яңа туган баланы беренче тапкыр бишеккә яткырганчы, тагын бер йола башкарыла. Туган әби яки башка олы туганы бала белән мичкә якынрак тора, аның мич кебек көчле һәм кайнар булуын тели, теленә май һәм бал катнашмасы сала. Бишектә матрас астына талисман итеп тимер әйбер куелган. Еш кына болар кисү һәм тешләү коралларының өлешләреннән гыйбарәт була. Мәҗүсиләр шулай ук бишеккә миләш ботагы бәйләгәннәр.

Татарларда да, чувашларда да яңа туган сабыйларга үлгән балаларның исемнәрен бирү катгый тыю астында булган.

Элеккеге заманнарда чувашларда баланың беренче туган көне алдыннан икенче туган көнен бәйрәм итү гадәте булган. Кагыйдә буларак, ул башка бәйрәмнәргә туры килгән. Бу көнне Acha chăkăt (“балалар сыры”) йоласы башкарылган. Алар өстәлгә икмәк, ачылмаган сыр куйганнар, аннары торып, дога кылганнар һәм бәйрәмдә

катнашучыларга икмәк һәм сыр таратканнар. Шул ук вакытта алар: “Бу бала ныклы булсын”, – дип, теләк теләгәннәр. Бәйрәм вакытында шулай ук бүләкләр белән алышынганнар. Чукындыручы әнкәсе балага күлмәк, әнисенә – сурпан (тукыма полосасы формасында баш киеме), ә әтисенә – күлмәк биргән.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, традицион мәдәниятләрдә исем бирү, һичшиксез, социаль статусны модельләштерүнең төп формасы булган. Характерлы, кечкенә кеше образын үз эченә алган исем аның киләчәген алдан билгели дип ышанганнар. Томск татарлары аңлатуы буенча, туганнар, исем биргәндә, баланың булачак исеме лаексыз яки ярлы күрше исеме белән туры китермәскә омтылулары очраклы түгел.

Исем алгач, бала тормышның беренче көннәреннән үк гаилә мөнәсәбәтләре системасына кертелә. Аның киләчәктә яшәвенең асылы гаилә, җәмгыять, кабилә коллективы белән әкренләп танышудан башлана.

Әдәбият

Баязитова Ф.С. Гомернең өч туе (татар халкының гаилә йолалары) / Ф.С.Баязитова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 295 б.

Иванов В.П. Чуваши: этническая история и традиционная культура / В.П.Иванов, В.В.Николаев, В.Д.Димитриев. – М.: ДИК, 2000. – 100 с.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники / С.Г.Кляшторный. – М.: Наука, 1964.

Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования / И.В.Кормушин. – М.: Наука, 1997. – 303 с.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования / С.Е.Малов. – М.; Л., 1951. – 451 с.

Мотигуллина Альфия Рухулловна
Поволжский государственный университет
физической культуры, спорта и туризма

УДК 821.512.145

Әдәби әсәр текстында чит сөйләм төрләрен куллану (А.Хәлимнең “Татар вакыты” романы мисалында)

чит сөйләм, монолог, текст, пародия, сөйләк (сказ), роман

Текст төшенчәсе лингвистикада, әдәбият белемендә, эстетикада, семиотикада, культурология һәм башка өлкәләрдә файдаланыла. Ул беренче чиратта тел белеме белән бәйле категория буларак мәгълүмат җиткерүгә корыла. Шулай да киң мәгънәсендә төрле эчтәлекле, күләмле, формалы язмаларны текст астына туплыйбыз.

Әдәби әсәр дә эзлекле, күләмле текст булып тора. Аңа салынган мәгълүмат итсә авторның күзаллавы, карашлары, сүз белән сурәт ясау осталыгына бәйле. Әдәби әсәр текстында чит сөйләм куллану проблемаларын өйрәнгән галим-тикшеренүче О.А.Блинова “В контексте репрезентации чужой речи мы имеем дело с автором, который говорит не от своего лица, а от лица персонажа, а не просто максимально верное воспроизведение действительности˝, - дип раслый [Блинова 2021: 154].

Белгәнебезчә, матур әдәбият әсәре беренче чиратта автор һәм укучының диалогын күздә тота. Әсәрдәге персонажлар үзара аралаша, бәхәсләшә. Шуңа күрә әдәби әсәргә бәя бирү барышын авторны, хәтта аның прототибы булган персонажны аерып карыйбыз. Бу очракны әдәбият белемендә чит сөйләм куллану дип атыйлар. Бу күренешне рус әдәбият галиме М.М.Бахтин “күптавышлылык”, – дип кенә калмый, ә Ф.Достоевский әсәрләренең тел үзенчәлекләрен өйрәнү барышында чит сөйләмгә нигезләнгән жанр үзенчәлекләре алмашынуны анализлый: “Резкие и неожиданные переходы от пародии к внутренней полемике, от полемики к скрытому диалогу, от скрытого диалога к стилизации успокоенных житийных тонов, от них опять к пародийному расска-

зу и, наконец, к исключительно напряжённому открытому диалогу - такова взволнованная словесная поверхность этих произведений” [Бахтин 2015: 307].

Чит сөйләмнең әдәби әсәр эчендәге вазифаларын теоретик нигездә өйрәнгән тикшеренүче Е.С.Зорина исә “Многоголосие, полимодальность повествования предполагают диалог между автором и читателем, активное участие реципиента в формировании текста. ... ˝Чужая речь˝ не только передает речь героев, это часть концептуального уровня художественного произведения” [Зорина 2011: 138]. Әдәбият теориясе белгече В.Е.Хализев әдәби әсәрдә чит сөйләмнең стиль саклау (стилизация), пародия, сказ (сөйләк) дигән төрләрен аерып карый [Хализев 2000: 250-252].

Шушы теоретик эзләнүләргә һәм ачыш-табышларга нигезләнеп, әдәби әсәрдә чит сөйләм формасын өйрәнү өчен Айдар Хәлимнең “Татар вакыты” (1998) романын сайладык. Әсәргә беренчеләрдән булып бәя бирүче Ә.Дусайлы анда күтәрелгән проблемаларны ачыклап: “Татар вакыты”нда төп проблеманы аерып алуы авыр. ... Монда тел мәсьәләсе дә, милли гореф-гадәтләр дә, сугыш һәм аңа шактый ориганаль караш мәсьәләләре дә бар”, - дип белдерә [Дусайлы 2002: 361]. Әсәрдә татар халкының язмышы, теле, мәдәнияты саклану мәсьәләләре үзәккә куела. Әлеге проблемаларны автор төп герой Мотаһар карт Чанборисов аша ачарга омтыла.Ул Бөек Ватан сугышы инвалиды, бихисап орден-медальләр кавалеры.Казанда гомер кичергән, хәзерге вакытта улы Мөдәррис, килене һәм оныгы Вадик белән яши.

Мотаһар картның бер җитешсезлеге бар – ул сукыр. Аның тирә-юньне иңләү мөмкинлеге чикле булуын ассызыклап, автор герое яшәгән пространствоның тараюын күрсәтә: ул фатир диварлары эченә бикләнгән, кайбер вакытта гына урамга чыга. Мотаһар картны даими кызыксындырып торган әйбер – вакыт. Шуңа күрә автор аны әсәр исеменә дә чыгарган, роман кысаларында да шул юнәлештә ачыла. Радиодан вакытны тыңлый, япон сәгате вакытны әйтә, әмма стенадагы күкеле сәгатьне генә туктатып куялар. Геройнысәгать санаудан мәхрүм итеп, татар халкының яшәеше, үткәне һәм киләчәге белән бәйле вакыйгалардан ерагайтып куялар.

Романдагы бүгенге вакыт ул тормыш та, гаилә эчендәге һәм җәмгыятьтәге проблемалар да булып күзаллана. Вакыт белән бүгенге көндә гаилә эчендәге проблеманың иң әһәмиятлесе - туган телне саклап калу тыгыз бәйләнгән. Мотаһар картның бу проблеманы чишү юлларын автор чит сөйләмгә нигезләнеп ача. Аны автор персонажлар арасындагы диалоглар ашабирә. Мотаһарның даими аралашып торган кешесе килене Зөмәрә. Гаиләгә килеп кергәндә аны татар кызы, исеме дә татарча дип кабул итәләр.”Мөдәррисе (улы Ә.М.) өйгә марҗа китереп, канны бозмады. Татар кызына – Бондюг кызына өйләнде. Әй, куандылар ул чакта Мотаһар белән Зөлхәбирә!” [Хәлим 2002: 299]. Әмма тормышта килен бөтенләй башка яктан ачыла. Автор бу образны ачуда тел-сөйләм чараларыннан урынлы файлана. Мотаһар белән киленеарасындагы аралашуны автор түбәндәгечә җиткерә:

“– Чәй агызыйммы” (Зөмәрә)

Әйе, “ясыйммы?” димәде ул, “агызыйммы?” диде. (Мотаһар) [Хәлим 2002: 298].

Чит сөйләм чараларын автор кайбер очракта диалоглар аша, ә кайбер урыннарда Мотаһар картның монологы рәвешендә кертеп җибәрә: “Аңламый Мотаһар: мәктәп кадәр мәктәптә, татарча белмәгән адәм татар сәнгате турында ничек сабак бирә икән? Урыс теләндә түгелдер бит инде?! Җитмәсә Казанда! Киленнең аңа бервакытта да авыз тутырып, “Әти!”, йә булмаса, “Папа!” дип тә эндәшкәне юк. Ул аңа чүплектә үскән күплектә генә мөрәҗәгать итә: “Идите кушать” [Хәлим 2002: 299]. Шул рәвешле, А.Хәлим әлеге монологы телне белмәүче татарларга пародия булып яңгырый.

Тел мәсьәләсендә автор телне бозып сөйләшүче руслашкан татар кешеләренең сөйләменә игътибар юнәлтә. Романда сугыш бетеп, илле дүрт ел узгач, Мотаһар Чанборисовның сугышта алган бүләкләрен тапшыру комиссиясе килә.Хәрби комиссариаттан килгән Ярмухаметов, аның белән килгән Сәкинә Хисамовна Чернобровкинаның сөйләме татар телен бозып сөйләшүгә пародия булып тора: “Гафью итегез, мин татарча начар суляшам, - позвольте местами урысча говорить. ... Комиссариатта офицеров мало, хезмәт хакы түләнми, короче. Әгәр сезнин фамилия “А”дан башланган булса, иртяряк та

пришли бы.Ә сезники “Ч”! Замыкающий. … Хярби хезмятта, билясез, ранжир, субординация, алфавит!... [Хәлим 2002: 338]. Шул рәвешле, автор төрле катлам кешеләренең сөйләм үзенчәлекләрен әсәр кысасында биреп, телнең бозылуына, “ярлылануына” китергән сәбәпләрне эзли, персонаж сөйләме аша үз мөнәсәбәтен белдерә, татар халкының милли-мәдәни кыйбласы югала баруына борчыла.

Шулай да А.Хәлим героеның тел сагында торуын, үз нәселенең үткәнен онытмавын аерым ассызыклап куя.

Мотаһар үз нәселенең тарихын монолог-искә төшерү аша җитерә: “...Әтисе Хафиз Казанның черегән бае булмаса да, төшеп калганнардан да түгел иде. “Онытмагыз, без атаклы Җан Барыс нәселеннән!” – дип күкрәк кагарга ярата иде әтисе кәефле чакларында. – Җаны Барыска “оф” өстәп, аны урыс кына имгәтте” [Хәлим 2002: 307-308]. Шул рәвешле, Мотаһар нәселенең данлы үткәнен дә барлый, үзе үткән юлны да сөйләп ала. Туксанынчы елларда барган һәр яңалыкны, күзе сукыр булса да,ишетеп тә, бәяләп тә бара. Үзгәртеп кору чорындагы урам исемнәре алмаштыру, илдәге яңалыклар барысы да Мотаһар карашлары аша бирелә.

Романдагы чор картинасын тудыру эше тулаем Мотаһар картка йөкләнә. Аның үткән юлы, башыннан кичкән вакыйгалар белән таныштырып, тасвирлап бару барышында автор пародиягә мөрәҗәгать итә. Бу як төп геройның илдәге сәясәткә бәя бирүе буларак ачыла. Кайчандыр партиягә керүдән баш тарта. Ә хәзер исә “бүгенге дөмкрат дигәннәре, көне-төне ниткәндер сәтсиәл гаделлек турында чүбек чәйни - ә яшисе килми. Чүбек чәйниләр дә атышалар, чүбек чәйниләр дә үтерешәләр “[Хәлим 2002: 300].

Картның гаилә тормышын да автор героеннан сөйләтә: “Моннан биш ел элек берсе тома сукыр, икенчесе чатан һәм кулсыз карт белән карчык, нокталы өтер кебек култыклашып, мунчага барган иделәр. Әмма карт, бу каһәрле мунчадан өтерен югалтып, ялгыз нокта булып кайтты. Дәресрәге, мунчаның йөк машинасы китереп куйды аларны. Машина әрҗәсендә Зөлхәбирәнең өстенә ак тукыма ябылган гәүдәсе иде “[Хәлим 2002: 302]. Күрәбез, чит сөйләм аша тормыштагы иң зур югалту да көлү алымнары аша ачыла. А.Хәлим татар теленең лексик (каламбур, плеаназм һ.б.), семантик, телстильчараларының мөмкинлекләрен киң файдаланып, телнең матурлыгын, сыгылмалылыгын күрсәткән роман иҗат итә.

Шул рәвешле, А.Хәлимнең “Татар вакыты” романы текстында чит сөйләм куллану үзенчәлекләрен өйрәнеп, түбәндәге нәтиҗәләргә килдек:

1. Автор чит сөйләм куллануда персонажлар арасындагы монолог, диалог, полилогларны уңышлы файдалана.
2. Чит сөйләмнең әдәби тексттан тыш элементы буларак стилизация урынлы кертеп җибәрелә.
3. Телне саклау, илдәге кайбер үзгәрешләрне тасвирлау өчен пародияләргә мөрәҗәгать итә.
4. Татар теленең әдәби тел нормаларын сакламау, сөйләм телен бозып сөйләшүчит сөйләмнең сөйләк (сказ) формасы аша бирелә.

Әдәбият

Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М.Бахтин. – СПб.: Азбука-Аттикус, 2015. – 412 с.

Блинова О.А. Способы передачи чужой речи в художественном тексте (миметическая классификация) / О.А.Блинова // Russian Linguistic Bulletin. – № 4 (28). – 2021. – С.153-157.

Дусайлы Ә. Айдар Хәлим прозасы / Ә.Дусайлы // Айдар Хәлим. Татар моңы. Хикәяләр, повесть, роман. – Казан: Татар кит. нәшр., 2002. – Б. 359-382.

Зорина Е.С. ˝Чужая речь˝ и речь автора в современном художественном тексте / Е.С.Зорина // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2011. – С.134-139.

Хализев В.Е. Теория литературы / В.Е.Хализев. – М.: Высш. шк., 2000. – 398 с.

Хәлим Айдар. Татар вакыты // Айдар Хәлим. Татар моңы. Хикәяләр, повесть, роман. – Казан: Татар кит. нәшр., 2002. – Б.295-358.

Мугтасимова Гульназ Ринатовна
Фатхуллова Кадрия Сунгатовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81.272

Татар теле дәресләрендә тыңлап аңлауга өйрәтү вакытындагы кыенлыкларны җиңү ысуллары

татар теле, тыңлап аңлау, тыңлап аңлауга өйрәтү, тыңлап аңлау вакытындагы кыенлыклар

Соңгы елларда тыңлап аңлау проблемасы психологларның, психолингвистларның һәм методистларның игътибарын җәлеп итә. Әлеге катлаулы процессның теоретик закончалыклары һәм үзенчәлекләре тикшерелә. Әмма хәзерге вакытка кадәр күп проблемалар ахыргача хәл ителмәгән булып кала бирә.

Иң элек, тыңлап аңлау төшенчәсенең мәгънәсен билгелик. Билгеле булганча, тыңлап аңлау ул – сөйләшүнең аерылгысыз бер өлеше. Әмма урта мәктәптә һәм югары уку йортларында татар телен өйрәтү тәҗрибәсе күрсәткәнчә, уку, язуга игътибар җитәрлек булса да, тыңлап аңлауга игътибар бик аз. Югыйсә тыңлап аңлау мөстәкыйль, кирәкле һәм укучылар өчен иң авыр сөйләм эшчәнлеге төре булып тора.

Дәрестә бары тик сөйләм яки тел күнекмәсен генә формалаштыру мөмкин түгел. Аудио һәм видеоматериал белән эшләгәндә, лексик, грамматик, фонетик күнекмәләр бер үк вакытта үзләштерелә. Аудио һәм видеоматериаллар фикер алышу өчен мәгълүмат бирә. Бу исә, үз чиратында, сөйләм яки язу күнекмәләрен камилләштерүне дә күздә тота. Тыңлап аңлау да, уку да мәгълүматны кабул итүгә һәм мәгънәви эшкәртүгә юнәлдерелгән. Сөйләм эшчәнлегенең рецептив төрләрен тәшкил итә торган сөйләм механизмнарының уртаклыгы шуның белән аңлатыла. Тыңлап аңлау һәм сөйләшү телдән сөйләм дип аталган күренешнең ике ягын тәшкил итә. Аралашу тыңлап аңлауга ия булудан башлана.

Студентларны татар теленә өйрәтү тәҗрибәсе тыңлап аңлауның сөйләм эшчәнлегенең иң катлаулы төрләреннән берсе булуын раслый. Укучыларга татарча әйтелгәннәрне игътибар белән тыңлауның, ишеткәннәренең конкрет ситуациягә бәйләнешен, әлеге ситуацияне күз алдына китерүнең никадәр мөһим булуын аңлату уңышлы. Г.В. Рогова һәм И.Н. Верещагина тыңлый белү сәләте, тел өйрәнгәндә, уңыш нигезе булуын искәртә. Укытучының укучыларда үздисциплина формалаштыру, тәрбияләүгә өндәгән махсус күрсәтмәләре, мәсәлән, укытучыны, иптәшеңне, дикторны игътибар белән тыңлый белү; үзләштерелә торган сөйләмне хәтереңдә саклап калырга тырышу һ.б. ярдәмендә моңа ирешеп була [Рогова 1988: 121].

Е.Н. Соловова фикеренчә, хәбәрнең эчтәлеген аңлауга комачаулый торган 3 төрле кыенлык бар: тыңлап аңлау шартлары белән бәйле кыенлыклар; сөйләм чыганагының шәхси үзенчәлекләренә бәйле кыенлыклар; кабул ителә торган материалның тел үзенчәлекләре белән бәйле кыенлыклар: таныш булмаган лексика, фразеологизмнар, терминнар, кыскартылма сүзләр һәм башкалар кулланылу [Соловова 2006: 125-127]. Методикада кыенлыклар белән көрәшүнең ике юлы бар: 1) аларны булдырмау яисә 2) аларны җиңү. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: тыңлап аңлау вакытында кыенлыкларны ясалма рәвештә булдырмау аутентик, ягъни табигый сөйләмне кабул итүгә әзерләми.

Теоретик материалны өйрәнеп, татар теле дәресләрендә тыңлап аңлау вакытындагы кыенлыкларны җиңүгә юнәлдерелгән ысулларны барларга тырыштык.

Казан федераль университетының рус телле һәм чит ил студентларын аралашу чарасы буларак татар теленә өйрәтү өчен, ˝Татарча сөйләшик˝ дәреслеге тәкъдим

ителә [Фатхуллова 2022: 312]. Шунысы мөһим, әлеге дәреслекнең тыңлап аңлау буенча биремнәрен QR-код аша кереп тыңларга мөмкин. Бу татар телен элементар дәрәҗәдән өйрәнүчеләр өчен өстәмә мөмкинлекләр тудыра. Күпчелек төркемнәрдә студентларның татар телен белү дәрәҗәсе нык аерыла. Бу фактны дәрескә өстәмә аудио һәм видеоматериал сайлаганда исәпкә алырга туры килә.

Телгә өйрәтүнең төп максаты – укучыны табигый шартларда аралашуга әзерләү, шуңа күрә студент аутентик сөйләм кыенлыклары белән очрашып, аларны җиңәргә өйрәнсә генә, белем бирү процессы нәтиҗәле булачагын да искәртик.

Моннан тыш, ФГОС таләпләренең берсе – социальләшү, шуңа күрә тыңлап аңлау өчен иң яхшысы – тормышка бик якын булган аутентик материалларны сайлау.

Тыңлау өчен сайлап алына торган материаллар кызыклы һәм мәгълүматлы яки фаразлауга этәргеч булырга тиеш. Тыңлап аңлауны камилләштерү өчен, шактый авыр күнегүләр эшләү нәтиҗәле булачак, дип саныйбыз, әмма бу кыенлыкларны җиңәргә студентларның көче җитәрлек булу – шарт.

Хәбәрне тыңлау шартлары белән бәйле кыенлыкларга аның бер тапкыр гына әйтелүен, шулай ук сөйләм темпын күздә тотып, кыска вакытлы булуын кертергә мөмкин. Чынбарлыкта, кагыйдә буларак, хәбәр бер тапкыр гына әйтелә. Тыңлап аңлауның иң мөһим максатларының берсе – укучыны чынбарлыктагы табигый шартларда хәбәрләрне аңларга өйрәтүне нигез итеп алсак, аудио һәм видеоматериалларны бер генә тапкыр тыңлауның мәгънәсе бар. Шуңа да карамастан, материалны кабат тыңлау, һичшиксез, аңларга ярдәм итә һәм татарча тыңлап аңлауга өйрәтүдә без бу ысулны да кулланабыз.

Хәбәрне яхшырак аңлау һәм истә калдыру өчен, аның әйтелеш темпын дөрес сайларга кирәк. Чынбарлыкта студентларга хәтта бер үк кешенең сөйләм темпы шактый үзгәреп торуы белән очрашырга туры киләчәк. Ул сөйләүченең кәефенә дә бәйле бит әле. Шуңа күрә студентларны тыңлап аңлауга өйрәткәндә, төрле эмоциональ төсмердәге татарча аудио һәм видеоматериалларны куллану максатка ярашлы дип саныйбыз.

Методикада тыңлап аңлау проблемаларын бетерүгә юнәлдерелгән күнегүләр системасы бар. Мәсәлән, хәбәрне тыңлау шартлары белән бәйле кыенлыкларны бетерү өчен, түбәндәге күнегүләрне эшләргә була:

1) Түбәндәге сүзләрне тыңлагыз һәм, [ә] авазы булган сүзне ишеткәч, кулыгызны күтәрегез.

2) Җөмләләрне тыңлагыз һәм, сорау җөмләне ишеткәч, кулыгызны күтәрегез.

3) Татарча сүзләр исемлегендә ишеткән сүзләрнең астына сызыгыз һ.б.

Хәбәрнең тел үзенчәлекләре белән бәйле кыенлыкларны фонетик һәм лексик төрләргә аерып карарга була. Башлангыч чор өчен төп фонетик кыенлыкларның берсе – сүзләр арасында төгәл чикләрне тоймау. Фонетик кыенлыклар арасында ике сүз арасында килгән сузыкларның үзгәреше һәм редукция дә бар. Шушы үзенчәлекләр аркасында, беренче карашка гади һәм таныш сүзләр, сүзтезмәләр тәүге тапкыр ишеткәндәге кебек кабул ителергә мөмкин.

Хәбәрнең гомуми мәгънәсен аңлауны кыенлаштыра торган таныш булмаган сүзләрнең артык булуы лексик кыенлыкларны тәшкил итә. Лексик кыенлыкларны уңышлы хәл итү өчен, бер яктан, студентларны аеруча еш очрый торган фразеологизм, клише, сөйләм модельләренә һәм аларны куллану ситуацияләренә өйрәтергә кирәк. Икенче яктан, студентларның тел белү дәрәҗәсенә туры килгән лексик материлны дөрес итеп сайлауга аерым игътибар бирү сорала.

Аудиоматериалның чыганагы – тавыш. Практика күрсәткәнчә, студентларның төрледән-төрле тавышларны – ирләр, хатын-кызлар, балалар, шулай ук өлкән яшьтәге кешеләрнең тавышларын тыңларга мөмкинлекләре булырга тиеш. Артикуляциянең яшь үзенчәлекләренә бәйле балалар һәм өлкән яшьтәге кешеләрнең тавышларын тыңлап аңлау аеруча кыенлык тудыра.

Шулай итеп, тыңлап аңлауга өйрәткәндә, татар теле укытучысы тиешле материалны бик җентекләп сайлап алырга, шулай ук сөйләм эшчәнлегенең әлеге төренә

караган үзенчәлекләргә бәйле барлык кыенлыкларны да аңлап һәм исәпкә алып эш итәргә тиешлеген тагын бер кат билгеләп үтәсебез килә. Тыңлап аңлау – студентларның грамоталы аралаша белү сәләтен формалаштыруга ярдәм итә торган сөйләм эшчәнлеге.

Әдәбият

Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе: пособие для учителя / Г.В.Рогова, И.Н.Верещагина. – М.: Просвещение, 1988. – 224 с.

Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс / Е.Н.Соловова. – М: АСТ: Астрель, 2006. – 238 с.

Фатхуллова К.С. Давайте говорить по-татарски: учебное пособие для русскоязычных студентов / К.С.Фатхуллова, А.Ш.Юсупова, Э.Н.Денмухаметова. – Казань: Тат.кн.изд., 2022. – 312 с.

Мулласалихова Гульсира Гусмановна
Шеморданский лицей ˝Рост˝
Сабинского муниципального района Республики Татарстан
УДК 81`33

Фразеологизмнар – телнең җәүһәрләре

фразеологизмы, калька, фразеологические синонимы, семантика фразеологизмов

Фразеологизмнар безнең телебезгә ˝бизәк˝ өстиләр, алар сөйләмне образлы итә. Фразеологик әйтелмәләрне телнең җәүһәрләре дип йөртәләр. Аларда икедән алып җиде-сигезгә хәтле сүз була: *агач авыз — мямля; авызы колакка җитү — рот до ушей; баш белән җавап бирү – отвечать головой; чыпчык дулап, киртә җимерә алмый – буря в стакане воды; ни он түгел, ни камыр түгел – ни рыба, ни мясо; авызың тулы кара кан булса да, дошман алдында түкермәү – делать хорошую мину при плохой игре.*

Татар телендә фразеологизмнар тиешенчә өйрәнелгән дип уйларга җирлек бар.

1957 нче елда ˝Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре˝ дигән китап дөнья күрә. Төрки тел белемендә беренче булып ˝Русча –татарча фразеологик сүзлек˝ 1959 нчы елда чыга. 1982 нче елда Г.Х.Әхәтовның ˝Татар теленең әйтелмәләр сүзлеге˝ басылган. Ә 1989-1990 нчы елларда ике томда ˝Татар теленең фразеологик сүзлеге˝ чыга. Аны халык язучысы һәм галим Нәкый Исәнбәт төзегән. Укучылар өчен Л.К.Бәйрәмова төзегән ˝Учебный тематический русско-татарский фразеологический словарь˝ бар.

Безнең республикада төрле милләт вәкилләре яшәгәнлектән, без күчерелмә мәгънәдәге сүзтезмәләрнең тәрҗемәсен дә карыйбыз: махнуть рукой – кул селтәү, находить общий язык – уртак тел табу, глаза на лоб лезут – уртак тел табу, кеше кубызына бию – плясать под чужую дудку. [Исәнбәт 1990, 4: 108,139, 182, 184, 366].

Татар телендә ˝авыз˝ сүзе белән бик күп фразеологизмнар бар: *авыз ачу, авыз ачып йөрү, авыз ачып тыңлау, авыз ачып тору, авыз белән кош тоту, авыз да ачмау, авыз да ачтырмау, авыз икмәккә тию, авыз итү, авыз йому, авыз кибү, авыз колакка кадәр җитү, авыз күтәреп йөрү, авыз пешү, авыз пычрату, авыз салындыру, авыз сулары килү, авыз тидерү, авыз турсайту, авыз тәме, авыз эчендә ботка пешерү, авыз чылату, авызга карату, авызга ни килсә, шуны сөйләү.*

Баш сүзе белән *баш бала, баш вату, баш ию, баш салу, баш югалту, башны түбән салу, башта җил уйнау, баш белән уйлау, баш бетү, башы ике булса, баш күтәрү, баш очында, баш әйләнү, башы яшь* фразеологик әйтелмәләре ясалган.

Телебездә ике саны кергән фразеологизмнар да бик күп: *ике атлап, бер сикерергә – одна нога здесь, другая – там; ике аякның берсен дә атламаска – ноги(моей) не*

будет; ике куллап – обеими руками; ике кулсыз итәргә – оставить без рук; ике куян артыннан куу -– гнаться за двумя зайцами; ике күзе дүрт булу – глаза на лоб полезли; ике сыңар бер кием –два сапога пара; ике сүз белән – в двух словах; ике сүзнең берендә – то и дело; ике тамчы су кебек – как две капли воды; ике ут арасында – меж двух огней.

Татар телендә *кот очу, кот чыгу, кот бетү, кот калмау, кот китү, котын алу, кот куну* дигән фразеологизмнар куркуны белдерә. Кот сүзе хәзер татар телендә бу мәгънәдә аерым кулланылмый. Борынгы төрки телдә ул җан, бәхет мәгънәләрен белдергән. [Ахунзянов 1963: 68].

Бәхетле, уңыш казанган кеше турында төрки телләрдә *ишәк төчкергәндә туган (родился, когда чихнул ишак),* рус телендә *родился в рубашке*, инглиз телендә – *родился с серебряной ложкой во рту, француз телендә – родился причесанным*, диләр. [Ахунҗанов 1982, 2: 47].

Телебездә фразеологик синонимнар бар. Стилистик синонимнардан төрле стилистик өлкәләргә карый торган синоним фразеологизмнар барлыкка килә. Мәсәлән, *инәдән дөя ясау-– чебеннән фил ясау; мәдхия уку -– дан җырлау;әбҗәтен әйттерү– арт сабагын укыту; авыз йому – тел тыю; кызыл кар яугач– абага чәчәк аткач; кире кагу – баш тарту һ.б.* Шулай ук *бүгенге көн белән яшәү – хәзерге көн белән яшәү, тере мәет – җанлы мәет, адәм көлкесе – кеше көлкесе, авыз ачып калырга – авыз күтәреп калырга, акылга килергә – акылга утырырга, бер түбә астында* синонимик вариантлары да кулланыла.

Семантик-стилистик синонимнарның эчке формалары үзгә, ә мәгънәләре бердәй: *үз туксаны туксан -– үз сиксәне сиксән-– үз кырыгы кырык – үз биш тиене биш тиен; үзәккә үтү– теңкәгә тию-йөрәккә төшү– тәкатьне алу – кан корыту – җелек киптерү– җан кыйнау –ярага тоз салу. Абсолют синонимнарның стилистик төсмерләре охшаш була: утсыз төтен чыкмый– җилсез яфрак селкенми, ике куян артыннан куу – ике көймә койрыгын тотарга теләү, аналары бер кояшта киптергән – капка баганалары бертуган.* Тел белемендә синонимик вариантлар күп. Алар бер-берләреннән лексик, грамматик, лексик-грамматик, фонетик, лексик-фонетик яктан аерылып торалар: *арка кашу– җилкә кашу, таш йөрәк– таш күңел, тамактан үтмәү– тамакка үтмәү, авызга тел сыймау– теле авызга сыймау, диннән язу– деннән язу һ.б.*

Капма -каршы мәгънәле фразеологизмнар да бар: *бер аягын алганчы, икенчесен эт ашый – утка баскан кебек йөри; ачык йөзле – караңгы чырайлы; шатлыктан исергән – хәсрәткә баткан; җиңел сөякле – авыр сөякле; куян җанлы – куш йөрәкле.*

Татар телендәге кебек, рус телендә дә җиде саны кергән фразеологизмнар бар: *на семи ветрах, семеро одного не ждут, на седьмом небе, семь пятниц на неделе, за семью печатьями,семь бед – один ответ* [Ахунҗанов 1982, 2: 87]

Фразеологизмнар үзгәртеп һәм үзгәртелмичә кулланылырга мөмкин. Мәсәлән, Г.Кандалый *аты-чабы чыгу* тезмәсен чабы китте, чабы тулды, чабы алды кебек формаларда кулланган. Г.Тукай “Сорыкортларга” шигырендә “Чебен җанымны чын юлда бирәм бер кәррә, кызганмыйм” дип язып, яңа фразеологизм иҗат иткән.

М.Мәһдиев үзенең әсәрләрендә фразеологизмнарны мул кулланган: 1) Ике малай яз көне бүре оясының *эзенә төшкәннәр*. 2) Капчык *күз ачып йомганчы* арбада була. 3) Гыйззәтуллинның андый вакытларда *башы әйләнеп китә* дә гел киресен эшли. 4)Әлтәфинең *башы күккә тиде*.5) Ул, кызларны куып җитеп, бөтен кеше барында *шәрран ярды*. 6) Әлтафи кайткач, Зарифуллинны *эт итеп* бер сүгәрмен дип уйлады. 7) Зарифуллин *кешелектән чыкты*. 8) Моның бер *очы чыгарга тиеш* иде. 9) Ул тәмам *чыгырдан чыкты*. 10) *Бәхетең бер йомарланмасын*...Аннары бетте диген. 11) Абдуллинның *авызы ерыла*. 12) Ул авылны *күз алдына китерде* һ.б.

Әдәбият

Ахунзянов Э.М. Русские кальки в татарском литературном языке / Э.М.Ахунзянов // Вопросы татарского языкознания. Кн. II. – Казань: Изд-во Казан ун-та, 1963.

Ахунҗанов Г.Х.Татар теленең идиомалары / Г.Х.Ахунҗанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1972.

Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге / Г.Х. Әхәтов. – Казан: Татар. кит. нәшр.,1982.

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. II к. / Н.Исәнбәт. – Казан, 1989, 1990.

Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. 1 том / М.Мәһдиев. – Казан: Татарстан кит. нәшр., 1995.

Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. 2 том / М.Мәһдиев. – Казан: Татарстан кит. нәшр.,1995.

Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. 3 том / М.Мәһдиев. – Казан: Татарстан кит. нәшр., 1997.

Мухаметшина Алиса Фаизовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.581.11, 811.512.1

Мәдәниятләр диалогы чагылышы буларак милли ризыклар (кытай һәм төрки халыклар мисалында)

милли ризыклар, төрки халыклар аш-суы, кытай ризыклары

Җир шарында никадәр милләт булса, гореф-гадәтләр саны да шулкадәр. Бу гадәти күренеш, чөнки һәр халык дөньяның кайсы почмагында булуына карамастан, үз кануннары, үз йолалары, үз тәртипләре белән яши. Әлеге үзенчәлек аш-су өлкәсенә дә карый. Милләтләрнең, халыкларның үзенә генә хас ризыклары, аларны әзерләү рәвеше бар [Марушкина 2014: 3].

Пешерү ысуллары күбесенчә халыкның гореф-гадәтләре, көнкүреше, йолалары белән бәйле. Еш кына тышкы кыяфәте яки тәме белән охшаш ризыклар төрлечә әзерләнә, төрле исем белән атала, ә атамалар бер булганнары – төрле тәмдә булырга мөмкин. Алар кулланылган тәмләткечләр, ит төрләре, башка продуктлары белән дә аерылып тора.

Кытайлар белән төрки халыклар күп яктан бер-берсенә туры килеп бетми. Алар, гомумән, төрле территорияләрдә урнашкан, төрле дин, төрле тел гаиләләренә карыйлар, аларны төрле сәяси режим, төрле мәдәният, дөньяга төрле караш аерып тора. Әмма шуңа карамастан төрки телләрдә күп кенә кытай алынмалары очрый.

Бу мәкаләдә ризык төркеменә игътибар итү максаты куелды. Бу мәсьәләгә мөнәсәбәт тә әлеге халыкларда охшаш. Төрки халыкларда якыннардан хәлләрен, сәламәтлекләрен сораган вакытта, “Ашадыгызмы әле?” яки “Син бүген ашадыңмы?” дип сорыйбыз. Кытайларның исә инде хәлләрне сорау конструкциясендә үк “ашау” сүзе бар: **“你吃**饭了吗**?”** *(Син ашадыңмы? пьинин -Nǐ chīfàn le ma?*) Сораудан тыш ризыкны калдыруга караш та бер. Төрки халыкларда да, кытайларда да аш-суны кадерләргә кирәк, калдырырга ярамый һәм ашап бетерәсе дигән ышану яшәп килә.

Ризыкларның үзенә килгәндә, бу мәдәниятләрдә охшаш атамалы, охшаш кыяфәтле яки охшаш тәмле булган үрнәкләр еш очрый. Мәсәлән, Таҗикстан, Казахстан, Үзбәкстан, Башкортостан, Татарстанда пешерелә торган “манты” Кытай халкының 馒头 га *(пьинин – mántou)* тиң. Бу очракта без моны бертөрле әйтелешле булган ризык итеп кенә түгел, ә кыяфәте, әзерләү ысулы да үзара охшаш булуны күз алдында тотабыз. Кытай теленнән тәрҗемә иткәндә, 馒头 сүзе *“тутырмалы баш”* дигәнне аңлата, ягъни “эчендә нинди дә булса тутырма булган баш формасында ясалган ризык”. Төрки

халыкларда да, Кытайда да аларның формасы бер, икесе дә парда пешерелә, әмма эчлеге белән аз гына аерыла. Безнең халыкларда – ит һәм бәрәңгедән булса, кытайларда ул баллы эчлек (персик, кабак, сакура һәм роза кайнатмасы һ.б.) белән дә, тозлы эчлеК (гөмбә, доуфу, кәбестә) белән дә әзерләнергә мөмкин, ә ит һәм бәрәңге беркайчан да кулланылмый. Кытай халкында ит белән бәрәңге гомумән сирәк очрый торган кушылма.

Шулай ук бу халыкларда формасы һәм кулланылышы белән охшаш тагын бер ризык – ул чәк-чәк. Бигрәк тә татарларда һәм башкортларда очрый торган әлеге ризык майда пешерелгән вак камыр кисәкләрен суынгач бал белән катырып ясала. Татар халкындагы бу ризыкның исеменә бәйле берничә аңлатма бар. Беренчесе чык формасына охшаганлыктан, халыкта чәк-чәк дип киткән дип фаразлый. Икенчесе әлеге камыр кисәкләрен майда пешергәндә чыгарган тавыш кебек дип аңлата, өченчесе исә "чәк" сүзе "вак" мәгънәсендә килә ди. Кытай телендә аның исеме – **油条***(пьинин – yóutiáo)*. Сүзнең өлешләрен аерым алып тәрҗемә иткәндә 油 *"май"* һәм 条 *"озынча предмет",* ягъни "майлы озынча предмет" дигәнне аңлата. **油条**шулай ук майда пешерелгән озынчарак формада, ләкин зур булмаган камыр кисәкләре. Ул сап-сары төстә булганчы кыздырыла. Әлбәттә, бу территориядә бал юк, шуңа күрә дә катырылмый, ә аерым ашала. Күп очракта аны төрле тәмләткечләр ярдәмендә балландыралар, әмма тозлы варианты да еш очрый. **油条** да, чәк-чәк тә чәй эчкәндә десерт буларак тәкъдим ителә.

Һәр кешегә билгеле булган үзбәк халкының милли ризыгы – пылауны да әлеге исемлектән төшереп калдырырга ярамый. М. Фасмерның этимологик сүзлегендә бу ризыкның исеме төрек теленнән "каты итеп пешерелгән дөге боткасы" дип аңлатыла [Фасмер 1987: 698]. Үзбәкләрдә пылау дөге, ит, кишер, суган, төрле тәмләткечләр ярдәмендә әзерләнә. Еш кына җиләк-җимешләр дә кулланыла. Кытайларда исә әлеге ризык **炒**饭 *(пьинин – chǎofàn)* исемен йөртә. Өлешләп карасак – кыздырган (炒) дөге (饭) килеп чыга. Пылаудан аермалы буларак, **炒**饭да җиләк-җимеш, кишер, суган, тәмләткечләр салмыйлар. Кытайлар дөгедән тыш, әлеге ризыкка йомырка, күпсанлы су кысласы (креветка) яки дуңгыз ите өсти. Бу ашамлыкның тышкы кыяфәте, пешерү процессы һәм ысулы шактый охшаш, тәмнәре дә артык аерылып тормый.

Җир шарында һәрбер халыкның үз тарихы, үз гореф-гадәтләре, үз йолалары, үз яшәү рәвеше, дөньяга үз карашлары бар. Һәр халыкның кабатланмас яклары күп. Әлеге үзенчәлекләрнең берсе – милли ризыклар. Милли ризык – ул гасырлар дәвамында камилләшеп килгән гореф-гадәтләрнең асылы. Милләтнең һәр кешесе аның серләрен саклап, буыннан-буынга тапшырган. Төрле халыкның ризыклары атмалары, төсе, кыяфәте яки тәме белән бик охшаш булса да, әлбәттә, аларның аермалары да шактый, чөнки ул – һәр халыкның үзенеке (без моны алда күрсәтелгән ризыклар мисалында күрдек). Милләтләрнең аш-сулары үзенчә зәвыклы һәм кабатланмас, шуңа күрә дә аларны кадерләп сакларга, киләчәк буыннарга җиткерергә кирәк.

Литература

Габдрафикова Л.Р. Татар ашлары тарихына бер сәяхәт / Л.Р.Габдрафикова // Идел. – 2020. – №7. – Б.19-21.

Жоголева Е.Е., Жоголев Д.А. Китайская кухня / Е.Е.Жоголева , Д.А.Жоголев. – М.: Агропромиздат, 1991. – 191 с.

Марушкина Н.С. Концепт ˝Еда˝ в контексте диалога культур: автореф. дис. ... канд. культурологии / Н.С.Марушкина. – Иваново, 2014. – 25 с.

Похлебкин В.В. Национальные кухни наших народов / В.В.Похлебкин. – М.: Легкая и пищевая промышленность, 1983. – 308 с.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О.Н. Трубачева) / М.Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. – 832 с.

Нуриева Фануза Шакуровна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
Институт системного программирования Российской академии наук
Петрова Маргарита Михайловна
Казанская православная духовная семинария
Сунгатуллина Миляуша Масхутовна
Казанская общеобразовательная школа №30
УДК 81'374.822

Переводные западноевропейские тюркские грамматики: глагол в грамматике Иеронима Мегизера ˝Institutiones linguae Turcicae libri quatuor˝ (1612)

грамматика, латинский, тюркский, Иероним Мегизер, глагол

Имя Иеронима Мегизера традиционно упоминается при рассмотрении вопросов, связанных с изучением грамматического строя тюркских языков. Среди многочисленных работ Мегизера этой теме посвящена грамматика ˝Institutiones linguae Turcicae libri quatuor˝ (Основы тюркского языка), вышедшая в 1612, т.е. 410 лет тому назад.

Наряду с столь же ранними работами, как ˝Кодекс Куманикус˝, по мнению ряда исследователей, написанный не позднее XIV века; рукописное пособие Филиппо Ардженти ˝Regola del parlare Turcho˝, датируемое 1533 годом, турецкая грамматика итальянского монаха Пьетро Феррагуто, написанная в 1611 году, являются весьма важными источниками для тюркологов [Гузев 1972: 84-86].

Грамматика Мегизера долгое время была закрыта для изучения. Переведенная в настоящее время на русский и татарский языки, она стала доступной для широкого круга языковедов [Мегизер 2012].

В период весьма сложных взаимоотношений с тюркоязычными странами факт появления данной работы был весьма актуальным, о чем и говорит сам автор во вводной части грамматики. “Quam enim praeclara sit atque honorifica, magnaq; cum laude conjuncta, quam ad omnes vitae humanae partes conducibilis, quam deniq; pace et bello, domi et militia, omnino necessaria, cum aliarum linguarum, tum vero, praesertim hoc nostro seculo, etiam sermonis Turcici cognitio et intellgentia” [Megiserus 1612: 15-1].

Написанная на латинском языке, общепринятом для европейских научных сочинений, грамматика Мегизера предназначалась для людей образованных, хотя само содержание ее далеко выходило за пределы собственно научной работы. Грамматическая часть, несомненно, интересна для лингвистов-тюркологов, поскольку в ней отражены языковые факты, полученные как на основе текстов (таковыми можно считать также 300 пословиц, включенных в раздел хрестоматии), собранных автором как на базе ранее собранного им материала для других работ, так и при общении с носителями тюркского языка. Важное значение имеет и словарная часть, дающая представление о лексикографии в период написания работы, дополняющая некоторые грамматические сведения.

Всякий конкретный труд, несомненно, является интересным и ценным, поскольку в нем отражается дух времени и фиксируются особенности, касающиеся именно того состояния языка, тех особенностей подхода к языковым явлениям, которые характерны были для периода написания грамматики. Непосредственным объектом исследования данной статьи является категория глагола. Среди словарной лексики глаголы составляют около 15% [Петрова 2012: 67]. Иероним Мегизер рассматривает глагол как самостоятельную часть речи, посвящая теории глагола главы VI–X, страницы 106–159. При рассмотрении грамматических категорий глагола термины указываются в соответствии с традицией латинских грамматик, выделены число, лицо, наклонение, времена глагола, залог, отрицательные и утвердительные формы. Рассматривая глагольные категории,

Мегизер акцентирует свое внимание не на теоретических проблемах, а на практическом использовании и произносительных нормах в тюркской речи.

Литература

Гузев В.Г. Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии XIII—XVI вв. / В.Г.Гузев // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1972. – С.69-93.

Мегизер И. Основы тюркского языка / И.Мезигер; перевод и комментарии Ф.Ш.Нуриевой, М.М.Петровой, М.М.Сунгатуллиной). – Казань, 2012. – 288 с.

Нуриева Ф.Ш. Общая характеристика межъязыкового текста в работах Иеронима Мегизера / Ф.Ш.Нуриева, М.М.Петрова, М.М.Сунгатуллина // Филология и культура. – 2013. – №1. – С.91-96.

Петрова М.М. Особенности латинского словарного материала в книге Иеронима Мегизера / М.М.Петрова // Scriptamanent. – Казань: КТМУ, 2012. – С.64-71.

Megiserus H. Institutiones linguae Turcicae libri quatuor / H.Megiserus. – Lepzig, 1612. – 340 p.

Нурмухаметова Раушания Сагдатзяновна
Замалетдинова Гульнара Фандасовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.512.145

Лингвистические особенности татарского детского фольклора: функционирование лексико-тематической группы ˝Домашние животные˝

татарский язык, детский фольклор, лексико-тематическая группа, названия домашних животных

Особое место в развитии ребенка играет социокультурный образ окружающего его мира, представленный в виде флоры и фауны. Лексемы, обозначающие животных и птиц, составляют большую часть в малых жанрах татарского детского фольклора. Это объясняется тем, что татарский народ издревле воспитывал у детей чувства любви и уважения ко всему живому, которое окружает их. В малых жанрах образы животных не носят метафорической нагрузки, лишь обозначают конкретное животное или птицу, тем самым давая понятие о данном виде через хорошо знакомые для ребенка образы животных и птиц, вовлекая их в игровую деятеьность.

В малых жанрах татарского детского фольклора встречается достаточное количество названий домашних птиц и животных: *песи* (кошка), *сыер* (корова), *кәҗә* (коза), *куй/сарык* (овца), *әтәч* (петух), *тавык* (курица), *каз* (гусь), *үрдәк* (утка) и др. В рамках данной статьи ставится цель выявить некоторые особенности употребления в текстах малого жанра детского фольклора названий домашних животных.

Кошка – наиболее близкое и знакомое существо для ребенка. Это домашнее животное очень популярно в фольклоре русского, украинского, немецкого и азербайджанского народов. Считалось, что кошка, в основном, успокаивает ребенка, спит и приносит ему гостинцы. Чтобы ребенок не плакал, слушался – образ кошки восхваляется, ему подают жирный блин, теплое молоко или белую булочку [Минһаҗева 2011: 41]. Во многих малых жанрах детского фольклора родители желают своим детям прекрасную жизнь в цвете, радости, счастья, богатства, а для кошки эта жизнь связывается с понятиями сметаны и молока через дело.

Древние верования и обычаи, связанные с кошкой, нашли отражение и в текстах малых жанров. Кошка, во-первых, представляет собой домашнее животное, охраняющее сон ночью, во-вторых, ее появление в детском фольклоре связано со следующим обрядом: раньше, перед тем как положить ребенка в колыбель, в нее клали

кошку. Считалось, что таким образом устраняются злые и коварные намерения злых сил, представляющие опасность для ребенка, и они переходят к кошке.

Песи – общетюркский печек / / / пешек, пишак / / от слова пишак – по сути, кошачий призыв, звукоподражание (в татарском языке пес-пес, в русском языке кис-кис, в индийском языке бис-бис, в английском puss-puss, bis-bis); в татарских диалектах: пешак, печак, печай, мечай (от таких форм произошло и слово кошка), в казахском языке – пишик, мышык, в узбекских диалектах – мышак, пшак, в монгольском – биисай. На арабском языке баси, на английском pussy "кошка" [Әхмәтьянов 2001: 162].

В детском фольклоре среди названий домашних животных преобладает лексема – **песи**:

Песи *гөлне тибрәтә, Әннә мине тирбәтә*

(досл. Кошка качает цветок, мама качает меня) [Йомгак таптым 2000: 15].

Песи, песи, *нечкәбил, Бала тирбәтергә кил.*

Җылы җирдә торырсың, Ап-ак күмәч ашарсың

(досл.Кошка-красавица, Приходи качать дитё.

Будешь жить в тепле, будешь есть белую булочку) [Йомгак таптым 2000: 16].

Название очередного домашнего животного – **сыер** (корова). В древнетюркском языке для обозначения коровы использовались лексемы siÿiг [Древнетюркский 1969: 502], iïäk [там же: 211], ud [там же: 605]. Р.Г. Ахметьянов считает, что происхождение слова корова не совсем ясно: от древнеармянского слова сағ – ˝доить˝, что не вполне убедительно [Әхмәтьянов 2001: 184].

В словаре символов говорится о женской природе коровы, т.е. корова обеспечивает молоком, как и мать ребенка [Турскова 2003: 252-253]. Ученый Н.М.Курбонхонова высказывает мнение, что в детском фольклоре тюркских народов встречается образ коровы, отчасти обусловленный этимологией слова. Существует предположение, что корова может быть производной от лексемы < сый, т.е. коровье молоко, дающееся ребенку [Курбонхонова 2006: 9]. Недаром данная лексема так популярна в татарском детском фольклоре, в частности в загадках:

Бер абзарда дүрт килен ***сыер*** *сава (Өстәл)*

(досл. В одном хлеве четыре снохи доют корову (Стол))

Кызыл ***сыер*** *кара* ***сыерны*** *ялый (Ут һәм казан)*

(досл. Красная корова лижет черную корову (Огонь и казан))

Мнения языковедов относительно происхождения и этимологии лексемы ˝**кәҗә**˝ различны. Первые считают, что лексические единицы, обозначающие козу в татарском языке, связаны с русским словом "коза". По мнению Р.Г.Ахметьянова, *кәҗә* – древнетюркское слово, распространенное от слова "кэчи"; только слово *коза* в татарских диалектах возникло под влиянием "козы" в русском языке [Әхмәтьянов 2001: 97].

Исследователи русского и башкирского языков, считающие, что эти названия тюркского происхождения, проанализировали этимологию данных зоолексем и предположили, что они по своей сути могут быть звонким или вокативным элементом, т.е. связывали название с именем, вызывающим или отгоняющим. Предположения о том, что лексема *кәҗә* следует из одного древнейших фонетических вариантов слова *көҗҗә – кәҗә* [Миргалимова 2007: 12].

Приведем некоторые примеры из татарского детского фольклора.

Әлли-бәлли, бәү итә, ***Кәҗә*** *көтүгә китә.*

Кәҗә *көтүгә киткәч, Энем йокыга китә.*

(досл. Баю-баюшки-баю, Коза уходит на пастбище,

Когда коза уходит на пастбище, Брат мой заснет) [Йомгак таптым 2000: 15].

Кәҗәнең *башында нәрсә бар? ("К" хәрефе)*

(Что находится в голове козы (имеется ввиду начало слова Коза – прим. наше) (буква К)) [Йомгак таптым 2000: 15].

Как отмечает фольклорист Е.В.Хаздан, в татарском детском фольклоре *кәҗә* является, главным образом, символом доброго, святого, благого начала и, в первую очередь, связывается с миром детства. Коза – символ достатка семьи. Если в семейном

хозяйстве есть коза, значит, дети не будут голодными [Хаздан 2010: 106-107]. Как и в приведенных выше примерах, выгон коз в горы, на пастбища связан с тем, что они питаются на природе и дают молоко для кормления детей. Полагаем, что образ козы встречается в текстах детского фольклора именно по этой причине.

Проанализировав терминологию некоторых домашних животных, функционирующих в текстах малых жанров татарского детского фольклора, можно сделать вывод о том, что названия большинства из них носят общетюркский характер. Полагаем, что появление образов животных в малых жанрах татарского детского фольклора – это попытка научить ребенка гармоничному сосуществованию с природой. Следует отметить, что большинство образов животных, отраженных в текстах малых жанров, поднялись до уровня символической условности.

Таким образом, различные стороны жизни, культуры, истории татарского народа нашли отражение в народном творчестве, фольклорных текстах. Они помогают глубже и полнее понять богатый духовный мир народа, изучить и усвоить его безграничный ум, языческие сокровища, высокие нравственные нормы, добрые традиции, сложившиеся на протяжении многих веков.

Литература

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге / Р.Г.Әхмәтьянов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.

Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

Йомгак таптым: Балалар фольклоры / Төз. Р.Ягъфәров. – Казан: Мәгариф, 2000. – 157 б.

Курбонхонова Н.М. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана: дис. ... канд. филол. наук / Н.М.Курбонхонова. – Душанбе, 2006. – 170 с.

Минһаҗева Л.И. XX гасыр татар балалар әдәбияты: үзенчәлекләре һәм үсеш тенденцияләре / Л.И.Минһаҗева. – Казан: Хәтер, 2011. – 309 б.

Миргалимова З.Ф. Названия млекопитающих в татарском литературном языке: дис. ... канд. филол. наук / З.Ф.Миргалимова.– Казань, 2007. – 241 с.

Турскова Т.А. Новый справочник символов и знаков / Т.А.Турскова. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 798 с.

Хаздан Е.В. Коза в колыбельной ашкеназов / Е.В.Хаздан // Традиционная культура: научный альманах. – 2010. – №1. – С.103-112.

Ордаханова Алмагуль Байгожаевна
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
УДК 81'42

Особенности функционирования дискурса в общественных отношениях

дискурс, лингвистический анализ дискурса, языковая система.

Антропологическая сущность подхода к объекту и предмету в современной лингвистике предполагает нахождение в центре внимания исследователей человека как языковой личности: создателя и адресата речевой информации. Вместе с тем, современная антропология как социальная наука, изучая поведение человека как члена общества, не может не заинтересоваться проблемой языка, его роли как средства выражения мировоззрения и как средства воздействия на различные общественные группы. Современные лингвистические теории рассматривают язык как элемент когнитивных компетенций человека, призванный ˝выявить ˝посредническую˝ функцию языка между человеком и внеязыковой реальностью˝ [Макаров 2014: 50]. При таком понимании целью языкового анализа является экспликация способов освоения реальности в сознании человека ˝сквозь призму языка˝ [Арутюнова 1999: 59]. Восприятие и понимание человеком того или иного события или ситуации формируется при помощи предъявляемых ему языковых структур, созданных на основании представлений об окружающем мире и вписанных в систему определенного мировоззрения.

Н. Д. Арутюнова определяет дискурс как ˝связный текст в совокупности с экстралингвистическими (прагматическими, социокультурными, психологическими и др. факторами˝, отмечая его функцию как целенаправленного социального действия [Арутюнова 1990: 136-137]. Эта функция наиболее ярко проявляется при изучении особенностей функционирования в общественном сознании текстов государственных документов, непосредственно связанных с представлением знаний о мире, мнений, установок и конкретных целей их авторов, таких как ван Дейк и Фуко.

Определение из ˝Лингвистического энциклопедического словаря˝ указывает на две стороны понятия дискурс: с одной стороны, лингвистической, речь идет о связном тексте, а с другой – об экстралингвистических условиях (факторах) существования этого текста [Ярцева В.Н. 1999: 136-137]. Экстралингвистический аспект функционирования связного текста определяется прагматическими факторами: обстоятельствами, обусловившими появление текста, и целями, которые преследовали авторы текста; социокультурными факторами: наличием общих понятий и представлений, составляющих определенное мировоззрение и определяющих условия понимания содержания текста; психологическими факторами: использование определенных языковых средств, рассчитанных на конкретные целевые группы с целью оказания психологического воздействия для привлечения внимания, убеждения, принятия решения и т.п.

Дискурсология как научная дисциплина с самого начала своего появления (в 70-е годы XX в.) носила интердисциплинарный характер. Это вытекает не только из широкого круга проблем, исследуемых в различных областях гуманитарных наук, но из самой сущности дискурса, который представляет собой многослойное и многоаспектное явление. Т. ван Дейк обращает внимание на то, что анализ дискурса обычно проводится с учетом нескольких его параметров: лингвистического, социологического и психологического [Дейк 2001: 153-154].

При лингвистическом анализе дискурса принимаются во внимание языковые средства выражения значения. Анализ может проводиться на всех уровнях языковой системы. В качестве фонетических средств может использоваться особое произношение отдельных слов и даже звуков, а также акцентуация и интонационное оформления высказывания и целого текста. При исследовании семантических средств принимается во внимание не только стилистика. Особого внимания заслуживает также система коннотаций слов и словосочетаний: например, в одной и той же ситуации в политическом дис-

курсе действующие лица могут быть представлены как боевики, террористы, войска самообороны или патриотически настроенные граждане страны. Имеет значение также локальный или глобальный контекст дискурса. В первом случае используются такие наименования общественных групп, организаций, имена участников ситуации, которые понятны местным получателям информации, в случае глобального контекста такая конкретизация не нужна, зато выступают иные специфические черты ситуации: указания на время, место, обстоятельства, коммуникативные цели и т.п. [Dijk 2001: 29]. При анализе психологического и социального аспекта дискурса принимается во внимание социальное значение информации, важное для участников процесса коммуникации как для членов общественной группы, идентифицирующегося с данной группой, понимающей и пропагандирующей ее систему ценностей.

В современном анализе дискурса существует большое количество разных подходов, школ и течений. Политический дискурс является предметом исследований таких течений, как критический анализ дискурса (Critical Discourse Analysis; CDA). Критический анализ дискурса появился в ответ на традиционное размежевание областей исследования между лингвистикой, специализирующейся в анализе микротекстов и интеракций (в теории речевых актов), и общественными науками, в том числе социологией, которая фокусировалась прежде всего на макросоциальном анализе [Fairclough 2003: 28].

Второе направление исследований в области дискурса связано с когнитивным (познавательным) аспектом коммуникативных практик общества (голландское направление КДА). В научных трудах данного направления подчеркивается, что знания или представления о членах собственной и чужой социальной группы являются посредником между дискурсом и социальной действительностью. Во второй половине 80 гг. XX века в исследованиях по теории дискурса особенное внимание привлечено к общественному характеру процессов коммуникации. В этом контексте часто говорится об общественной когниции, которая понимается как ментальные представления, разделяемые одними представителями общественной группы с другими ее представителями в рамках той же самой группы, которая может определяться как этническая или субкультурная.

Методология анализа дискурса оказывается полезной также при исследовании таких проблем, как межэтнические (межнациональные) отношения или вообще широко понимаемая этничность. В рамках методологии исследования дискурса, или диалога культур, конструируется набор понятий, связанных с существованием в обществе различных этнических групп и характеризующих поведение членов этих групп в повседневной жизни. Дискурс содержит определения важных понятий окружающей действительности, поскольку в его рамках происходит объективизация опыта отдельных личностей или групп, знание становится межличностным, в процессе коммуникации происходит обмен знаниями. Дискурс нужно понимать не только как выражение знаний, функционирующих в пределах группы, а также как элемент социокультурных и политических форм взаимодействия.

Характеризуя особенности функционирования дискурса в общественных отношениях, исследователи выделяют два аспекта этнических отношений. Первый аспект, дискурсивный, выражается в текстах и диалогах о межнациональных отношениях, называемых внутригрупповым этническим дискурсом, а также в коммуникации между членами обеих групп (межгрупповой этнический дискурс). Дискурсивный аспект межэтнических отношений включает такие элементы, как полномочия отдельных типов отношений, дискурсивные презентации собственной группы и чужих групп, этнические границы, связанные с дискурсивной презентацией групповой идентичности. Второй аспект, внедискурсивный (контекст), представляет описание условий, в которых создаются и функционируют определенные дискурсы.

Таким образом, основанием для исследования дискурса как пространства формирования и функционирования народа и межэтнических отношений является утверждение о том, что этничность является общественно конструируемым явлением. В результате такого понимания пространство дискурса становится центральным элементом понятия этничности, поскольку именно в дискурсе происходит институционализация и

объективизация классификаций такого типа и происходит процесс признания законным и правомерным разделения членов общества на отдельные этнические и национальные группы и связанный с ним процесс присвоения соответствующих статусов.

Литература

Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д.Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.136-137.

Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д.Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М.: Школа ˝Языки русской культуры˝, 1999.

Дейк ван Т.А. Стратегии понимания связного текста / Т.А. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: Прогресс, 1988. – 312 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.

Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л.Макаров. – Москва, 2003. – С. 50.

Dijk van T. Ideology: A Multidisciplinary Approach / T. van Dijk. – London: Sage, 1998.

Fairclough N. Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research / N.Fairclough. – London: Routledge, 2003.

Ракитянская Елена Васильевна
ФГБОУ ВО ˝Хакасский государственный университет
им. Н.Ф.Катанова˝
УДК 81`33

Лингвистическая реконструкция женских гендерных стереотипов (на материале произведений В. Шекспира)

гендер, психолингвистика, В.Шекспир, гендерный стереотип

Реконструкция гендерных стереотипов в диахроническом аспекте уже предпринималась не только в лингвистических, но и философских работах. Например, М.Фуко воссоздал концептуальные основы личностей мужчины и женщины в Древней Греции на основе античной литературы. Автор отмечает, что основной чертой женщины той эпохи является ее несамостоятельность: ˝в морали мужчин женщины появляются лишь в качестве объектов или, в лучшем случае, партнеров, которых следует формировать, воспитывать и контролировать, когда они находятся в компетенции твоей власти, и к которым, наоборот, не следует прикасаться, когда они находятся под властью кого-то другого (отца, мужа, опекуна)˝ [Фуко 2004: 37].

Среди лингвистических исследований можно отметить исследование Т.А.Михайловой, в результате которого проведена реконструкция образа женщины в древнеирландской культуре на основе древнекельтских мифов и сказаний. Как подчеркивает Т.А.Михайлова, реконструкция реальной женской личности IX–XI вв. становится возможной благодаря тому, что ˝за текстом хроники легко просматривается мифоэпический подтекст, а за сюжетом саги – его историческая и политическая направленность˝ [Михайлова 2004: 148].

Следуя постулатам современной психологии, согласно которым личность трактуется как совокупность различных ролей, которые играет человек и его способность осознавать, что он играет эти роли˝ [Мэй 2004: 150], рассмотрим гендерные стереотипы женщины эпохи Шекспира на основе ее социального статуса. Социальный статус женщины определяется с помощью номинаций персонажей пьес. Как указывает Т.Г.Игнатьева, изучение способов номинации лица приобретает особую важность, поскольку дать предмету, лицу или явлению адекватную номинацию, окрестив его надлежащим образом, значит выявить нечто для него характерное. Вопрос наименования в

этом смысле есть вопрос познания, то есть акт называния отождествляется с актом познания [Игнатьева 2001: 143].

Итак, в отличие от современности, муж эпохи Шекспира обращается к своей жене очень формально, актуализируя в обращении к ней статус замужней женщины с помощью слова wife:

Wife, bid these gentlemen welcome (MW);
Good morrow, good wife (MW);
Wife, go you to her ere you go to bed (RJ);
How now, wife! (RJ);
O, shall I say, I thank you, gentle wife? (LL);
Farewell, my wife, my mother (TC);
Come, my sweet wife, my dearest mother (TC);
O, full of scorpions is my mind, dear wife (M).

Из примеров понятно, что семейные роли матери и жены эпохи Шекспира гораздо больше формализованы, чем таковые в современном обществе. В обращении к жене практически совсем не встречаются называние по имени или же ласковые обращения к матери (таких как Mom, Mummy), типичные в наши дни. Эти номинации нарушили бы жесткую ролевую и семейную иерархию, характерную для описываемого социума:

Was my father a traitor, mother? (M);
Ay, lady, ’t was my word! (H);
Mother, what’s your will? (RJ).

Кроме представленных семейных ролей ‘Mother’, ‘Wife’, относительно высокий уровень формализованности носят и другие семейные роли, например роль дочери:

Tell me, daughter Juliet (RJ);
Now, daughter Silvia, you are hard beset (TG);
Marry, my child, early next Thursday morn (RJ);
Daughter, remember what I told you (MA);
I prithee, daughter, do not make me mad (KL).

Эта же тенденция в изобилии наблюдается в ролевых номинациях сестры и кузины:

For your claim, fair sister (KL);
Believe me, sister, of all the men alive (TSH);
I am stuffed, cousin; I cannot smell (MA);
Sweet sister, let me live (MM);
Sister, do you come with us? (KL).

Помимо представленных ролей в обществе эпохи Шекспира выделяются два гендерных стереотипа, которые совершенно устарели для современной западной культуры: гендерные стереотипы вдовы и девственницы. Следующие номинации ‘Maid’ (‘Virgin’) и ‘Widow’ свидетельствуют о том, что эти социальные роли имели свою значимость и содержание в сознании людей XVI–XVII вв.:

Speak, sad brow and true maid (YL);
Not one word more, my maids; break off, break off (LL);
A maid, and stuffed! (MA);
Young budding virgin, fair and fresh and sweet (TSH);
Very well mended. Kiss him for that, good widow (TSH);
How many children hast thou, widow? (THS).

Все вышеперечисленные примеры демонстрируют важность и преимущество ролевого семейного статуса женщины над ее личной значимостью как человека. В связи с этим даже обращение к женщине по имени сопровождается упоминанием ее социальной или семейной роли. Именно поэтому мы не знаем личных имен многих героинь Шекспира, нам известен лишь их социальный статус (Lady Macbeth, Nurse, Widow, Gentlewoman, Mistress Overdone и т.п.).

Литература

Игнатьева Т.Г. Типология старофранцузского текста / Т.Г.Игнатьева. – Красноярск: КГУ, 2001.

Михайлова Т.А. Хозяйка судьбы: Образ женщины в традиционной ирландской культуре / Т.А.Михайлова. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
Мэй Р. Открытие бытия / Р.Мэй. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2004.
Фуко М. Использование удовольствий. История сексуальности. Т. 2 / М.Фуко. – СПб.: Академический проект, 2004.

Сагдеева Фаузия Кабировна
Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук РеспубликиТатарстан
УДК 81+811.512.145

Ассоциативные ряды и модели метафорических переносов в татарском языке

ассоциативные ряды, метафорический перенос, метафора, татарский язык

Человек мыслит метафорами, в определенной мере метафорой обозначаются его обыденный опыт и поведение. При этом сознание и ассоциации неотделимы друг от друга. В данном случае новые знания привязаны к ранее известным знаниям. В любой культуре (в частности, и в татарской культуре) отмечаются свои ассоциативные ряды. Например, 1) **строение (***каланча)* **→ человек** (*каланча. Тик озын каланча кешенең бер буыны буш, кечкенә кешенең бер буыны ким!* Фәрит Яхин. Чемпион*)*, 2) **животное (***бака*) **→ растение** (*бака яфрагы. Тиз генә бака яфрагы табып, кулъяулыгы белән бармагымны урады*. Суфиян Минһаҗев), 3) **животное** (*арыслан) →* ч**еловек** *(арыслан. Ләкин үз гомерендә әйткәнен эшләми калырга өйрәнмәгән карт арыслан, авыру булса да, боларга колак салмады, өстендәге атлас юрганнарны бер яккарак ташлый биреп, ачуыннан башын күтәреп: — сәүләм рөкыя!* Галимҗан Ибраһимов. Казакъ кызы*)*, 4) **птица** *(кош)* **→ артефакт** (*тимер кош – самолет. Әле генә болыт заты да булмаган күк йөзенә дистәләгән тимер кошлар күтәрелеп, безнең якка юл алдылар*. Рәдиф Сәгъди. Ике кояшлы дөнья), 5) **плод** (*җимеш*) →**человек** (*җимешем* – ласковое обращение к человеку. *Хәзер калхузлар белән рәис хатыннары идарә итә, җимешем!* Гыйматдинова Нәбирә. Сер), 6**) ветвь** (*чыбык*) **→ человек** (*чыбык* в значении тонкий, как прут. *Хатыннан хатынга күчеп ... чыбык хәленә калдым инде.* Аманулла. Итәкле кияү), 7) **плод** (*җимеш) →* **результат** (*иҗат җимеше. Ахырда фрау Эльза, театрдагы гримерша кебек, үзенең иҗат җимешенә карап тора да: - Йа раббым* … Адлер Тимергалин. Игезәкләр), 8) **эмоция** (*өмет*) **→ стихия** (... *җилгә корылган өмет.* Г. Ибраһимов. Сөю-сәгадәт), 9) **время суток** (*таң) →* **возраст человека** (*яшьлек таңы. Туры килде безнең яшьлек таңы Ак калфакның каралган чагына.* Шагыйрьҗан Лена. Ак калфак),10) **время года** (*көз*) – **возраст человека** (*тормыш көзе. Тормыш көзе – җанның соңгы җыры*... Ф. Яхин. Матур яшә), 11) **планета** (*җир) →* **мать –кормилица** (*җир ул – туйдыручы анабыз*... Шәфыйков Я. Д. Бер очрашу — бер гомер), 12) **металл** *(алтын) →* **хороший человек** (*алтын кеше. Шапырынуыңны да ташласаң, алтын кеше буласы үзең дип, турысын әйтте аңа капитан*. Адлер Тимергалин. Таш алиһә),13) **цветок** (*чәчәк*) – **болезнь (***чәчәк авыруы. ˝Чәчәк авыруы˝ Әнәс Гатуфовичтан башлангандыр, мөгаен, үзенең ишегалды да шау чәчәккә күмелгән*. Әнәс Исхаков. Таудан барабыз),14) **природное ископаемое** (*таш) →* **время** (*таш гасыр*. *Аларның кайбер авыллары таш гасыр чорын кичерә иде әле*. Кадим Җәмит. Килмешәк), 15) **оболочка земли** (*җир кабыгы*) **- внешняя оболочка** (одежда) (*тышкы кабык. Сәламәтлегең булсын да күңелең саф булсын, ә кием тышкы кабык кына ул, аны бер-ике елда өр-яңадан юнәтеп була.* Дәрзаман Җәүдәт. Ник кирәсез төшләремә?!), 16) **нить в музыкальном инструменте** (*кыл) →* **соматическое явление** *(йөрәк кыллары. Вәлинең иң нечкә йөрәк кыллары зеңләп куйды.* Фирүзә Җамалетдинова. Повестьлар, хикәяләр*)*,17) **медицина**

(*дәвалау) →* **психическое явление** (*күңел яраларын дәвалау. Сиңа аны кичерергә һәм күңел яраларын дәваларга кирәк булачак.* Айгөл Юлъякшина. Имче дәвасы),18) **часть конструкции** (сооружения) (*таяныч)→* **место силы** (*таяныч ноктасы. Болар барысы да адәм баласының яшәү дәверендә үзенә күрә бер таяныч ноктасы лабаса.* Кояш Тимбикова. Повесть, хикәяләр, уйланулар) и др.

В основе метафор всегда находится некий образ [Сагдеева 2003: 302; Булатова 2018: 65]. При этом для определения метафорической модели такие критерии, как регулярность и продуктивность, являются основными.

Рассмотрим некоторые модели метафорических переносов у существительных:

сходство по форме: **ат (конь***)* – **шахмат фигурасы** *(Баш йөрештән атлар уйнатасын, Ничәнчесен ашап пешкамны...* Ф.Яхин. Уен бара кызу) – **гимнастика жайланмасы***;*

сходство по месторасположению: **койрык (хвост)** – **(аю) койрыгы** – **(мотоцикл) койрыгы** – *Көннәрдән бер көнне мотоцикл койрыгы капкага кысылган кәҗәләрне көнләштерерлек тавыш чыгарып эшләп китте.* Фанис Яруллин. Кыйгак-кыйгак каз кычкыра)*;*

сходство функций – **чистартучы (кеше**) – *Гостиницада аяк киеме чистартучы малай атылып килеп керде.* Рүзәл Юсупов. Сүзләр бәйләнеше чараларындагы гомумилек һәм үзенчәлекләр) – **чистартучы (техника***)- Яз көне кар эрегәндә дә, кыш көне кар явып торганда да юллар начарланмый, бозлавык барлыкка килми, чөнки кар җыючы, юллар чистартучы техника даими эшләп тора, шуңа юллар һәрчак чиста.* ˝Сабантуй˝ газетасы . Кыш бабай иле;

сходство цвета – 1) **гәрәбә (муенса)** – *Ул гәрәбә муенсаларын, көмеш беләзекләрен, йөзек, колак алкаларын салды*. Таһир Нәбиуллин. Качкын – **гәрәбә (каш-керфекләр**) – *Бу кадерле йөзне истә калдырырга, күкчәчәк күзләрне, гәрәбә каш-керфекләрне, сусыл җиләк иреннәрне тизрәк тукымага төшерергә кирәк! Рәмзия Габделхакова. Кояшлы мизгел*;

сходство оценки – **алтын (металл)** – **алтын (кеше), алтын (сәгать), алтын (кул).**

Рассмотрим модели метафорических переносов у качественных прилагательных:

человек – техника (**ср***.* **яхшы (кеше***): яхшының сүзе дә яхшы)/* **яхшы техника***: Әмма моның өчен яхшы техника кирәк*. //Источник: http://kiziltan.ru*)*;

пространство – время (ср**. юл/көн)** (*озын юл: Тик алда никадәр озын юл, җиңәсе каршылыклар торганын икебез дә белмәгәнбез*. Фоат Мортазин. Син булмагач…), *озын көн: Шул эшләр белән җәйге озын көн үтеп тә китте.* Әмирхан Еники. Гөләндәм туташ хатирәсе);

жидкость – множество (ср. **сыек: чәй/җырлар**) (*сыек чәй.* Ибраһим Х. К. Өй артында шомыртым), *сыек җырлар: Сыек җырлар үрчи бүген илдә, кайнар хисләр сүрелеп суынган.* Шагыйрьҗан Лена. Җиңү хисе сеңгән тавыш ул*)*;

жидкость – внутреннее состояние (ср*.* **тирән: күл/дулкынлану** (*тирән күл: Тоба урынында түгәрәк, тирән күл хасил булды*. Әхәт Гаффар. Повестьлар, *тирән дулкынлану: тирән дулкынлану белән доктор ишекне ачты*. Кутуй Гадел. Хикәяләр);

конкретный предмет – отношение (ср. **йомшак: мендәр/мөнәсәбәт** (*йомшак мендәр: Күз алларында бөтнек исе чыгып торган эссе мунча, җиләк салган сөтле чәй, кабартып куелган йомшак мендәр …* Вакыйф Нуриев. Карга карагы, *йомшак мөнәсәбәт: Европа Берлегенең Үзбәкстан һәм Төркмәнстандагы авторитар хакимият белән мөнәсәбәтләре йомшак дип бәяләнә һәм авторитар хакимиятләр игътибар кеше хокуклары турындагы сөйләшүләрдән читкә юнәлтелер дигән өмет белән диалогка басым ясауны хуплый диелә.* Наиф Акмал. Көнбатыш доньяда кеше хокукларын кайгыртмауда гаепләнә);

конкретный предмет – мероприятие (ср. **түгәрәк: туп/өстәл** (*туп түгәрәк: Туп – түгәрәк, ә кыр – тип-тигез, бәхет кемгә елмая, шул көчле.* Тәүфикъ Кәримов . Ә минем сагыш – мәңгелек кардай..., *түгәрәк өстәл: Аның кысаларында күргәзмәләр, семинарлар, түгәрәк өстәлләр һәм фәнни-гамәли конференция үткәрү каралган.* Рәзилә Низамова. Табигать ваемсызлыкны гафу итми // Источник: http://kiziltan.ru) и др.

конкретный предмет – событие (ср. **зур: таш/уңыш**(успех) (*зур таш: Булыр бер көн, әнә шул зур таш янына килербез.* Мөхәммәт Мәһдиев. Кеше китә – җыры кала, *зур уңыш: Үзенең тынгысыз сәнгатьчә эзләнүләрендә Т. Миңнуллин ˝Әлдермештән Әлмәндәр˝ исемле комедиясендә аеруча зур уңышка иреште*.[kitap.net.ru].

Так же, как и метафора, метонимия является одним из способов актуализации признаков в языке. Модели метонимических переносов: к примеру, а) **действие** (*җиңү*) – (*Аның өчен хәзер дөньяда бернәрсә дә куркыныч түгел, ул җиңә алмаган авырлык дөньяда бөтенләй юк сыман иде.* Мөхәммәт Мәһдиев. Кеше китә — җыры *кала*) – **результат действия** (*җиңү*) – (*Аның максаты - җиңү*. Сәйдә Зыялы. Җиңел юл авырлыгы: повесть, хикәяләр, әңгәмәләр); б) **действие** (*чәчү)* – (*Яхшы уңышның сере - вакытында чәчү, вакытында җыеп алуда, – ди Наилә ханым.* Гөлназ Шәйхи. Бар шундый авыл...) – **время действия** (*чәчү*) – *Бүген - иртәгә көзге чәчү башланырга тора бит*! Вакыйф Нуруллин. Күпер чыкканда); в) **материал** (*көмеш*) – (*Йөзәр кило алтын, ике йөз кило көмеш алып китәрсез, диделәр.* Рәдиф Сәгъди. Ике кояшлы дөнья) – **изделие из материала** (*көмеш*) – (*Өзәңгеләре көмештән*. Рабит Батулла. Сөембикә) и др.

Таким образом, в татарском языке все метафоры можно представить в виде определенного количества категорий. Одними из способов актуализации признаков в языке являются метафора и метонимия. Перенос по общему правилу тематически соотносительных слов создает метафорическую модель.

Литература

Булатова А.К. Полисемия в современном татарском литературном языке / А.К.Булатова. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 108 с.

Сагдеева Ф.К. Образная основа концепта ˝труд˝ / Ф.К.Сагдеева, Л.К.Байрамова // Мир человека и мир языка: коллективная монография / отв. ред. М.В.Пименова. Кемерово: ИПК ˝Графика˝, 2003. – С.302–309.

Электронный фонд словарей [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://suzlek.antat.ru/indexR.php (дата обращения – 22.11.2022).

Сагдиева Рамиля Камиловна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.512.145

С.Хәким иҗатында анафораның стилистик функциясе

кабатлау, анафора, шигырь, шагыйрь, стилистик фигура

Кабатлау алымы яки реприза (яңадан башлау, кабатлау) – әдәби әсәрләрдә иң еш кулланыла торган алым. Махсус әдәбиятта аны төрле автор төрлечә классификацияли.

Кабатлау – әдәби әсәрдә сүзләр, гыйбарәләр, җөмләләр һәм кисәкләрнең, нинди дә булса кагыйдәгә нигезләнмичә, ирекле кабатлануы ул. Кабатлау әсәрнең тәэсирлелеген, андагы мәгънәви һәм хисси кыйммәтне көчәйтү, язучы теләгән урыннарга укучының игътибарын юнәлтү, яңгыраш-аһәң гармониясен тудыру кебек вазифаларны башкара [Әдәбият 2007: 178-179].

Сүзләрнең кабатланып килүе синтаксиста төшенчәләрне бер-берсенә бәйлүче чара буларак та өйрәнелә [Сагдиева 2014: 181-183].

Кабатлаулар әсәргә шактый үзенчәлекле яңгыраш бирергә сәләтле. Алар төрле урында килүләренә карап, төрле исемнәр белән йөртеләләр. Хезмәтебездә без анафораны һәм аның Сибгат Хәким шигырьләрендә чагылышын карап китербез.

Шигырь юлы яки җөмлә башында кабатлана баручы сүзләрне, тезмәләрне анафора дип атыйлар (грекча ana+phoros кабат килүче дигәнне аңлата) [Хатипов 2002: 132].

Хәлиф Курбатов фикеренчә, “Анафора (югарыга чыгару) дип, гадәттә, бер үк сүзнең, сүз тезмәсенең яки авазның һәр җөмлә, шигырь юлы саен кабатланып килүен атыйлар.

Аваз кабатлану фонетик анафора, сүз тезмәсе яки җөмлә кабатлану синтаксик анафора (яки анафорик параллелизм), һәр строфаның башлануы бертөрле булу строфик анафора дип йөртелә һ.б. [Курбатов 2002: 147].

Анафора (“өскә чыгару” дигән грек сүзеннән) – стилистик фигура. Анафора сөйләмнең чагыштырмача аерылып торган кисәкләрендә бер үк авазларның, сүзләрнең яки сүзтезмәләрнең кабатлануына нигезләнеп ясала.

Гадәттә анафора чәчмә әсәрләрдә җөмләнең тиңдәш өлешләре, шигырьләрдә юлларның бертөсле башланып китүеннән гыйбарәт [Әдәбият 1996: 15].

Анафора (гр. anafora – алга чыгару) – текст башында бер үк аваз, сүз, сүзтезмәләрнең кабатлануы. Барыннан да элек, иң әһәмиятле сүз, гыйбарә, фикер аерып чыгарыла, еш кына кабатлау вакытында интонация һәм мәгънәви төсмерләр үзгәрә бара [Әдәбият 2007: 204].

Югарыда китерелгән билгеләмәләрдә кайбер аермалыклар сизелсә дә, төп фикер бер үк нәрсәгә кайтып кала. Анафора күренешенең Сибгат Хәким әсәрләрендәге чагылышын таба. Мәсәлән, “Яратам мин” дигән шигырендә һәр строфа башында *яратам мин* дигән сүзләр кабатланып килә. Мондый кабатлау болай гына кулланылмаган, әлбәттә. Шул рәвешле автор үзе яраткан һәр нәрсәгә аерым басым ясарга тырышкан. Әгәр дә бу шигырь башында бер генә тапкыр әйтелеп китеп, аның яраткан әйберләре тезелеп киткән булса, сүз башы югалып, калган өлеш нindидер бер санап китү рәвешен генә алыр иде. Болай эшләгәндә, һәр нәрсәнең әһәмияте ассызыклана, автор һәр нәрсәне дә аерым, үзенә бер төрле ярату белән ярата кебек килеп чыга:

Яратам мин үтеп баручының
Кунар өчен ишек кагуын,
Яшь киленнең җылы караш белән,
Якын итеп каршы алуын.
Яратам мин колхоз яшьләренең
Клубка дип шаулап үтүен...

Һәм тудыру йорты бүлмәсендә
Медичканың бала көтүен.
Яратам мин өстәл тирәсендә
Тик берүзе үсмет баланың
Иртәгесе көнгә кич утырып
Тып-тын гына дәрес каравын.
Яратам мин авыл кешесенең
Күңелле итеп әкият сөйләвен...
Әкият кебек матур Казан арты –
Балалыгым үткән җирләрем [Хәким 1968: 17].

Шундый ук кабатлау "Бу кырлар, бу үзәннәрдә" шигырендә очрый. Монда шагыйрь һәр строфаның беренче юлында *бу кырлар, бу үзәннәрдә минем* дигән сүзләрне кабатлап, туган ягының кырлары һәм үзәннәре, ягъни табигате белән соклануыны тагын да көчәйтә, аның шагыйрь өчен нинди әһәмияткә ия булганлыгына басым ясый:

Бу кырлар, бу үзәннәрдә минем
Эзләрем бик иртә салынган;
Кайтам, кайтам туган якларыма,
Талларыма хәтле сагынган.
Бу кырлар, бу үзәннәрдә минем
Мәхәббәтем яшьләй кабынган;
Кайтам, кайтам туган якларыма,
Тауларыма хәтле сагынган [Хәким 1968: 93].

Мондый кабатлау Сибгат Хәкимнең күп кенә шигырьләрендә очрый, аларның һәрберсенә туктап тору мөмкин дә түгел. Ләкин алар, һичшиксез, аның иҗатының бер бизәге булып торалар.

Сибгат Хәким иҗатында анафораның бераз башкарак формасы да очрый. Мәсәлән "Һәрвакыт шулай" шигырендә беренче строфаның беренче юллары, беркадәр үзгәреш белән, соңгы строфаның беренче юллары итеп кабатлана. Үзгәртелгән сүзләр антонимнары белән алышына. Нәтиҗәдә, антитеза алымы туа, шагыйрь күңеле тирәнрәк ачыла. Әлеге эчтәлекне бирер өчен, шагыйрь, бәлки, башка юллар да сайлый алган булыр иде, ләкин нәкъ менә шулай итеп язылганга күрә, шигырь искиткеч аһәңле яңгырый, игътибарны яулап ала:

Һәрвакыт шулай, бераз алдарак,
Яз минем күңелемдә иртәрәк килә,
Ул минем күңел гөлен яшәртеп һаман,
Җылы җиле белән иркәләп килә.
Һәрвакыт шулай, бераз соңарып,
Яз минем күңелемнән соңарып китә,
Ул минем гомерем, гомерем бакчасын мәңге
Шауласын өчен сугарып китә [Хәким 1968: 158].

Югарыда карап үтелгән мисалларда строфа башындагы анафораны күрдек. Шагыйрь шулай ук юл башы анафорасын да киң куллана:

Залда күбрәк нәни кызлар иде,
Кара күзле, кара чәчлеләр,
Күзләр генә җемелдәде залда,
Күзләр генә очкын чәчтеләр [Хәким 1968: 242].

"Белсәң иде" шигырендә һәр юл саен диярлек *бергә* сүзе кабатланып килә. Шигырь егетнең кызга булган мәхәббәте турында. Монда алма өзү, яну-көю, бакча буенча үтү кебек вакыйгалар алай ук мөһим роль уйнамый, аларның нәкъ менә сөйгән яр белән бергә эшләнүе әһәмиятле. Шуны ассызыклау өчен, шагыйрь *бергә* сүзен еш кабатлауны кирәк саный:

Алмагачның аламаларын
Бергә өзәсем килә;
Бергә янып, **бергә** көеп,

Бергә түзәсем килә.
Аның белән бакчам буйлап
Бергә үтәсем килә;
Төн йокламый таңнарымны
Бергә көтәсем килә [Хәким 1968: 98].

Кабатлаулар – аһәңле яңгыраш булдыруда да, фикерне калкурак, мәгънәлерәк итү өчен дә булышлык итүче чаралар. Сибгат Хәким иҗатында кабатлаулар шактый киң урынны били, һәр шигырендә диярлек урын ала. Шагыйрь бу күрешенең үзенчәлекләреннән оста файдаланып иҗат икән, нәтиҗәдә, шигырьләренең тәэсирлелеге арткан дияргә нигез бар.

Әдәбият

Әдәбият белеме сүзлеге / төз.-мөх. А.Г. Әхмәдуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 239 б.

Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге / фәнни редакторлар: Т.Н. Галиуллин, Д.Ф. Заһидуллина. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы / Х.Р.Курбатов. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 б.

Сагдиева Р.К. Повторение как средство выражения конкретизирующего отношения в татарском языке / Р.К.Сагдиева // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 5-2 (35). – С.181-183.

Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе: югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма / Ф.М.Хатипов. – Казан: Раннур, 2002. – 352 б.

Хәким С. Җылы сүз / С.Хәким. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 488 б.

Салахова Рузиля Рашитовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет

УДК 81/8

Исем+ исем тибындагы парлы сүзләрнең татар фразеологизмнарында кулланылыш үзенчәлекләре

парлы сүз, сүзьясалышы, татар теле, фразеологизм

Татар теленең фразеологик фонды бай һәм күпкырлы. Фразеологизмнар кеше сөйләмен баетуда, үтемлерәк, көчлерәк һәм үткенрәк итүдә, художествалы әсәр стиленә сәнгатьлелек бирүдә, фикерне тулырак ачуда әһәмиятле роль уйныйлар. Алар, коммуникатив вазифа башкарудан тыш, эстетик бурыч та үтиләр. Кеше үзенең сөйләмендә мәкаль-әйтемнәр, фразеологик берәмлекләрдән ни дәрәҗәдә мул һәм уңышлы файдаланса, аның фикере кешеләргә шул дәрәҗәдә җиңелрәк һәм күркәмрәк булып ирешә. Фразеологик әйтелмәләрне туплап, аларның үзенчәлекләрен өйрәнеп, бу өлкәдә зур байлык калдырган галим Нәкый Исәнбәт “Татар теле фразеологик әйтемнәргә бик тә бай телләрдән” – дигән нәтиҗәгә килә [Әхәтов 1982: 6].

Фразеологик әйтелмәләрнең төзелешенә күз салсак, аларның составында ике компонентлы бердәм мәгънә белдергән шактый күп кушма сүзләрне очратырга мөмкин. Төзелеше ягыннан фразеологизмнар үзләре дә кушма сүзләрнең тезмә төрен хәтерләтәләр һәм еш кына телебездә әлеге ике тел берәмлеген бутау очраклары да күзәтелә. Тәкъдим ителгән мәкаләдә фразеологизмнар составындагы кушма сүзләрнең бер төре буларак парлы сүзләрне барлап, аларның структур һәм мәгънәви үзенчәлекләрен ачыкларга тырышырбыз. Тикшеренү материалы булып Нәкый Исәнбәтнең “Татар теленең фразеологик сүзлеге”ннән алынган фразеологизмнар тора. Әлеге хезмәттә 30000 гә якын фразеологик әйтелмә тупланган, тикшеренү нәтиҗәләре күрсәтүенчә, шуларның 600 гә якыны парлы сүзләр катнашында ясалган. Димәк, составында парлы

сүз булган фразеологик әйтелмәләр сүзлеккә кертелгән фразеологик берәмлекләрнең 2 % ын тәшкил итә.

Мәгълүм булганча, төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә дә, кушма сүзләрнең бер төре булган парлы сүзләр аеруча киң таралган. Аларның компонентлары арасында тезүле бәйләнеш күзәтелә: *аң-белем, керем-чыгым, дус-иш, күрше-күлән* һ.б. Мондый сүзләрнең күбесе борынгырак чорда барлыкка килгән.

Галимә Д.Г.Тумашева фикеренчә, парлы сүзләр, гадәттә, очраклы сүзләрнең парлашуыннан түгел, ә үзара нинди дә булса лексик-мәгънәви бәйләнештә торган сүзләр кушылудан барлыкка килә. Бу үзара якын яки синонимик мәгънәле сүзләр, капма-каршы (антонимик) мәгънәле сүзләр парлашуы, парлы сүзләр нинди дә булса билге буенча охшату, гомумиләштерү (ассоциация) нигезендә парлашкан сүзләрдән дә ясалырга мөмкин. Шул рәвешле, парлы сүзләр төрле структур-семантик мәгънәгә нигезләнеп төзелә [Тумашева 1978: 83].

Фразеологизмнарда күзәтелгән парлы сүзләрнең функциональ үзенчәлекләренә игътибар итик. Күп очракта фразеологик әйтелмәләр составындагы парлы сүзне әйтүгә үк, аның эчтәлеге күз алдына китерелә. Мисалга, *ләм-мим* сүзен әйтүгә үк *дәшми* сүзе соралып тора, *тозлап-борычлап* парлы сүзеннән соң, *сүгү* сүзе киләсе аңлашыла. *Кәеф-сафа сөрү* [Исәнбәт 1989: 439], *савыт-саба шалтырау* [Исәнбәт 1990: 62], *тар-мар итү* [Исәнбәт 1990: 112], *тыз-быз йөрү* [Исәнбәт 1990: 162], *төбен-тамырын корыту* [Исәнбәт 1990: 173], *уены-чыны бергә* [Исәнбәт 1990: 186], *шухыр-мухыр ясау* [Исәнбәт 1990: 254], *ыгы-зыгы килү* [Исәнбәт 1990: 261], *эсселе-суыклы булып китү* [Исәнбәт 1990: 267], *үпкән-кочкан-җилгә очкан* [Исәнбәт 1990: 340], *үрле-кырлы сикерү* [Исәнбәт 1990: 341] кебек мисалларда парлы сүзләрнең фразеологик берәмлек составында килеп, аларның экспрессивлыгын арттырудагы гаять үзенчәлекле вазифасы күзәтелә.

Фразеологик әйтелмәләр арасында парлы сүзләрдән генә торганнары да байтак: *өзми-куймый* – берәр нәрсә хакында берөзлексез, туктаусыз сөйләү турында [Исәнбәт 1990: 322]; *бетте-китте* – шуның белән сүз тәмам димәктән [Исәнбәт 1989: 175]. *Гореф-гадәт* [Исәнбәт 1989: 223], *дару-дәрман* [Исәнбәт 1989: 229], *егет-җилән* [Исәнбәт 1989: 250], *ир-ат* [1том, 288], *ятим-ялпы* [Исәнбәт 1990: 300], *ихтыярың-кыярың, чөгендерең-кишерең* [Исәнбәт 1989: 304], *алайсыз-болайсыз* [Исәнбәт 1989: 56] кебек фразеологик әйтелмәләр дә шулар рәтенә керә. Шулай ук парлы сүз ярдәмче сүз төркеме белән килергә мөмкин. Мәсәлән, *җаным-тәнем белән*. 1. Бөтен барлыгы, бар тереклеге белән; 2. Чын күңелдән, бирелеп [Исәнбәт 1990: 349]. Тагын берничә мисал: *баш-аягы белән* [Исәнбәт 1989: 140], *яшерен-батырын түгел* [Исәнбәт 1990: 302], *әштер-өштер генә* [Исәнбәт 1990: 320], *сылап-сыйпап кына* [Исәнбәт 1990: 84] һ.б.ш.

Парлы сүзләр рифмага салынган теләк, йә каргыш сыйфатында әйтелә торган фразеологик әйтелмәләр составында да үзенчәлекле кулланылыш алганнар. Мәсәлән, *дөньясы – кыек-мыек морҗасы***.** Берсе җитә, берсе җитми торган рәвештә аннан моннан гына тартып-сузып көн итү [Исәнбәт 1989: 245]; *берең ике булмасын, йортың-караң калмасын*. Малың, терлегең үрчемәсен, йортың-дәүләтең бетсен дигәннән [Исәнбәт 1989: 162]. *Түшәге-ястыгы йомшак булсын, кич ятканда кабарып торсын* [Исәнбәт 1990: 184]; *хатыным-солтаным, иске кәвеш олтаным* [Исәнбәт 1990: 211]; *булган-беткән, өстену мүк үскән* [Исәнбәт 1989: 193]; *сөенче- өстең-башың киенче* [Исәнбәт 1990: 88]; *ала-кола Габбас кода* [Исәнбәт 1989: 57] фразеологик әйтелмәләре дә нәкъ шундыйлардан.

Югарыда күренгәнчә, парлы сүзләр үзләре генә дә фразеологик әйтелмә барлыкка китерә алалар, шулай ук берничә компонентлы фразеологик әйтелмәнең бер өлеше булып та киләләр, әмма ике очракта да аларның фразеологик әйтелмә составындагы вазифасы бик мөһим, аны гыйбарә эченнән алып ташлап булмый, чөнки "фразеология ул бербөтен мәгънә белдергән, семантик һәм синтаксик яктан таркалмый торган тотрыклы сүз тезмәсе" [Әхәтов 1982: 7].

Тикшеренү материаллары күрсәтүенчә, кайбер парлы сүзләр берничә фразеологик әйтелмәнең компоненты булып килә ала. Тематик яктан бүлеп караганда, мәсәлән, **ке-**

ше, аның тән төзелешенә караган парлы сүзләрдән торган фразеологик әйтелмәләр арасында *баш-күз (күз-баш)* берәмлекләре еш очрый (17 фразеологизм). Шуларның җидесе бернинди кушымча алмыйча, *баш-күз (күз-баш)* формасында килгән. *Азрак баш-күз алу* [Исәнбәт 989: 37], *баш-күз әйләнү; баш-күз алу; баш-күз алмыйча; баш-күз алгысыз; баш-күз акаю (тону)* [Исәнбәт 1989: 144], *күз-баш алу* [Исәнбәт 1989: 455]. Өч фразеологик әйтелмә төшем килешендәге баш-күз (күз-баш) парлы сүзе белән килә: *башын-күзен әйләндерү* [Исәнбәт 1989: 151], *баш-күзен аларткан* [Исәнбәт 1989: 151], *күзен-башын әйләндерү* [Исәнбәт 1989: 462]. Икесе *баш-күз* (күз-баш) сүзенә *-лы/-ле* кушымчасы ялганып ясалган: *башлы-күзле булу* [Исәнбәт 1989: 145], *күзле-башлы булу* [Исәнбәт 1989: 469]. Тагын ике фразеологик гыйбарә III зат тартым формасында килгән: *күзе-башы алакайган (тонган)* [Исәнбәт 1989: 460], *күзе-башы акайган* [Исәнбәт 1989: 460].

Бу төркемгә караган фразеологик әйтелмәләр арасында *баш-аяк, баш-күз, эч-бавыр, тел-теш, теш-тырнак, кул-аяк, каш-күз, авыз-борын, күз-колак, чәч-баш* кебек парлы сүзләр дә еш кулланылган. Билгеле булганча, мондый төр парлы сүзләрнең семантикасы “бер төрдән яки якынрак булган предметны белдерү” [Ганиев 2002: 36].

Мисаллардан күренгәнчә, күп фразеологик әйтелмәләрдә парлы сүзләрнең компонентлары арасында урын алмашы күзәтелә, әмма бу күренеш аларның мәгънәсенә хилафлык китерми. Шулай итеп, әлеге фразеологик гыйбарәләр “компонентларының урыннары факультатив (ирекле) булган парлы сүзләр” ярдәмендә ясалган [Тагирова 1999: 28].

Икенче төркемне **ашау-эчү** өлкәсенә караган парлы сүзләрдән ясалган фразеологик әйтелмәләр тәшкил итә. Боларга түбәндәгеләр керә: *ипи-тоз, тоз-борыч, он-тоз, аш-су, бал-май.* Алар арасында *ипи-тоз* парлы сүзе иң актив кулланылыш алган. Бу аңлашыла да, чөнки *икмәк*, *ипи* һәм *тоз* татар халкында гына түгел, ә, гомумән, кешеле өчен табын күрке,олы ризык, символ дәрәҗәсендә тора. Мисал өчен, *ипилек-тозлык* (ипи-тозлык) белү; *ипи-тоз*, *якты йөз*; *ипи-тоз, матур кыз*; *ипи-тозлы кеше*; *ипи-тоз белән* [Исәнбәт 1989: 288], *икмәк-тоз хакы*, *икмәк-тоз белән каршылау* [Исәнбәт 1989: 278], *икмәк(лек)-тозлык белә* [Исәнбәт 1989: 277], *икмәкле-тозлы кеше* [Исәнбәт 1989: 277].

Өченче төркемне **пространство, тирәлекне белдергән** парлы сүзләрдән ясалган фразеологик әйтелмәләр хасил итә. Бу – *иң-буй, ал-арт, аркылы-буй, уң-сул, эч-тыш* парлы сүзләре. Иң күп фразеологик әйтелмә (14 берәмлек) *ал-арт* парлы сүзе белән яалган. *Алны-артны карап, алны-артны белми* [Исәнбәт 1989: 68], *алдың-артың карап йөр; алдын-артын җыю; алдын-артын карап эш итү; алдын-артын карамыйча; алдын-артын белми кимсетү* [Исәнбәт 1989: 62]; *алды-артыңны җыеп йөр; алды-арты юк, алды-арты хәерле булсын; алды-артына карамый; алды-артымда сөявем бар; алды-арты арасы киселмәгән* [Исәнбәт 1989: 31], *сүземнең алды-арты юк* [Исәнбәт 1990: 93].

Алга таба **туганлык, кардәшлекне белдергән** парлы сүзләрдән ясалган фразеологик әйтелмәләрне күрсәтергә мөмкин. Әлеге фразеологик әйтелмәләр *ата-ана, ата-баба, агай-эне* парлы сүзләре ярдәмендә ясалган. Алар арасында иң еш очраганы ата-ана парлы сүзе белән ясалган фразеологик әйтелмәләр (7 берәмлек). Мисал өчен, *кыланышының атасы-анасы юк* [Исәнбәт 1989: 426], *йорт көтү, ата-ана кайгырту* [Исәнбәт 1989: 316], *бер дә атасы-анасы юк* [Исәнбәт 1989: 161], *ата-ана иркәсен белгән (күргән)* [Исәнбәт 1989: 96], *ата-ана хакы* [Исәнбәт 1989: 97], *атасы-анасы юк* [Исәнбәт 1989: 99].

Мәгълүм булганча, фразеологизмнар сөйләмне бизиләр, телне баеталар, сөйләмне төгәл, үтемле итеп җиткерүдә гаять зур роль башкаралар. Аларның составында парлы сүзләр кулланылышы әлеге тотрыклы сүз тезмәләренең төзелешен тагын да катлауландыра, әмма мәгънә ягыннан парлы сүзле фразеологизмнарда образлылык тагын да көчәя. Югарыда китерелгән мисаллар моның ачык дәлиле булып тора.

Нәтиҗә ясап, парлы сүзләрнең фразеологик әйтелмәләр составында кулланылуы гаять кызыклы, ләкин шул ук вакытта закончалыклы күренеш булуын ассызыклау мөһим. Фразеологик әйтелмәләргә гомуми, бербөтен, абстракт мәгънә белдерү үзенчәлеге хас, парлы сүзләр дә, гадәттә, гомумиләштерелеп сөйләгәндә кулланылалар, ягъни аларга

да гомумиләштерү көче хас. Безнең фикеребезчә, фразеологизмнар составында парлы сүзләрнең актив кулланылышы, беренче чиратта, әлеге тел берәмлекләре арасындагы шушы охшашлык белән аңлатыла.

Әдәбият

Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге / Г.Х.Әхәтов. – Казан: Тат. кит. нәшр.,1982. – 174 б.

Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке / Ф.А.Ганиев. – Казань: ˝Печатный двор˝, 2002. – 192 с.

Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том / Н.С.Исәнбәт. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1989. – 495 б.

Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том / Н.С.Исәнбәт. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990. – 365 б.

Тагирова Ф.И. Парные слова как наиболее древний пласт. Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка / Ф.И.Тагирова. – Казань: Фикер, 1999. – С.27-32.

Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология / Д.Г.Тумашева. – Казан: Казан ун-ты. нәшр., 1978. – Б.185-186.

Саттарова Мадина Рашидовна
Миннубаева Фируза Фанисовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет

УДК 811

Тюркологиядә рухи мәдәният лексикасын өйрәнүгә этномәдәни караш

рухи мәдәният, этнос, лексика, этнолингвистика

Тюркологларны тел һәм этнос, тел һәм мәдәният арасындагы бәйләнеш проблемалары һәрвакыт борчый килгән. Шуңа күрә төрки телләрне өйрәнүдә этномәдәни карашның үз тарихы бар. Борынгы авторлар, урта гасыр галимнәре хезмәтләрендә дә телгә этномәдәни караш элементларын күрергә мөмкин. Мисал итеп, без XI гасырның бөек төрки лексикографы Мәхмүт Кашгарыйның “Диване Лөгәт-әт-төрк” сүзлеген китерә алабыз. Анда һәр сүз, шигырь, әйтем этник күрсәткеч белән бирелгән.

XIX гасырда Сепир-Уорф гипотезасы бастырылганнан соң, күп илләрдә, барлык тел гаиләләрендә дә этномәдәни тикшеренүләр көчәя башлый. Төрки тел белеме дә читтә калмый. Тюркологиядә өчен иң еш очрый торган һәм традицион этномәдәни өйрәнүләр арасында түбәндәгеләрне карарга мөмкин:

а) сөйләүчеләрнең тарихы, мәдәнияты, тормышы белән бәйле диалектларны һәм сөйләшләрне өйрәнү;

ә) этник төркемнәр тарихы белән тыгыз бәйләнештә билгеле төрки тел яки телләр төркеменең тарихын өйрәнү:

б) традицион икътисадый, мәдәни терминологияне, туганлык атамаларын, гореф-гадәтләрне, йолаларны, ономастика һ.б. өйрәнү.

Соңгы елларда дөньяның лингвистик картинасында, этнокультуралы лексикада, этномәдәни өлкәләрдә, халык мәдәнияты этномәдәниатында, сөйләм этнографиясендә һ.б. өлкәләрендә фәнни хезмәтләр чыга башлады.

Шуңа бәйле рәвештә, Россия Фәннәр академиясенең Лингвистика институтының Урал-Алтай телләре бүлегенең өйрәнүләре зур кызыксыну уята.

Э.Р.Тенишев җитәкчелегендә бүлек хезмәткәрләре “Төрки телләрнең чагыштырма-тарихи грамматикасы”ның алтынчы томын эшләп, төрки телләрнең мәдәни лексикасын анализлады. Лексика анализы борынгы төрки кабиләләрнең рухи һәм матди тормышы

сурәтен булдырырга, дөресрәге, аны реконструкцияләргә мөмкинлек бирде, чөнки, кызганычка каршы, язма чыганаклар һәр очракта да табылмаган.

Шулай итеп, Россия Фәннәр академиясенең Лингвистика институты Урал-Алтай телләре кафедрасы галимнәренең лексик реконструкцияләренә генә таянып, борынгы төрки этносның отгон тибындагы башлыча терлекчелек белән шөгыльләнүче кешеләр булуын ачыкларга мөмкинлек бирә. Алар арасында ат үрчетү өстенлек иткән, борынгы төркиләр ике төр торак пунктында яшәгән – стационар кышкы вакытта һәм күчмә формада җәй айларында. Шул ук вакытта, лексик материаллар күрсәткәнчә, төркиләр арасында авыл хуҗалыгы да мөһим роль уйнаган һәм шактый үсеш алган, аларның җир эшкәртүче махсус кораллары булган. Кул эшләре терминологиясенең яхшы эшләнелгән булуы да борынгы төрек җәмгыятендә төрле һөнәрләрнең үсеш дәрәҗәсен күрсәтә. Иҗтимагый оешманың лексикасы сәүдә мөнәсәбәтләре белән барлыкка килгән милек дифференциациясе булган дәүләткә кадәрге җәмгыять булуын күрсәтә.

Туганлык системасы патрилокаль һәм патрисызыклы тип структурасын аңлата. Ышанычлар һәм йолалар белән бәйле лексиканы реконструкцияләү, шулай ук ландшафт терминологиясендәге метафораларны ачыклау (ул космогоник идеяларга ачыклык кертә) себер шаманизмының төп атрибутлары булган – бубен, көзге, дини һәм тотемик идеялар белән бәйле булуын ачыкларга мөмкинчелек бирә. Дөньяга карашның үзенчәлекләре саннар, ритуаль һәм поэтик сөйләм фрагментлары, антропонимик системага космологик системаны проектлаштыру белән бәйле реконструкция нигезендә ачыла.

Шулай итеп, телгә этномәдәни караш, дөресрәге, лексиканы этнокультура мәгълүматы чыганагы итеп кабул итү, Россия Фәннәр Академиясенең Лингвистика Институты тюркологларына мәдәниятны гына түгел, лингвистик картинаны һәм борынгы төркиләрнең менталь үзенчәлекләрен дә торгызырга мөмкинлек бирә.

Этномәдәни эзләнүләр арасында фундаменталь хезмәтләрнең берсе казах телен өйрәнүгә багышланган. Казах телен этномәдәни аспектта тикшерү Казах Фәннәр Академиясе академигы Абду-Али Туганбаевич Кайдаров исеме белән бәйле. Аның бу юнәлештәге беренче хезмәте 1973 нче елда барлыкка килгән, анда галим казах телендә сугыш кораллары атмаларына этномәдәни аңлатма биргән [Кайдаров 1973]. Бу өлкәдәге галим хезмәтләренең төп эчтәлеге һәм максаты – казах этник төркеменең рухи асылын, дөньяга караш һәм үзенчәлекләрен, милли психологияне, тарих һәм мәдәниятны ачыклау һәм күрсәтүдән гыйбарәт.

А.Кайдаров җитәкчелегендәге казах тикшеренүчеләре кызыклы нәтиҗәләргә ирештеләр һәм әлеге эзләнүләр дүрт томлык “Казахлар: туган тел дөньясы” этномәдәни сүзлегендә гәүдәләнеш тапты. Казах тикшерүчеләре сүзнең эчке формасын, мотивация билгеләрен һәм аларның тәкъдим ителү сәбәпләрен өйрәнеп, казах телендәге төс, сан, мифологик дөнья тел сурәтен булдыра алдылар. Алар борынгы казахларның фикер хәрәкәтен, кыйммәти карашларын, психик һәм әйләнә-тирә дөньяны үзләштерү үзенчәлекләрен, образлар дөньясын, идеяларын эзлекле рәвештә тикшереп, ата-бабаларының дөнья тел картинасын тергезә алдылар.

Абдуали Кайдаровның этнолингвистикага багышланган хезмәтләре башкорт, чуваш һәм татар лексикографиясендә охшаш сүзлекләр төзү өчен үрнәк булды.

Якут, алтай, хакасс, тува телләрен тикшерүчеләренең нәтиҗәләре шулай ук кызыклы, алар җирле халыкларның космосны һәм вакытны кабул итү үзенчәлекләрен, эмоцияләр тарату, дөнья фольклор сурәтен карыйлар.

Соңгы елларда бераз тоткарлану белән булса да, ләкин бик актив рәвештә башкорт лингвистикасында этнолингвистиканың соңгы тенденцияләре үсә башлады. Әдәбиятка күзәтү шуны күрсәтә: башкорт лингвистикасында этнолингвистиканың ике өлкәсе үсә:

– сүзнең этно-мәдәни мәгънәсен өйрәнү;

– мәгънәле үзенчәлекләр системасы һәм мифологик аңлатма системасы ярдәмендә тирә-юньдәге чынбарлыкны киң мәгънәдә тасвирлау (тышкы дөньяның

предметлары һәм күренешләре, кешеләр, гамәлләр, үсемлекләр, хайваннар, аларның характеристикалары һәм мөнәсәбәтләре).

Башкорт теленең лексик системасына этномәдәни анализга багышланган хезмәтләр арасында Л.Х. Самситова эшләре аерылып тора. “Башкорт дөнья тел картинасында мәдәни төшенчәләр” докторлык диссертациясендә ул кеше һәм аның тирәсендәге чынбарлыкны сурәтләгәндә текстларда кулланылган фольклор мәдәни төшенчәләренең күп күләмдә этномәдәни мәгълүматка һәм танып белү юнәлешенә ия булуын дәлилли [Самситова 2015].

Башкорт этнолингвистикасында З.М. Раемгужинаның “Башкорт фразеологизмнарында дөньяның лингвистик сурәте (алман теле белән чагыштырганда)” [Раемгужина 1999] һәм Р.Х.Хайруллинаның “Фразеологик дөнья тел сурәте: дөньяны күрүдән башлап, аны аңлауга тиклем” [Хайруллина 2008] монографияләрен әйтеп үтәргә кирәк. Бу монографияләрдә дөньяның концептуаль картинасы нигезендә чагыштырма аспектта башкорт һәм алман, башкорт һәм рус телләренең фразеологик системалары анализлана.

Бүгенге көндә татар теле материаллары нигезендә этномәдәни тикшеренүләрне, нигездә, Казан федераль университеты базасында эшләүче галимнәр алып бара. Ике дистә ел эчендә филология фәннәре докторы, профессор Р.Р. Җамалетдинов җитәкчелегендә фәнни мәктәп тә оешты. Татар этномәдәни картинасы әле тулысынча өйрәнелеп бетмәгән, ләкин, шулай да, бу күренеш һәм тулаем алганда татар дөньясының мөһим төшенчәләре соңгы елларда күп кенә тикшеренүләрнең предметы һәм объекты булып тора. Р.Р. Җамалетдинов җитәкчелегендә Г.Ф.Җамалетдинова, Р.Р.Нурмөхәмәтова, Ф.Р.Сибгаева һ.б. галимнәр коллективы башкарган хезмәтләр шуны раслый.

Әдәбият

Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение / А.Т.Кайдаров // Изв. АН КазССР. – Сер. обществ., 1973. – №6. – С.25–34.

Раемгужина З.М. Языковая картина мира в башкирской фразеологии (в сопоставлении с немецким языком) / З.М.Раемгужина. – Уфа: Изд-во БашГУ, 1999. – 95 с.

Самситова Л.Х. Культурные концепты в башкирской языковой картине мира / Л.Х.Самситова. – Уфа, 2015. – 577 с.

Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию / Р.Х. Хайруллина. – Уфа: БГПУ, 2008. – 300 с.

Сибгаева Фируза Рамзеловна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81

Татар язма матбугатында аллюзияләр

татар матбугаты, аллюзияләр, татар теле, прецедент исемнәр.

Массакүләм мәгълүмат чаралары җәмгыятькә зур йогынты ясый. Билгеле булганча, XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында татар телендә газета, журналлар чыгарырга рөхсәт алу бик озак һәм авыр барган, чөнки массакүләм мәгълүмат чараларының халыкка тәэсир итүе патша хөкүмәтен куркуга салган. Бүгенге көндә дә ММЧ җәмгыятьтә бик мөһим роль уйный, аны хәтта хакимиятнең дүртенче тармагы дип тә йөртәләр.

Соңгы елларда игътибар күбрәк электрон материалларга юнәлтелгән булса да, басма матбугат үз эшен дәвам итә. Бүгенге көндә республикабызда төрле темалар яктырткан газета-журналлар чыгып килә.

Газета-журналлар бүгенге көндә бик күп төрле. Алар арасында – яшь ягыннан: балалар, яшьүсмерләр һәм зурлар өчен; тема төрлелеге буенча: сәясәт, дин, мәдәният, мәктәп, гаилә һ.б. дөнья күрәләр. Әлбәттә, бер тема яктырткан берничә газет-журналлар да чыга. Шуңа күрә, газета-журналлар укучыда кызыксыну уятсын өчен, алар ˝тышкы˝ һәм ˝эчке˝ яктан да сыйфатлы булырга тиешләр. Газета теле төгәл, барлык кешегә дә аңлаешлы, җәлеп итә торган һәм барлык әдәби нормаларга туры килгән очракта гына ул үзенең аудиториясен җыя ала.

Вакытлы матбугатта барган постмодернизм чорында, газета-публицистика дискурсына бәйле төстә, басылган материалларның күпчелегенең атамалары әдәби аллюзияләрдән гыйбарәт. Алар сөйләмне риторик яктын көчәйтүгә булышлык итүче стилистик җайланмаларга карый һәм прецедент текстларны үзгәртү нигезендә төзелә.

Аллюзия – текстны формалаштыру ысулы. Аллюзия барлыкка килгән текстны кайбер прецедент фактлар (әдәби яки тарихи) белән бәйләүдән гыйбарәт. Аллюзия – билгеле шартларга яки текстларга ишарә ясау дигәнне аңлата [Гальперин, 1981: 40].

Сөйләмнең риторик көчен аллюзияләр ярдәмендә арттыру – иң мөһим стилистик җайланмаларның берсе һәм, шул ук вакытта, текстның эстетик дәрәҗәсен күтәрү чарасы да.

XX гасыр уртасыннан башлап, “аллюзия” феноменын өйрәнү, күпчелек тел белгечләренең мәгълүматны тарату ысулларына карата кызыксынуы арту аркасында, зур әһәмияткә ия булды. Шулай итеп, И.Р.Гальперин, А.Г.Мамаева, И.В.Губбенет, Л.А.Машкова – аллюзияләрне текстка филологик аңлатма бирү күзлегеннән, В.С.Чулкова, И.С.Христенко, Ф.С.Сафиуллина, В.З.Гарифуллин, Г.М.Шакирова – текст лингвистикасы күзлегеннән өйрәнәләр.

XX гасыр азагында лингвистик тикшеренүләр өлкәсендә яңа парадигмаларының барлыкка килүе һәм үсеше аллюзияне, беренче чиратта, текст барлыкка килгәнче культура белән бәйләнешләр тудыручы интертексуаль бәйләнешне активлаштыру чарасы итеп карау мөмкинлеге бирә, икенчедән, кеше уйлау коралларының берсе буларак, әйләнә-тирә дөньяны концептуальләштерүгә хезмәт итә һәм төрле төшенчәләр системасы арасында ассоциатив бәйләнешләр табу нигезендә концептуаль тәртип феномены буларак өйрәнү мөмкинлеген ача.

Вакытлы матбугатта барган постмодернизм чорында, газета-публицистика дискурсына бәйле төстә, басылган материалларның күпчелегенең атамалары әдәби аллюзияләрдән гыйбарәт. Алар сөйләмне риторик яктын көчәйтүгә булышлык итүче стилистик гыйбарәләр һәм прецедент текстларын үзгәртү нигезендә төзелә.

Публицистик стильдә аллюзияләрне еш куллану массакүләм мәгълүмат чараларының төп функцияләре булган аралашу һәм укучыга тәэсир итү көчен арртыру максатыннан эшләнә. Мәгълүматны җиткерү чарасы буларак, аллюзия текстның уникальлеген ассызыклый ала. Аллюзия чыганагының табигате, укучының тел һәм мәдәни үзенчәлекләрен, белем дәрәҗәсен исәпкә алып, аңарда аерым бер мәкалә белән кызыксынуны арттыруга ярдәм итә.

Публицистикадагы аллюзия синтагматик (сүзтезмә, җөмлә, фраза, абзац, бүлек: микротекс-аллюзия) һәм прагматик планнарда (аллюзия контекстында) тормышка ашырыла. Моннан тыш, аллюзияләр массакүләм укучыга юнәлтелгән информацион һәм экспрессив дискурс (мәкаләләр, очерклар) өчен вертикаль контекст булдырырга мөмкин. Татар публицистик текстларындагы аллюзияләрнең төрләрен “Ватаным Татарстан” (“ВТ”), “Мәдәни җомга” (“МҖ”) газеталарыннан тупланган мисаллар ярдәмендә билгеләргә мөмкин:

1. Халык авыз иҗаты (мәкаль һәм әйтемнәр, фразеологизмнар һ.б.): ***Беткә үч итеп, тун ягу,*** *яки Банан стратегик коралга әйләнгәндә (“ВТ”, 19.04.2022);* ***Балчык чүлмәк – тәмле аш****(“ВТ”, 09.02.2022);Суд залыннан:* ***Уттан алмый, суга салдың,*** *улым…(“ВТ”, 08.02.2022);* ***Теле пычракның*** *җаны чистамы? (“ВТ”, 07.02.2022);* ***Утта***

янмаска, суда батмаска. *Коткаручылар узган елга нәтиҗә ясады (“ВТ”, 20.01.2022);**Йөрәгеңне тыңла**: әллә нинди төеннәрне дә чишәргә, юл күрсәтергә сәләтле ул (гыйбрәт өчен) (“ВТ”, 18.01.2022);* ***Ай үсәсен көн үсә****: коронавирус турында төп сорауларга җавап (“ВТ”, 04.02.2022);* ***Кемнең кулында, шуның авызында****? Россиядән Олимпиадага барасы хоккейчылар исемлеге билгеле (“ВТ”, 24.01.2022);* ***Үзем тапкан мал түгел, хөкүмәтнеке җәл түгел:*** *Россиядә ˝откат˝лар күләме астрономик саннарга җиткән (“ВТ”, 22.12.2021);* ***Даны олы – кабыргасы коры*** *булмасмы? (“ВТ”, 16.12.2021);* ***Түр кемнеке – мендәр шуныкы****: фатирга кергәндә милләткә карап тормаячаклар (“ВТ”, 14.12.2021); Зөфәр Хәйретдинов:* ***Җырның ертыгы юк****, диләр, ертыгы бик күп аның… (“ВТ”, 11.12.2021); “****Ана күңеле... далада”*** *(“МҖ”, 02.05.2021);* ***“Пар аккошлар кебек”*** *(“МҖ”, 28.02.2021);* ***Кеше куян куа дип...*** *(“МҖ”, 07.02.2021).*

2. Матур әдәбият әсәрләре (шигъри юллар, матур әдәбият әсәрләренең атамалары, матур әдәбият әсәрләреннән өзекләр): ***Телефоннан күренәдер безнең авыл…*** *˝Блогер.Татар˝ бәйгесе җиңүчеләрен бүләкләделәр(“ВТ”, 28.01.2022); “****Кермим әле урманнарга****: бар өмет – халыкта” (“ВТ”, 19.04.2022);* ***Су кермәсен арага****. Татарстанга яз көчле ташу алып килде (“ВТ”, 15.04.2022);* ***Хөрлек булса җанында*** *(“МҖ”, 10.08.2021);* ***“Чәчәкләр яме”*** *(“МҖ”, 07.06.2020); Равил Сабир:* ***“Фәхрине үтереп ташладылар”*** *(“МҖ”, 21.02.2022);* ***“Еракка китеп кара...”*** *(“МҖ”, 13.12.2021);* ***Ак җилкәнле кораб артыннан*** *(“МҖ”, 27.07.2021); Җир әйләнә. Кеше китә – җыры кала. Мөхәммәт абый турындагы хатирәләр гел күңел түрендә (“МҖ”, 13.04.2020).*

3. Кино сәнгате (фильм һәм мультфильмнар исемнәре, алардан цитаталар): ***“Тәүбәгә кил...” –*** *“Мулла” спектакленнән цитата (“МҖ”, 13.10.2021); “Билал”:* ***иман ныклыгы кирәк****! (“МҖ”, 21.02.2022). – “Билал” мультфильмыннан цитата.*

4. Җыр сәнгате: *“****Күзләремә бер каравың җитә…*** *Россиянең көнбатыш чикләрендә башланып киткән киеренкелек бераз йомшарды”(“ВТ”, 16.02.2022);* ***Әйтмә син авыр сүз!*** *Мәктәпләрдәге ˝кара˝ тартма ышаныч тудырырмы? (“ВТ”, 02.02.2022);* ***Сез иң кирәк кеше икәнсез.*** *Президент табибларга үзләрен сакларга киңәш итте (“ВТ”, 27.01.2022);* ***Яралы күңел гөлләре*** *(“МҖ”, 08.06.2020);* ***Сандугачка сайрар тал кирәк*** *(“МҖ”, 09.03.2020).*

5. Афоризмнар, цитаталар: *Мин белмәгән Достоевский. ˝****Дөньяны җиңәсең килсә, башта үзеңне җиң****˝(“ВТ”, 22.11.2021);* ***“Гасырдан да озын көннәр була”*** *(“МҖ”, 19.10.2021);* ***Яшәү белән үлем арасында*** *(“МҖ”, 02.04.2021);* ***Чыктым аркылы карурман*** *(“МҖ”, 24.03.2020).*

6. Коръән тәгълиматы: ***Һабил белән Кабил кыйссасы*** *(“ВТ”, 14.01.2022) – абыйлы-энеләләрнең тормыш вакыйгасын сурәтләү өчен кулланылган (аларның тормышы Коръәндәге бу ике шәхеснең язмышын хәтерләтә);* ***“Нух Пәйгамбәр көймәсеннән калган”*** *(“МҖ”, 21.09.2021) – күптәнге, иске әйбер / кеше / вакыйга турында тасвирлау өчен кулланылган,* ***“Гайса каршындагы Дәҗҗәл кебек”*** *(“ВТ”, 12.01.2021) – югалып калуны сурәтләү өчен кулланылган.*

Шулай итеп, прецедент феноменның үзгәрүе еш кына түбәндәге схемалар буенча компонентларның берсен алыштыру нигезендә барлыкка килә: синтаксик анти-маркер (синхронлыкны бетерү һәм оригиналь формага берәмлекләр өстәү) + лексик-семантик яки тропеик трансформатор (икенче тәртип денотатын үзгәртүдә иң актив кулланылган когнитив метафора).

Татар газеталарында кулланылган әдәби аллюзияләр адресат тарафыннан ясалган экспрессемаларның иң еш очрый торган модельләрен берләштерә. Тупланган материал нигезендә журналистларның еш кына аллюзияләрне үзләре ясаулары; структур схемаларның, прецедент күренешләр белән чагыштырганда, берникадәр үзгәреш кичерүе, сирәгрәк прецедент исемнең бер компоненты үзгәреш кичерүен әйтергә мөмкин.

Аллюзияләрне газета телендә куллану публицистиканың ике төп тенденциясенә җавап бирә – стандартлаштыру һәм экспрессивлык өстәү. Газета теленең кайбер экспрессив чаралары еш кына клишега әйләнәләр.

Хәзерге татар вакытлы матбугатында аллюзияләрне куллану укучыларның социаль-мәдәни белемнәрен киңәйтү өчен уникаль мөмкинлекләр бирә. Татар газеталарында очрый торган аллюзияләрне тулысынча аңлау һәм белү, бу телдә сөйләшүче халык тарихын, әдәбиятын, телен белми торып аңлавы кыен. Укучы әзерлекле булырга тиеш, мәдәни традицияләр турында хәбәрдар булырга тиеш.

Әдәбият

Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 140 с.

Гарифуллин В.З. Типы структурной организации журналистского текста (На материале татарских газет) / В.З.Гарифуллин.– Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. – 187 с.

Сафиуллина Ф.С. Развитие синтаксического строятатарского литературного языка (XX век): дис. в виде науч. докл... д-ра филол. наук / Ф.С.Сафиуллина. – Казань: Изд-во КГУ, 2000. – 116 с.

Тагиева Севда Султан кызы
Бакинский женский университет
УДК 81

Kapsayici eğitimde toplum, okul ve aileİşbirliği firsatlari

inclusion, inclusive education, cooperation, children with disabilities, teacher professionalism, parental care, school and family cooperation

Azerbaycan'ın dünya toplumuyla hızlı entegrasyonunun temel nedeni, artan sosyo-ekonomik gelişimi, bilimsel ve teknik potansiyelidir.

Ülkemizin sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınma stratejisinin bir sonucu olarak, eğitimin temel önceliklerinden biri olduğunu düşünen Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in eğitim sistemi için belirlediği görevler doğrultusunda Milli Eğitim Bakanlığı çeşitli alanlarda kabul gören programları uygulamaktadır. Bu programlar; eğitim içeriğinin güncellenmesi, yeni programlar, ders kitapları ve öğretim yardımcılarının hazırlanması, eğitim yönetiminin geliştirilmesi, materyal, teknik ve öğretim temellerinin güçlendirilmesi, öğretim sürecinde bilgi teknolojilerinin kullanılması, personel sağlanması, ön eğitim organizasyonunun yenilenmesi, teknik mesleki eğitimin iyileştirilmesi, özel eğitime muhtaç çocukların eğitiminin özel bakım organizasyonu, kapsayıcı eğitim sağlanması, yetenekli çocuk ve gençlerin yaratıcı potansiyelinin geliştirilmesi ve diğer alanları kapsar.

Yukarıda bahsedilen ulusal öneme sahip programlardan biri de kapsayıcı eğitimdir. Bu eğitimin geliştirilmesinin önemi ve gerekliliği, Sayın Cumhurbaşkanımızın 2 Şubat 2022 tarihinde Bakü'de düzenlenen “Azerbaycan Gençlik Günü'nün 25. Yıldönümü Forumu”nda yaptığı konuşmada bir kez daha kanıtlanmıştır. Sayın Cumhurbaşkanımız şunları kaydetti... “Yardıma ihtiyacı olanlara her zaman yardım etmek insanlarımızın harika bir özelliğidir. Devlet elbette üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeli ve tüm engellilere ilgi göstermeli ve gösterecek de. Görevler verildi ve bu yönde daha ileri adımlar atılacak. …..onları (engelli insanları) aktif iş ve hayata çekmek için harika geleneklerimiz var. Artık devletin imkanları genişliyor ve bu amaçlara ayrılan devlet bütçesi de her yıl artmaktadır. Bu her zaman ilgi odağı olacak” [Aliyev 2022: 1].

Evet, devletimizin ilgisiyle biz artık toplumumuzda “bedensel engelli” kelimesinin yerine “fiziksel sınırlama” kelimesini kullanıyoruz ve o gençleri toplumda gördüğümüzde fiziksel sınırlamanın zahiri görünümü ile bitmediğine tanık oluyoruz.

İnsan Hakları Sözleşmesine göre devletler, eğitim hakkının her çocuk için geçerli olduğu bir eğitim sistemi kurmalıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti 1992 yılında İnsan Hakları Sözleşmesini imzalamış ve ülkemizde yaşayan her çocuğun eğitim hakkını korumayı taahhüt etmiştir [Aliyev 2012: 2]. Bahsettiğimiz kapsayıcı eğitimin geliştirilmesi, dünyanın birçok ülkesinin eğitim

politikasının temel önceliği olarak eğitim sistemini uluslararası ilke ve standartlara uyarlamayı amaçlamaktadır.

Modern araştırmacılar, kapsayıcı yönünde mükemmel mevzuata sahip ülkeler arasında Kanada, Kıbrıs, İsveç, Norveç, İspanya, ABD ve Büyük Britanya'nın gösterilebileceğini belirtir. Ancak mevzuatın mükemmel olması bu eğitimin desteklendiği ve uygulandığı anlamına gelmemektedir. Gözlemler, mükemmel mevzuatın yeterli olmadığını göstermektedir. Örnek olarak, Almanya'nın bu yönde mükemmel bir mevzuatı olduğunu gösterebiliriz, ancak zihinsel bozukluğu olan çocukların çoğu özel okullara devam etmektedir [Depler 2020: 3].

Şu anda Azerbaycan'da yaklaşık 12.000'i eğitime kayıtlı olan yaklaşık 60.000 engelli çocuk var: 1.105'i özel okullarda, 2.664'ü özel yatılı okullarda, 7.750'si evde ve toplam 268'i okullarda eğitim almaktadır. Ebeveynler geri kalanın eğitimi ile ilgilenmiyor. Eğitimle ilgilenenlerin çoğu özel yatılı okullarda eğitim görmektedir. Böyle bir eğitim, çocuğun dikkatini kusuruna odaklar.

Sizlerle eğitimin 4 yapısını paylaşmak istiyorum. Bunlardan biri kapsayıcı eğitimdir. Bunu anlamak için önce bu yöndeki diğer eğitim biçimlerine bakalım. Bunları bilmeden kapsayıcı eğitimin ne olduğunu anlamak zor:

1. Özel eğitim. Fiziksel engelli çocuklar, ihtiyaçlarını karşılayan ayrı bir ortamda eğitim görmektedir. Diğer engelleri olmayan akranlarından izole edilirler. Bunlar: özel eğitim kurumları, engelli çocuklar için dernekler, özel yetenekli çocuklar için okullar vb. ait edebiliriz.

2. İntegratif eğitim. Engelli çocuklar (bundan sonra SİM olarak anılacaktır) akranlarıyla aynı okullarda eğitim görür, ancak çevre, okul kültürü ve pedagojik süreç değişmeden kalır. Bu sınırlar, o çocukların öğrenme ve iletişim becerilerinin gelişimini engellemektedir. İntegratif eğitimi kapsayıcı eğitime doğru bir adım olarak görmek doğru değildir. Bazen bunlar karıştırılır. Birçok ülkede bedensel engelli çocuklar, engelli olmayan çocuklarla aynı okullarda eğitim görmelerine rağmen, onlar için uygun koşullar tam olarak sağlanmamaktadır. Bu doğrultuda bir okul kültürüne sahip olmak önemlidir. İntegratif eğitimde okul kültürü iletişim, davranış ve bilgi üzerine kurulu olsa da bu sadece belirli bir öğrenci grubuna yöneliktir. İntegratif eğitimi sırasında SİM çocukları diğerlerinden izole edilir, değer verilmez ve sosyal ilişkiler kuramazlar. Ancak okul kültürü, herkes için uygun koşullar yaratılarak sosyal adaleti temel almalıdır.

3. Evde eğitim. Çocuklar doğrudan veya dolaylı olarak eğitimi reddederler. Ülkemizde çocuklarının okula uygun olmadığını düşünen ve evde eğitimi tercih eden çok sayıda aile bulunmaktadır.

4. Kapsayıcı eğitim. Tüm öğrenciler yetenekleri, sağlık yetenekleri veya sınırlılıkları ne olursa olsun, kendi akranları ile aynı okulda, aynı sınıfta, aynı öğretmen tarafından eğitim görür, sosyal ilişkiler kurmaya ve iyi bir eğitim almalarına olanak sağlar. Kapsayıcı eğitim herkesin hakkıdır ve temel özelliği çeşitliliğin herkes tarafında kabul edilmesidir.

Dolayısıyla kapsayıcı eğitim, çocukların okul öncesi, ortaöğretim ve özel gereksinimleri de olan diğer eğitim kurumlarında eğitim sürecini ifade eder. Kapsayıcı eğitim çocuklara karşı her türlü ayrımcılığı önler. Çeşitli nörolojik ve zihinsel hastalıkları olan kişilere, genel olarak SİM'e mükemmel çalışma ve başarıya ulaşma fırsatı verir. Temel görevi sağlık imkanları kısıtlı olan kişilerin mesleki eğitimlerinde sınır tanımayan bir ortam yaratmaktır [Leromen 2020: 3].

Okulun sadece insanın bilgi edindiği bir yer değil, aynı zamanda hem entelektüel, hem psikolojik hem de sosyal olarak şekillendiği bir eğitim merkezi olduğunu biliyoruz.

Ne yazık ki, bilgi, beceri ve alışkanlıklar edinme, kişinin sosyal önemini teyit etme, toplumda belirli bir pozisyon alma arzusu herkes için bir gerçeklik haline gelmiyor. Aralarında SİM çocuklar da var. Kapsayıcılık, bu çocuklar için belirli fırsatların açılması anlamına gelir. Kapsayıcılık, yalnızca özel eğitime muhtaç çocukların hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda farklı kültür, yaşam tarzı, din, dil ve ırktan çocukları da kapsar. [Leromen 2020: 3]. Bu tür çocukların bilgi aktarımı yöntemlerinde çeşitli değişikliklere ve seçeneklere ihtiyacı vardır. Kapsayıcı bir yaklaşım, öğrencilerin farklı eğitim ihtiyaçlarını anlamayı ve toplumu eğitim sürecine dahil ederek bu ihtiyaçlara uygun hizmetler sunmayı ve eğitimde ayrımcılığı ortadan kaldırmayı gerektirir.

Kapsayıcı, engelli çocukların özgüvenlerini artırmanın yanı sıra onları diğer çocuklarla birlikte eğitmek için teşvik edici bir girişimdir [Allekhina 2013: 9].

Kapsayıcı eğitim, öğrencilerin yeteneklerini geliştirmeyi, teşvik edici kaynakları kullanmayı, öğrencilerin eşit haklarını sağlamayı, kolektifin tüm çalışmalarına katılımlarını amaçlamalıdır.

Kapsayıcı eğitimin özellikleri şunlardır:

– **Yöneticilik.** SİM çocukları, güçlü yönetişim olan eğitim kurumlarında daha başarılı ve değerlidir. Bu tür eğitim kurumlarında engellilik fiziksel bir kusur olarak değil, insanların saç ve göz rengine benzer bir farklılık olarak algılanmaktadır.

– **Bölüm.** SİM çocukları göreli yüzdeye bölünmelidir. Engellilik kategorilere ayrılmamalıdır. Toplumda hasta insanlar bir araya toplanıp hareket etmezler. Sınıf bu toplumun bir parçası olduğu için bedensel engelli çocuklar bir arada gruplandırılamazlar. Sınıfta bedensel engelli bir veya iki çocuğun olması yeterlidir. Bu tür çocukların olduğu sınıflarda farklı pedagojik stratejiler kullanılmalıdır. Bu kapsayıcı eğitimde oldukça etkili bir yöntemdir.

– **Destek uzmanları.** Çocuklar için SİM desteği, destek uzmanlarından ziyade öğretmenlerden gelmelidir. Araştırmalar, çocuklarla çalışan destek uzmanlarının çocukların geride kalmasına ve öğretmenlerle iletişim kurmalarına engel olduğunu göstermektedir. Destek uzmanları çocukların etkinliklerinde önemli yere sahiptir, rolü yadsınamaz. Ancak çocuklar, öğrenme sürecinde kendilerine yardımcı olacak uzmanlara güvenmemelidir. Destek uzmanları, epilepsili, belirli davranış bozuklukları olan engelliler için, çevrelerine ve kendilerine zarar vermemek için zamanında müdahale edebilmeleri için önemlidir.

– **Zaman planlaması.** Tüm öğretmenlerin, SİM'li çocuklara uygun desteği sağlayabilmeleri için zamanlarını doğru planlamaları önemlidir.

– **Algısal yeteneklerin tespiti.** Her sağlıklı çocuğun bilişsel yeteneğinin kanıtına ihtiyaç olmadığı gibi, kapsayıcı eğitimde de olmamalıdır. Engel türü, anlama zorluğu ne olursa olsun, SİM'li her öğrencinin kapsayıcı bir eğitim alma hakkı vardır.

– **Arkadaşlık.** Sağlıklı çocuklar ve özel eğitime muhtaç çocuklar yan yana oturmalı ve birbirlerine destek olmalıdır. Bunun için grup çalışması düzenlenmelidir. Bu tür çocuklar grup çalışmasına dikkatli bir şekilde dahil edilmelidir. Müfredat süreci, sınıfta parlamaları için zevk alabilecekleri ve eğlenebilecekleri bilgi ve becerilere yönelik eğitimi içermelidir.

– **İşbirliği.** İşbirliği, kapsayıcı eğitimde öğretmenler, ebeveynler ve toplum arasındaki ilişkiyi ifade eder.

Gerçek ve anlamlı kapsayıcı eğitimin uygulanması için işbirliği esastır. Meslektaşlarımızla işbirliği yaparak eğitimi daha kapsayıcı hale getirmenin yollarını öğreneceğiz. Burada “meslektaşlar” terimi, yalnızca öğretmenler, uzmanlar ve uzman yazrdımcıları için değil, aynı zamanda ebeveynler ve halk için de mümkün olan en geniş biçimde kullanılmaktadır. Birlikte çalıştığımız bu insanların her birinin çocukların hayatında farklı bir rolü var.

İşbirliği, aynı amaca ulaşmak için birlikte çalışan iki veya daha fazla taraftır. Etkili işbirliği, tarafların benzer hedeflere ulaşma çabasıdır [Malaysian 2016: 4] İşbirliği, bilgi ve deneyim alışverişidir. Birlikte yaratmayı sağlamak ve yeni etkili eğitim programları geliştirmek için işbirliği kullanılmalıdır.

Öğretmenler genellikle öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamada büyük zorluklarla karşılaşır. Etkili kapsayıcını oluşturmak için okuldaki öğretmen ve velilerin işbirliği, öğrenme stratejilerinin birleştirilmesini sağlar. Çocuklara iyi bir eğitim vermek için öğretmenler ve ebeveynler birlikte çalışmalıdır. Birçok farklı görüş ve inanç, öğretmen ve veli arasındaki ilişkinin kopmasına neden olabilir. Bazı ülkelerde yapılan araştırmalar, öğretmen-veli işbirliğinin öğretmenler için çok önemli olduğunu göstermektedir. Eğitimi etkili ve ilgi çekici hale getirmek için velilere danışmak, ortak çaba sarf etmek ve bilgi alışverişinde bulunmak gerekir. Daha etkili bir işbirliği için her iki tarafın da birbirinden ne beklediğini bilmesi çok önemlidir. Etkili bir öğretmen-ebeveyn ortaklığı uygulamak, sabırlı bir yaklaşım ve organize bir planlama gerektirir. Örneğin, uzaya roket göndermek istiyorsak bir planımız, mühendislerimiz, bir sitemimiz olması gerekir ve bu kaynaklara sahipsek günün sonunda uçuşa hazır bir roketimiz olacak. İşbirliği aynıdır. Yeterli kaynak yoksa, sonuçlara ulaşmak daha zor olacaktır.

Bir çocuk hakkında en bilgili kişi ebeveynidir. Ebeveynler çocuğun hayat hikayesini ve öğrenme yöntemini daha iyi bilir, bu nedenle kapsayıcı okulları ebeveynleri öğrenmede ortak olarak görmelidir. Genellikle bu işbirliği fikir alışverişi şeklini alır. Şu anda veliler gönüllü olarak kapsayıcı eğitim sürecini kolaylaştırmaya çalışır ve bu faaliyetler evde devam edilir.

İlçe ve kırsal kesimdeki SİM çocukların velileri kimdir sorusuna cevap verecek olursak, bu tür bağlamlarda çocuk yetiştirmekten çoğu zaman ailelerdeki yetişkinlerin sorumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin, büyükanne ve büyükbabalar biyolojik ebeveynlerden daha iyi eğitimcilerdir. Çünkü ebeveynler aileyi geçindirmek için çalışmak zorunda kalıyor ve bu da zaman sıkıntısına yol açar. Bu nedenle geniş ailelerde sadece ebeveynlerin değil, ailenin her üyesinin katılımı, kapsayıcı eğitimin gelişimini teşvik edebilir. Ayrıca, ebeveynler, çocuklarının işlevsel sınırlamalarını ve güçlü yanlarını bildiklerinden, SİM'li çocukların müfredata nasıl uyum sağlayabilecekleri konusunda yararlı tavsiyelerde bulunabilirler. Ebeveynlere bu konuda söz vererek, çocuklarının eğitim önceliklerini dikkate almak ve okulda öğrendikleri bilgi, beceri ve alışkanlıkları evde uygulamak mümkündür.

Devlet ve sivil toplum kuruluşları, kapsayıcı eğitimi desteklemeye aileleri ve halkı dahil etmek için stratejiler ve fırsatlar yaratmalıdır. Bu çalışmada aileler ve sosyal kuruluşlarla etkin bir ortaklık kurmanın yanı sıra diğer ülkelerin başarılı deneyimlerinden yararlanmak bize yardımcı olabilir. Bunun için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

– Kapsayıcı eğitim ve bu alanda personel gelişimi ile ilgilenen okulları belirlemek;

– Milli Eğitim Bakanlığı ve yerel yönetim organları ile ilişkiler ve ortaklıklar kurmak;

– Yeni bilgi ve deneyimleri sunmak için seminerler düzenlemek;

– İlgili okulların uygulamalarının geliştirilmesine, izlenmesine, desteklenmesine, değerlendirilmesine ve yaygınlaştırılmasına yardımcı olmak;

– Kapsayıcı eğitimi destekleyen projelerin hazırlanması konusunda eğitim yetkilileri ile ilişkiler kurmak.

Diğer bir konu ise, kapsayıcı eğitim talebini güçlendirmek için sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte çalışmaktır. Bu kuruluşlar ailelere aşağıdaki desteği sağlayabilir:

– Hakları konusunda onları bilgilendirebilir. Devletin üstlendiği yükümlülükler, uluslararası hukuk, ulusal mevzuat ve yönetmelikler hakkında bilgi aktarabilir;

– Hangi hizmetlerin mevcut olduğu ve bu hizmetlerin nasıl kullanılacağı hakkında bilgi sağlayabilir;

– Hak ihlali durumunda sosyal medyanın doğru kullanımı hakkında bilgi verebilir.

Okul dışında da kapsayıcı eğitimi desteklemek önemlidir. Bedensel engelli çocuklar için her türlü koşulun hem okulda hem de evde öğretmenler ve veliler tarafından yaratılmasına sıklıkla tanık oluyoruz. Ancak, katılımı kolaylaştırmak için, SİM`li çocuklar hala boş zaman etkinliklerine davet edilmiyorlar, engelli olmayan yaşıtlarının doğum günü partilerine ve ders dışı oyun ve yarışmalara katılmazlar veya daha az katılırlar (https://blogs.unicef.org). Dünyanın birçok ülkesinde “engelli” etiketini ortadan kaldırmak için okullarda ve halka açık etkinliklerde seminerler düzenlenilir.

Velilerden biri ile yaptığım konuşmada, sınıf öğretmeninin veya sınıf arkadaşlarının doğum günü için kutlama sürecinin hazırlanmasında, akranlarıyla birlikte okul gazetesinin yayınlanmasına katılan çocukların çok motive olduklarını söylemişti (birine fotoğraf çekdirmek, birine tatlı hazırlatmak vb.). Bu tür faaliyetler onları birbirlerine daha da bağlar. Başka bir veli bana çocukken engelli çocuklarla birlikte eğitim görmediğimizi, onlarla nasıl başa çıkacağımızı anlamadığımızı söyledi. Bu nedenle günümüzde SİM çocuklarla uğraşırken zorluklarla karşılaşmaktayız. Bu gibi durumlarda, çocuklarımızla ilişki kurma yeteneğimiz yoktur (https://www.unicef.org)

Elbette tüm bunlar kısa sürede eski haline getirilemez ve özel eöitime muhtaç çocuklarla çalışan meslektaşlar yavaş yavaş bu ilişkilere alışırlar. Bu çalışmanın büyük bir sabır ve azim gerektirdiğini anlamalıyız. Aynı zamanda, becerileri ortaya çıkaramayanların yetişkinler olduğunu da anlamalıyız.

SİM çocukların ebeveynleri arasındaki iletişimin de çok önemli bir faktör olduğunu belirtmeliyim. Yani birbirlerini anlayabilirlerse ve belirli konularda anlaşabilirlerse çocuklarının geleceğine dair korkularının üstesinden gelebilirler. Bu anlamda, bu ebeveynlerin kapsayıcı

eğitime yönelik tutumları da değişecektir. Unutmayalım ki bedensel engelli çocuklar anne babalarından daha hızlı ve daha kolay sosyalleşir ve takıma uyum sağlar. Burada iki önemli faktör var:

– ***Kabul edilmek***

– ***Katılım***

Kabul edilmek – önce diğerini kabul ederseniz, kendinizi de kabul edersiniz ve sizi diğerlerinden farklı kılan şeyin ne olduğunu anlarsınız.

Katılım – hepimiz farklıyız: bazılarımız gözlük takıyor, bazılarımızın dilsiz biriyle konuşmak için braille alfabesi yok – bu bizim eksikliğimiz. Bu tür farklılıklar oldukça fazladır. Bazılarını kabul ediyoruz, bazılarını etmiyoruz. Bu farkı anlamak, paylaşmak ve yardımcı olmak insani görevimizdir.

Kapsayıcı eğitimin geliştirilmesine ebeveynlerin katılımının önemine bir başka örnek: Hollanda'da Down sendromlu çocukların ebeveynleri devletin eğitim politikasını şiddetle protesto ettiler ve sonuç olarak çocuklarını kapsamlı okullara kaydettirmeyi başardılar.

Toplumdaki mevcut engellerin ortadan kaldırılması için herkese eşit fırsatlar yaratılması, ayrımcılığın ortadan kaldırılması için ise aileden ve eğitim sisteminden başlamak gerekir.

Kapsayıcı eğitime yönelik bir okul kültürü oluşturulur ve aynı zamanda okul yönetimi, öğretmenler, psikologlar ve sürece dahil olan diğer çalışanların faaliyetleri için uygun koşullar oluşturulursa, veliler itiraz ve önerileriyle bu sürece dahil olacaktır. Bunun sonucunda anne babalar giderek kapsayıcı hale gelecek, eğitimin önemini ve gerekliliğini anlayarak çocuklarının da bu eğitime katılımı için çalışacaklardır.

Kapsayıcı eğitim, herkesin eğitim hakkına sahip olduğunu belirten çok ciddi bir meydan okumadır. Bu eğitim, gelişen, değişebilen ve okul içinde aktif olan eğitim anlamına gelir. Kapsayıcı eğitimin çeşitli zorlukları vardır;

– ***Çocukların tutumu.*** Engelli çocuklar eğitime ne kadar erken katılırsa, eğitimleri (kapsayıcı) herkes için o kadar kolay olur ve çatışma o kadar az olur. Bu bağlamda, bu sürece uyum, yaşlı insanlar için nispeten karmaşıktır.

– ***Öğretmenlerin profesyonelliği.*** Öğretmenlerin mesleki hazırlık eksikliği, en önemlisi psikolojik hazırlıkları zayıftır.

Bakü Slayvan Üniversitesi ve diğer üniversitelerin bu alanda şimdiden adımlar atıyor olması iyi bir ilerlemedir. Bu üniversitelerde SİM çocuklarla iletişim becerileri ve çalışma alışkanlıkları ile ilgili kurslar düzenlenmektedir. Lisans ve yüksek lisans eğitimi alan öğrenciler ile dışarıdan ilgili kişiler katılır ve bu kişilere sertifikaları verilir.

Kapsayıcı eğitime odaklanan özel eğitim kursları düzenlense çok iyi olur. Bakü ve bölgelerden uzmanlar bu kurslara dahil edilmeli ve kapsayıcı eğitimin kapsamı genişletilmelidir.

Eğitimin birlikte yaşayabilecek bir nesil yetiştirmek gibi çok ciddi bir görevin eşiğinde olduğunu düşünüyorum. Kapsayıcı eğitim engelliler için değil, bizler, onlar ve onlarla birlikte herkes içindir.

Тазутдинова Гузель Амировна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 37.022

Дидактический потенциал smart-технологий при обучении грамматике английского языка

методика преподавания иностранных языков, Smart Notebook, развитие грамматических навыков, английский язык

Одним из ярких представителей Казанской лингвистической школы можно считать В.А.Богородицкого, который подчеркивал важность изучения языка и указывал на ее три сущности: знаковость, социальность, ассоциативность, которых нужно учесть преподавании [Богородицкий 1904: 4].

Актуальность статьи обусловлена необходимостью изменения процесса овладения иностранным языком благодаря использованию современных технических средств. Появление smart-досок в образовательных учреждениях предоставляет возможность внедрения интерактивных технологий в высших учебных заведениях, что позволяет студентам напрямую взаимодействовать с учебным материалом, улучшая его восприятие и запоминание.

Целью исследования является обоснование дидактического потенциала smart-технологий в развитии англоязычных грамматических навыков с помощью приложения ˝Smart Notebook˝.

˝Smart Board˝ – интерактивная доска, объединяющая в себе все возможности мультимедийных и информационных технологий: таблицы, графики, работа с текстом, формулами, видео, звуком и многое другое.

По мнению многих ученых, smart-образование несет в себе свойство, ˝соответствующего ожиданиям и потребностям человека и общества, учитывающего изменения в экономике, производственных технологиях и науке˝ [Днепровская 2015: 47].

Применение ИКТ способствует ускорению процесса обучения, повышению интереса учащихся к предмету, улучшают качество усвоения материала, позволяют индивидуализировать процесс обучения [Антонова 2011: 59, Кулькова 2021: 14].

Рассмотрим использование приложения Smart Notebook в развитии грамматических навыков на занятии по английскому языку на примере созданных нами упражнений.

На рис. 1 показано, как можно с помощью одного упражнения добиться интерактивности и наглядности. Студенты, перетаскивая линии, моделируют ситуации придаточных предложений первого типа и, анализируя их, выводят формулу и правила использования.

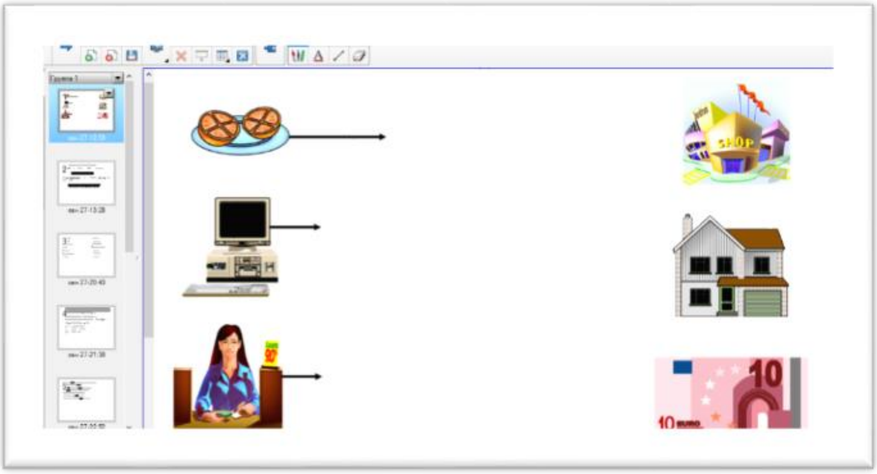

Рис. 1. Линии

Следующее упражнение обеспечивает познавательную и мыслительную деятельность. Например, представленный ниже рисунок демонстрирует задание, где студенты подбирают нужный глагол и с помощью интерактивного ластика стирают троеточия в предложении, после чего узнают правильный ответ.

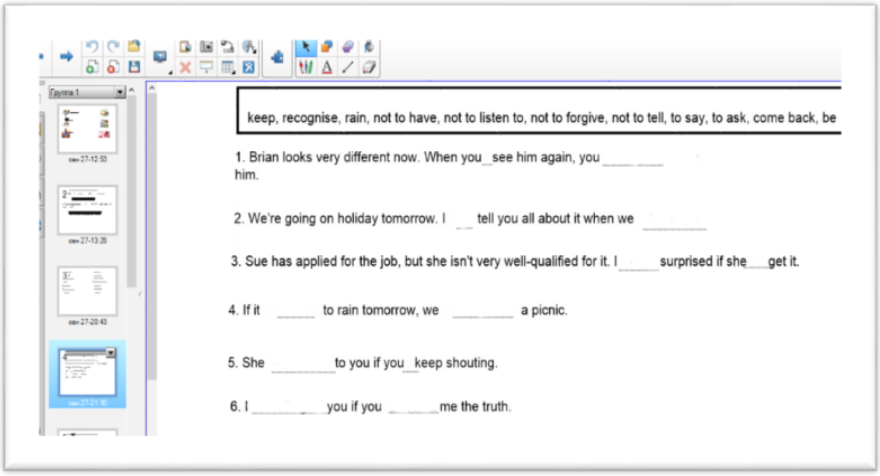

Рис. 2. Выбор глагола

На рисунке 3 можно увидеть другое упражнение на закрепление грамматической темы второе условное. На слайде смарт-доски даны предложения с различными ситуациями. Студенты, перетаскивая предложения через цилиндр, видят, как можно изменить предложение, используя второе условное и, таким образом, проверяют свой ответ и видят свою успешность.

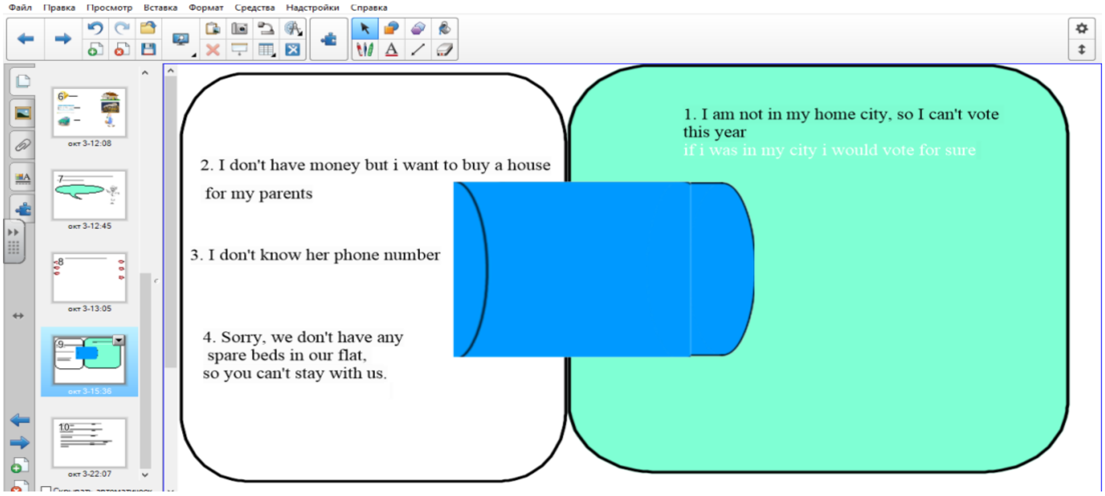

Рис. 3. Волшебный цилиндр

Таким образом, анализируя опыт использования приложения ˝Smart Board˝ при изучении грамматического материала на занятиях по английскому языку, можно с уверенностью сказать, что использование smart-технологий позволяет обеспечить положительную мотивацию обучения, проводить занятия на высоком эстетическом и эмоциональном уровне (музыка, анимация), обеспечить высокую степень дифференциации обучения, рационально организовать учебный процесс, повысить эффективность урока, усовершенствовать контроль знаний, формировать индивидуальные, творческие, познавательные способности обучающихся.

Литература

Антонова Т.В. К вопросу об аутентичности учебного текста / Т.В.Антонова, Я.А.Асаткина, А.В.Кондратьева // Костромской гуманитарный вестник. – 2011. − №1. – С.59–61.

Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики: Из университетских чтений / В.А.Богородицкий. – Казань: типо-лит. Имп. Ун-та, 1904. – 211 с.

Днепровская, Н.В. Ключевые понятия концепции смарт-образования / Н.В.Днепровская, Е.А.Янковская // Россия: тенденции перспективы развития. Ежегодник. ИНИОН РАН, 2015. – 23-28 с.

Кулькова М.А. Инновационные технологии при обучении студентов иноязычной этноспецифической лексике / М.А.Кулькова // XXV Международная научно-практическая конференция ˝Актуальные вопросы германской филологии и лингводидактики˝. – Брест: БрГУ им. А.С.Пушкина, 2021. – С.14-17.

Хадиева Гульфия Камиловна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.512.145'34

Употребление заимствованных гласных звуков в татарской разговорной речи

татарский язык, разговорная речь, гласные звуки

Как известно, психология речи выражается в её индивидуальности. Основатель Казанской лингвистической школы И.А.Бодуэн де Куртенэ в своих научных трудах дает следующее определение этому явлению: ˝Язык существует только в индивидуальных мозгах, только в душах, только в психике индивидов или особей, составляющих данное языковое общество. Язык племенной и национальный является чистою отвлеченностью, обобщающей конструкцией, созданной из целого ряда реально существующих индивидуальных языков˝ [Бодуэн де Куртенэ 1963, 2: 71]. Ученик И.А. Бодуэна де Куртенэ, долгое время занимавшийся изучением фонетического состава татарского языка, В.А.Богородицкий, находясь в Казани в конце XIX – первой половине XX века, наблюдал за произношением татарами русских заимствований и сделал обобщающие заключения о том, что татары в разговорной речи в заимствованных словах подчиняют звуки русского языка татарскому произношению [Богородицкий 1953: 209-213].

Исследования в этой области показывают, что в татарском языке три гласные фонемы [ō], [ы̄], [э̄] встречаются только в русских заимствованиях.

М.Р. Сайхунов в диссертационном исследовании ˝Ритмо-темпоральные характеристики татарского языка в плане автоматического синтеза речи˝ также выявляет особенности ритмотемпоральной организации текста на татарском языке, где указываются произношения заимствованных из русского языка звуков [Сайхунов 2010].

Современная речь татар также изобилует русскими заимствованиями. По нашим наблюдениям, заимствованные из русского языка гласные звуки [ō], [ы̄], [э̄] подвергаются разного рода изменениям в речи татар сельской местности, у которых основное общение идет на татарском языке. В наших записях изменение этих звуков встречается в разговорной речи у пожилых людей. Приведем пример из разговора женщин 72 л. и 42 г.: *Илүсә, әле [**памидур**] чәчтегезме? / Ие, әни чәчте инде / Әле чыгарырга җитәме [**типлитсага**] (теплица)? / Чыгарырга вакыт җитә. Әле менә быел язны бик иртә килә-килә дигәннәр ие, әле бит монда яз күренми дә / Ууу, әле анда кар малай, нидә. Кибеткә барган ием мин нигә, безнең [**типлитсага**] юк ич инде. Без соңрак чәчәбез, теге ачык һавага гына чыгарып утыртасы булгачынан. Анда ни [**типлитса**] шикелле кечкенә теге ни кайткан. [**Типлитса**] инде ул, буе алты [**митыр**] (метр) дип әйтте инде аны кибетче. Ие, шундый җайланма инде, ул үзе су*

да сибеп була дип әйтәләр инде аны, кирәк булса теге кояшта кырыен ачып куеп, кояш төшә торган ние дә бар ди. Өскә җыеп кына куя торган ди / Әәә.

Еще один пример: *Кызым,* ***[пучтыга]*** *(почта) төшеп мен әле. Шуннан* ***[бальниска]*** *кереп абыеңның хәлен белерсең / Ярар әби, ә почтада нишлим соң? / Фәния апаңны күрергә кирәк,* ***[пәлтәмне]*** *пальто) рәтләп бирәм дигән иде. Итәген кыскартып.* (жен., Тюлячинский р-н, 77 л.).

В некоторых записях эти заимствованные звуки произносятся:

1) звук [ō] в речи татар произносится между [о] и [у]: ***[О^{у}фиста]*** *утырып кына эшли кызым. Эшен бик авыр дими* (Информ., жен., Тюлячинский р-н, 56 л.). *Заманында* ***[ваго^{у}нлап]*** *кайтты товар* (Информ., жен., Сабинский р-н, 57 л.).

2) звук [э¯] по артикуляционным признакам приближается к звуку [и]: ***[бэ^{и}нзин]*** *бетте, нишләргә белгән дә юк* (Информ., жен., Тюлячинский р-н, 59 л.). *Татарстанның* ***[нэ^{и}фэ˘тэ]*** *күп,* ***[бэ^{и}нзинэ]*** *кыйбат. Алга таба тормышлар ничек барыр?* (жен., Лаишевский р-н, 49 л.).

3) звук [ы̄] в разговорной речи татар приближается к татарскому эквиваленту и, несмотря на то, что находится под ударением, произносится в немного редуцированном варианте: сыр ***[сыр]***, *брынза* ***[брынза]***.

В настоящее время в разговорной речи татарской молодежи заимствованные слова из русского языка употребляются по нормам русского литературного языка. Например: *Апаем / Әү / Королевская ватрушканың* ***[рэ¯цэптын]*** *өйрәт әле миңа. Кичә пешергәнне / Син аны белмисең меней? / Кайчандыр пешергән бар ие инде аны әней белән, болай, аерым юк. Казанда пешерәсе ие кызлар белән / Әәә, тәмле килеп чыга шул ул, әйе. Ней, нәрсәле. Баштааа. Иң беренче инде / Аңа маргарин кирәкме? / Маргарин да ярый, сыер мае да ярый. Аннары соң аласың он, икесен бергә уасың инде. Он* ***[фōрмасына]*** *китерәсең инде. Шуннан соң* ***[твōрыг]*** *инде,* ***[твōрыгка]*** *күкәй сытасың,* ***[пэсōк]*** *саласың. Мин ванилин да салам инде булса* (Инф-ты две девушки, 19 л., студентка и 29 л. продавец).

Еще один пример: *Ни, Илдар абый, хә сез сөт-каймак сатасыз. Сез хәзер само ни, ничек атала әле ул, ә?* ***[Бизнэсмэ¯н]***, *короче. Самообеспечивающий* ***[бизнесмэ¯н]*** *булып саналасыз хә. Налог. Шундыйларга хә налог чыгардылар. Әнә* ***[рэ¯пэтитрлар]*** *бармы, теге / Ммм / Самообеспечивать итәсең үз-үзеңне. Шуның өчен син дәүләткә хә* ***[налōг]*** *түләргә тиешсең. Минә бер бабаң утыра анда* ***[карзин]*** *үрә инде, үзе пенсиядә. Аңарга хә налог түләргә тиеш, дәүләткә хә, за то, что ул самообеспечивание белән заниматься итә, дәүләт* ***[эканōмикасына]*** *акча җитми, имеш. Или минә торт пешереп саталар ич әле кайсыбер нидә, минә шундыйлардан* ***[налōг]*** *алмакчы булалар (Инф-ты муж. 29 л, муж. 22 г.).*

Таким образом, наши исследования подверждают мнение М.Р.Сайхунова о том, что ˝звуковая система татарского языка не располагает открытыми гласными, характерными для русского языка˝ [Сайхунов 2010: 12], вследствие чего произношение в заимствованных словах гласных звуков русского языка подчиняется законам татарской орфоэпии. Это явление также служит подверждением научных изысканий В.А. Богородицкого о психологии речи.

Литература

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками / В.А.Богородицкий; под ред. Н.К.Дмитриева . – 2-е изд. испр. и доп. – Казань: Татгосиздат, 1953. – 220 с.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: [в 2 т.] / И.А.Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 1963. – Т.2. – 391 с.

Сайхунов М.Р. Ритмо-темпоральные характеристики татарского языка в плане автоматического синтеза в речи: автореф. дис. канд. фил. наук / М.Р.Сайхунов. – Казань, 2010. – 26 с.

Хан Сывэнь
Файзуллина Найля Ивановна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 811.111-26

Текст и дискурс как вопрос современной лингвистики

текст, дискурс, язык, понятие, анализ, аспект

Одним из неоднозначных вопросов современной лингвистики является соотношение текста и дискурса. Кроме того, он имеет фундаментальное значение для интерпретации этих терминов. Бесспорным является лишь то, что данные понятия взаимозависимы. Если большинство лингвистических дисциплин и понятий имеют длительную историю существования и общепризнанное определение, то термины ˝дискурс˝ и ˝текст˝ еще не получили адекватного толкования из-за их сложности. Оба они требуют ряда лингвистических исследований, так как являются достаточно объемными и спорными.

Эмиль Бенвенист и Зелиг Харрис заложили традицию выделения различных объектов исследования: в 50-е годы XX в. Эмиль Бенвенист впервые применил общепринятое для французской лингвистики понятие *discours* в новом значении – как характеристика ˝речи, присваиваемой говорящим˝; Зелиг Харрис в 1952 г. опубликовал статью ˝Discourse analysis˝, рассматривающую метод дистрибутивного анализа по отношению к сверхфразовым единствам [Harris 1952: 12]. Бенвенист определяет дискурс как описание позиции говорящего в высказывании, для Харриса объектом анализа является последовательность высказываний [Benveniste 1985: 79].

Нередко ученые отождествляют дискурс с текстом, являющимся сложным лингвистическим знаком как результат процесса речеобразования. Например, Н.Д.Арутюнова определяет дискурс как ˝связный текст вместе с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и другими – факторами; текст, взятый в событийном аспекте; целенаправленное социальное действие как компонент взаимодействия людей и механизмов их сознания (когнитивных процессов)˝ [Арутюнова 1990: 136-137].

В последнее время структурно-семантические параметры текста рассматриваются учеными в соотношении с определенными признаками; существует ряд объективных признаков и для дискурса, к которым относятся завершенность, целостность, лексическая, грамматическая и смысловая связность, а также композиционная завершенность. При определенных условиях лингвисты считают правомерным расссмотрение текста как дискурса. Лингвистическое изучение текста является многоаспектным: оно раскрывает как языковой инвентарь, так и связь факторов (языковых и внеязыковых), создающих то или иное речевое произведение. Теория дискурса представляет собой одно из направлений данного анализа [Benveniste 1959: 95]. Быстрое развитие теории дискурса в современной лингвистике привело к необходимости разграничить сущность ее понятий, выявления и научного исследования их признаков.

Способы соотнесения рассмотренных понятий объяснены лингвистами различно. Так, А.С.Кубрякова отмечает, что важным для дискурса является функциональное направление и коммуникативно-прагматическая действенность; текст имеет знаковый (семиотический) характер, его основные признаки – информационная самодостаточность, целеустремленность, протяженность [Кубрякова 2004: 510]. В.И.Карасик рассматривает взаимосвязь текста и дискурса как ˝процесс – результат˝: дискурс – это текст, погруженный в ситуацию общения, или это общение с помощью текста [Карасик 2007: 278]. Н.С.Болотнова сравнивает текст, который можно понять прежде всего, по ее мнению, с помощью лингвистических категорий, с дискурсом, которое является понятием многоаспектным. Оно тесно взаимодействует с категориями логики, психологии, философии и направлено на человека и его опыт. Толкование литературного дискурса обобщает ас-

пекты модели дискурса: лингвистические, философские, идеологические [Болотнова 1998: 244].

В лингвокультурологическом подходе анализа дискурс рассматривается как лингвокультурная стратегия в единстве ее креативного, референтного и рецептивного аспектов. Ее цель заключается в определении и воплощении языковой картины мира автора и метода ее восприятия читателем, чем отмечается интерактивный характер дискурса [Тюпа 2001: 24]. В социолингвистическом подходе дискурс представляет собой целенаправленное вербализированное социальное действие, составляющая коммуникативной и когнитивной деятельности человека. Общим признаком для рассмотренных направлений является лингвокогнитивный аспект исследований [Шаховский 2008: 9].

Таким образом, в современной лингвистике при исследовании любых текстов необходим дискурсивный анализ. В текстах указаны авторские цели, которые расшифровывают участников коммуникации при анализе семантико-содержательной сущности текста. В художественном дискурсе эффективно отображены аксиологические ориентиры эпохи и нации. Разграничивая понятия ˝дискурс˝ и ˝текст˝, теория дискурса отмечает деятельностный и динамический аспект языка: ˝дискурс˝ представляет язык как действие, принимающее во внимание влияние экстралингвистических факторов при коммуникации.

Литература

Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д.Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С.136-137.

Болотнова Н.С. Об изучении ассоциативно-смысловых полей слов в художественном тексте / Н.С.Болотнова. – Санкт-Петербург: Мысль, 1998. – С.242-247.

Карасик В.И. Языковые ключи / В.И.Карасик. – Волгоград: Парадигма, 2007. – 520 с.

Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С.Кубрякова. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

Тюпа В.И. Аналитика художественного. Введение в литературоведческий анализ / В.И.Тюпа. – Москва: Лабиринт; РГГУ, 2001. – 192 с.

Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций [монография] / В.И.Шаховский. – Москва : Гнозис, 2008. - 416 с.

Benveniste E. On Discourse / E.Benveniste // The Theoretical Essays: Film, Linguistics, Literature. – Manchester: Manchester Univ. Press, 1985.

Benveniste E. Les relations de temps dans le verbe I'ranaais / E.Benveniste // Bulletin de la Societe de lingvistique de Paris. – 1959. – №1. – P.54.

Harris Z. Discourse analysis / Z.Harris // Language. – 1952. – V.28. – №1. – P.1-30.

Харисов Фираз Фахразович
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 378

Формирование компетенций у учащихся: лингвометодический аспект

компетенция, лингвометодика, коммуникативная компетенция, стандарт, татарский язык

В настоящее время накопленные знания без выработки практических навыков сами по себе не могут решить проблему подготовки к внешкольной деятельности. В современной лингвометодике эта проблема ставится в более широкой и иной плоскости: целью получения знаний является не только приобретение новой информации и умений, но и формирование у учащихся необходимых компетенций для подготовки к практической работе – социализации.

В конце XX века в методике преподавания языков стал использоваться термин ˝компетенция˝.

К числу компетенций, принятых в 1996 году на симпозиуме в Берне в рамках проекта ˝среднее образование в Европе˝, относятся:

1. Экономико-политическая компетенция, или готовность к решению проблем, возникающих в повседневной жизни.
2. Информационная компетенция.
3. Коммуникативная компетенция.
4. Социально-культурная компетентция.
5. Компетенция готовности к обучению на протяжении всей жизни [Соловьева 2002: 11-14; 228].

При обучении татарскому языку на основе Стандарта для развития и совершенствования универсальных познавательных компетенций приоритетными являются:

- ❖ практическое освоение проектно-исследовательских навыков;
- ❖ обучение навыкам чтения и работы с полученной информацией;
- ❖ применение методов познания на практике, овладение приемами логического мышления на уроках языка.

Освоенные в начальных классах навыки работы с информацией совершенствуются, развиваются, за счет чего достигаются следующие результаты:

- ❖ умение давать самостоятельные объяснения, систематизируя, сравнивая, проверяя и обобщая информацию, содержащуюся в готовых источниках;
- ❖ умение работать с отдельными текстами, выделив основную мысль, лаконично и точно изложив ее в виде тезиса или графической формы;
- ❖ умение заполнять таблицы и схемы, дополнять графические изображения с помощью различных источников и современных технических средств, грамотно и правильно пользоваться сетью Интернет.

В развитии познавательных компетенций учащихся в соответствии со стандартом предполагается достижение следующих результатов:

- ❖ изучение истории и географии, культурного наследия и традиций родного края на уроках татарского языка;
- ❖ знание хронологии общественно-политического устройства Родины, произошедших в ней исторических событий, а также государственных символов – герба, флага и гимна, государственных праздников;
- ❖ осознание как представителя отдельной нации своих прав и обязанностей, понимание и знание национальных традиций, культуры и ценностей.

Не отрицая значимости вышеперечисленных компетенций в учебной деятельности, при обучении татарскому языку важно формировать следующие компетенции:

1. Коммуникативная компетенция. В лингвометодических исследованиях последних лет здесь же рассматриваются лингвистическая, общественно-лингвистическая, общественно-культурная, дискурсивная и стартегическая компетенции [Крючкова 2011: 73-74].

2. Лингвистическая компетенция предполагает грамматически правильное формирование речи учащихся, обладание знаниями, позволяющими организовать свободное общение в устной и письменной форме по различным ярусам изучаемого языка (лексике, фонетике и грамматике).

3. Компетенция в области национальной культуры, т.е. овладение языком в национально-культурной плоскости как средством духовного, эстетического воспитания и образования обучающихся; умение работать с текстами, отражающими национальную самобытность, знание особенностей быта, обычаев; понимание того, что язык является средством общения и взаимопонимания между народами; понимание неразрывности истории языка и жизни народа.

4. Социально-культурная компетенция – относительно новое понятие в системе образования. Она входит в состав коммуникативной компетенции, связанной с формированием общественно-культурной компетенции, и является ее частью.

Большое место в стандарте нового поколения отводится вопросам подготовки учащихся к общественной жизни. Такая деятельность – непрерывно протекающий процесс, изменяющий и развивающий психические качества личности. Важнейшая его часть приходится на детские и юношеские периоды человека, так как в это время закладывается фундамент готовности к будущей жизни, усиливается интерес к окружающим явлениям.

В целях формирования различных компетенций в общеобразовательных организациях работу по подготовке и воспитанию обучающихся к социализации необходимо организовать по следующим направлениям:

❖ воспитание чувства гражданственности, патриотизма, уважения к правам, свободам и обязанностям человека;

❖ воспитание любви к России, Татарстану и родному краю в целом;

❖ формирование таких положительных черт характера, как справедливость, милосердие, уважение к родителям и другим людям, ответственность, забота о старших и младших;

❖ уважение к людям, государственным институтам, обществу, уважение к народам и их культурам;

❖ служение Отечеству, желание жить с чувством общественной ответственности за настоящее и будущее страны;

❖ развитие внутреннего мира человека, обладающего красотой, гармонией, самовыражением в творчестве и искусстве, духовным и эстетическим развитием личности и т.д.

Таким образом, коммуникативная компетенция является ведущей, составляющей основу других компетенций. Для успешного развития современного образования необходимо формировать метапредметные и предметные умения и навыки, развивать мыслительные способности учащихся, рассматривать воспитательную цель как совокупность ожидаемых результатов и компетенций от образования.

Литература

Крючкова Л.И. Русский язык как иностранный / Л.И.Крючкова. – М.: Флинта; Наука, 2011. – 215 с.

Соловьёва Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс / Е.Н.Соловьёва. – М.: Просвещение, 2002. – 256 с.

Харисов Ф.Ф. Рус телендә сөйләшүче балаларны татарчага өйрәтүнең башлангыч чоры / Ф.Ф.Харисов. – Казан: КДПИ, 1996. – 48 б.

Хасанова Алина Рафаилевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81

Татар һәм башкорт телләрендә туганлык атамаларыннан ясалган сүзләр

туганлык атамалары, сүзьясалышы, кушымчалар, ата, ир

Сүз телнең берәмлеге буларак предмет яки реаль дөнья күренешләре белән бәйләнештә. Төрле мәдәнияттә предмет яки күренешләр генә түгел, ә алар турында мәдәни күзаллаулар да төрле булырга мөмкин. Чөнки алар төрле дөньяларда һәм мәдәниятләрдә яшиләр, функцияләшәләр. Башка сүзләр белән әйткәндә, тел дөньяны сурәтләү генә түгел, ул безнең аңыбызда идеаль дөнья төзи.

Лексика тематик катламнары арасында барлыкка килү һәм алар тарафыннан билгеләнә торган төшенчәләрнең ныклыгы буенча беренче урыннарның берсе, туганлык мөнәсәбәтләрен бирүче лексика катламы алып тора. Мондый сүзләр туган телләрне һәм төп сүз фондын чагыштырып өйрәнү мәсьәләләренә багышланган төрле эшләр авторларының теге яки бу нәтиҗәләрен ныгыту өчен еш җәлеп ителә.

Туганлык атамалары системасы халык тарихының бик борынгы чорында ук формалаша һәм, шуңа күрә дә, тарих өчен, тел тарихы өчен аеруча әһәмиятле лексик төркемне тәшкил итә. Тикшеренүләр күрсәтүенчә, аерым сөйләшләрдә шул төбәктәге кайчандыр йотылган этник төркемнәрдән кергән атамалар да табыла.

Башкорт туганлык системасының тасвирламасы һәм тарихи интерпретациясе беренче тапкыр С.И. Руденконың башкортлар турындагы китабында бирелә. Лингвист Х.Г. Йосыповның башкорт телендә туганлык атамаларын өйрәнүгә багышланган мәкаләсендә туганлык терминологиясе лексиканың бер өлеше буларак тикшерелә. Әмма шул ук вакытта, автор кардәшлек системасы нигезенә салынган кайбер принципларны төгәл билгели: ˝яшь үзенчәлекләре, җенси аерымлыклар һәм буыннар аермасы˝ [Йосыпов 1959: 124].

Сүз ясалышы проблемаларына һәрвакыт зур игътибар бирелгән, әмма ул XX гасырның 50 нче елларында аеруча интенсив өйрәнелә башланган.

Төрле ысуллар ярдәмендә ясалган сүзләр билгеләп үтелгән татар һәм башкорт телләрендә аеруча күп очрый.

Татар һәм башкорт телләрендәге терминнардан төрле ысуллар белән ясалган сүзләр каралды. Аларны тикшереп түбәндәге нәтиҗәләргә килдек:

Татар телендә: АТАЛЫК – 1) Ата булу*. (Совет иленең һәрбер намуслы карты эшләргә тиешле булган аталык бурычымны гына үтим*. Т.Гыйззәт). 2) Ата җенестән, нәсел өчен калдырылган кош-корт яки хайван. 3) *биол*. Чәчәкләрдә ата җенестән булган серкә күзәнәк [242 Б.], исем, ис.+ -лык/-лек (ата+лык).

АТАКАЙ – 1) Атаны яратып телгә алу яки ялварып, ялынып, аңа мөрәҗәгать итү, эндәшү сүзе. (*Бу минутта Митьканың атакайга ошарлык берәр сүз әйтәсе килә иде.* З.Фәтхетдинов.) 2) сөйл. Өлкән яшьтәге ир кешегә мөрәҗәгать сүзе 3) Христиан динендә: рухани. (*Өлкә җитәкчесе инициативасы белән оештырылган бу чарада Түбән Новгородһәм Арзамас митрополиты Николай атакай катнашты.* Мәдәни җомга.) [241 Б.]., исем, ис.+ -кай/-кәй (ата+кай).

АТАЛА́РЧА – 1) Ата буларак 2) Ата кебек якын итеп, кайгыртып. (*Кыскасы, үз кешеләре турында аталарча кайгырта ул*. М.Хәбибуллин) [241 Б.]., рәвеш, ис.+ -ча/=чә (аталар+ча).

АТАЛАНУ – 1) бот. Серкә күзәнәге белән күкәй күзәнәкнең үзара кушылуы, серкәләнү 2) сөйл. Хайваннарда җенси кушылу [241 Б.]., фигыль, исем + -лан/-лән (ата+лан).

Башкорт телендә: АТАЛЫ – 1) Атаһы булған, атаһы бар. Аталы бала. 2) Ата енесенә ҡауышҡан; аталанған. Аталы йомортҡа., сыйфат, ис.+ -лы/-ле (ата+лы).

АТАЛЫК – 1) Ҡайһы бер ҡош-ҡорт һәм үҫемлектәрҙең ата енеслеһе. (*Ҡаҙҙың аталыгы. Өйрәктең аталыгы.)* 2) Ата енесле. Аталыҡ күҙәнәк., исем, ис.+ -лыҡ/-лек (ата+ лыҡ).

Татар һәм башкорт телендәге “АТА” дигән туганлык атамасыннан икесендә дә бертөрле“аталык”, “аталы” сүзләре кушымчалау ысулы белән ясалганнар. Лексик-семантик яктан мәгънәләре охшаш. Шулай ук татар теледә “атакай”, аталарча”, “аталану” сүзләре ясалган.

2) Татар телендә: ИРДАР – Тәвәккәл, батыр, чын ир. (*Авторлар, күрәсең, кыю һәм ирдар кеше портретын сурәтләүләренә ихлас күңелдән ышаналар.* Тигез гомер итегез!) [582 Б.], сыйфат, ис. + -дар/-дәр (ир+дар).

ИРДАРЛЫК – Ирләрнең тәвәккәллек, батырлык, гайрәтлелек, булдыклылык, тугрылык һ.б. уңай сыйфатлары. (*Адәмнәр арасында ирдарлык бетеп килә. Ир-ат арасында феминизация – ˝катыншаклану˝ процессы бара.* А.Тимергалин) [582 Б.], исем, сыйфат + -лык/-лек (ир+дар+лык).

ИРЛЕ – Кияүгә чыккан, ире булган, ирдәге. (*Юк, Нинаның да ире ба, ул да бүтәннәр рәтеннән ирле хатынга исәпләнеп йөри.* Ә.Еники.) Сыйфат, ис.+ -лы/-ле (ир+ле).

ИРЛЕК – 1) Ир кеше булу. (*Гадилнең ирлек дәрәҗәсен күтәрә, кәефен яхшырта, тормышын ямьли иде.* М.Маликова). 2) Ир кеше булу куәте. (- *Болай булганчы, үләсе калган... Ир-ат өчен ирлеген югалтудан да зур кайгы юк, күрәмсең.* Ә. Галиев). 3) сөйл. Ир кешенең җенес әгъзасы. 4) күч. Батырлык, кыюлык, егетлек. (*Балаларда ирлек, егетлек сыйфатлары тәрбияләү – белем бирү белән бер дәрәҗәдәге бурыч.* М.Мәһдиев). Исем, ис.+ -лык/-лек (ир+лек).

ИРСЕЗ – 1) Ире булмаган. (*Гомумән ир заты булмаган. Ирсез йортта какмаган җир һаман табылып тора...*М.Маликова). 2) Ирдән башка. (*Ирсез яши торган ханымнарга да тартмаганнар.* Ә.Моталлапов). 1. сыйфат, 2. рәвеш, ис.+ -сыз/-сез (ир+сез).

Башкорт телендә: ИРЛЕ – Иргә сыҡҡан, ире бар. Ирле ҡатын., сыйфат, ис.+ -лы/-ле (ир+ле).

ИРЛЕК – 1. Ир булыу хәле. 2. Ирҙәргә хас сифат; батырлыҡ, ҡыйыулыҡ. (*Был дошмандар менән көрәшергә көслө гәйрәт, ҙур ирлек кәрәк.* М. Ғафури. *Ир ирлеген итер, моратына етер.* Мәҡәл.), исем, ис. + -лык/-лек (ир+лек).

ИРҺЕҘ – Ире булмаған, ире юҡ. Ирһеҙ ҡатын. *(— .. Ниңә үпкәләнең, әйт инде,— тигәс: – Мин ярлы ҡыҙы шул, һин мине һанга һуҡманың, .. мин дә ирһеҙ ҡалмам әле, әйҙә, бай ҡыҙҙарын ал,., тине Зөләйха.* Т. Йәнәби.), сыйфат, ир+ -һыҙ/ -һеҙ, -һоҙ/ -һөҙ (ир+ һеҙ).

Татар һәм башкорт телләрендәге “ИР” нигезендә кушымчалау ысулы ярдәмендә “ирле”, “ирлек”, “ирсез” сүзләре ясалган. Лексик-семантик яктан мәгънәләре охшаш.

3) Татар телендә: АПАЛЫ́-СЕҢЕЛЛЕ - Апа белән сеңел, апа белән сеңел бергә; апа белән сеңел кебек. (*Юк, Рабига белән Җамал һич кенә дә апалы-сеңелле бертуганнар була алмый.* Ф.Сафин) [193 Б.], рәвеш, ис.+ -лы/-ле (аплы+лы – сеңел+ле) һәм исемнәрдән ясалган парлы сүз.

АПАЛЫ́-ЭНЕЛЕ – Апа белән эне, апа белән эне бергә; апа белән эне кебек. (*Апалы-энеле, икәүләшеп, бакчага керделәр.* А.Гыйләҗев. *Алар, апалы-энеле, һәр эшне бергәләп башкарырга тырышалар иде.* Х.Камалов) [193 Б.], рәвеш, ис.+ -лы/-ле (апа+лы – эне+ле) һәм исемнәрдән ясалган парлы сүз.

Башкорт телендә: АПАЛЫ-ҺЕҢЛЕЛЕ – Апай менән һеңле бергәләп. Апалы-Һеңлеле килгәндәр., рәвеш, ис.+ -лы/-ле (апа+лы – һеңле+ле) һәм исемнәрдән ясалган парлы сүз.

АПАЛЫ-ЭНЕЛЕ – Апай менән эне бергәләп. Апалы-энеле укып йөрөйҙәр, рәвеш, ис.+ -лы/-ле (апа+лы – эне+ле) һәм исемнәрдән ясалган парлы сүз.

Татар һәм башкорт телләрендә “АПА”, “СЕҢЕЛ” терминнарыннан кушымчалау ысулы һәм әлеге ике термин ярдәмендә “апалы-сеңелле”, “апалы-энеле” сүзләре ясалган. Мәгънәләре ягыннан ике тел дә охшаш.

Шулай, шуны әйтергә мөмкин: татар һәм башкорт телләрендәге туганлык атамаларыннан ясалган сүзләрдә иң күбе –лык/лек сүз ясагыч кушымчалары кулланыла. Икенче урында –лы/ле кушымчалары тора. Синтаксик ысулларга килгәндә, берене урында парлы сүзләр. Ә икене урында тезмә сүзләр тора, кушма сүзләр сирәк очрый. Туганлык терминнарыннан ясалган сүзләрнең күбесе ике телдә дә бертөрле һәм мәгънәләре ягыннан охшаш. Кайбер аерымалы сүзләр дә очрый.

Лексик-семантик берәмлекләр арасындагы системалы бәйләнешләр төрле факторларга бәйле була һәм төрле дәрәҗәдә чагылыш таба. Сүзләрне төркемләү, чынбарлыктагы күренешләрнең уртак якларына бәйле дә, семантик уртаклыкка, охшашлыкка бәйле дә булырга мөмкин. Әлеге үзенчәлекләрне өйрәнү тел белеме, тел тарихы өчен бик тә әһәмиятле.

Әдәбият

Акилова М.Ф. Некоторые термины родства в турецком, башкирском и русском языках / М.Ф.Акилова // Вестник Башкирского университета. – 2019. – Т.24. – №3. – С.2-3.

Ганиев Ф.Ә. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / Ф.Ә.Ганиев. – Казан: Матбугат йорты нәшр., 2005. – 848 б.

Рамазанова Д.Б. Атамаларда туганлык һәм гаилә мөнәсәбәтләре / Д.Б.Рамазанова. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2014. – 287 б.

Ураксин З.Ғ. Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлеге / З.Ғ.Ураксин. – Өфө: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2004. – 528 б.

Хаялиева Раиля Ренатовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет

УДК 80/81.246.2

Балаларның сөйләм телен өйрәнү мәсьәләсенә карата

онтолингвистика, балалар сойлэме, татар теле, тел белеме, аралашу системасы

Баланың дөньяны танып белүе олыларныкына охшамаган, шактый үзенчәлекле процесслар аша бара, шунлыктан телне куллануы, сөйләм оештыруы аерыла. Балаларның сөйләм телен лингвистика яки онтолингвистика өйрәнә. Шулай ук балалар сөйләме психологик тикшеренүләр объекты да булып тора.

Балаларның сөйләм теле, бала психологиясе, гомумән балалар дөньясына бәйле фәнни тикшеренүләр чагыштырмача яңа күренеш булып тора. Балалар психологиясе белән беренче фәнни кызыксынулар XIX гасырда башлана. Мондый эзләнүләр балалар сөйләмен өйрәнүгә юл ача. 1876 елда ˝Mind˝ журналында күренекле философ, психолог һәм тарихчы Ипполит Тэн кечкенә кызының сөйләмен теркәп барган көндәлеген бастырып чыгара. Аннан соң инде Чарльз Дарвин, алман физиологы Вильям Прейер үз балаларының коммуникатив үзенчәлекләрен туплап барган көндәлекләре дөнья күрә. Әлеге журналда басылган чыганаклар балалар сөйләм телен өйрәнүнең эти-әниләр көндәлегенә нигезләнгән беренчел чоры булып тора.

XIX гасыр ахырында рус тел белемендә баланың үсеш психологиясенә, сөйләменә багышланган беренче хезмәтләр күренә башлый. Россиядә балалар сөйләме фәнни тикшеренүләр предметы буларак XX гасыр башында зур популярлык казана. Тикшеренүләр нигездә балалар сөйләме тупланган көндәлекләр материалында башкарыла Иң күренекле хезмәтләрнең берсе булып язучы К.И.Чуковскийның “От двух до пяти” китабы тора. 20 нче еллар башында К.И.Чуковский балалардан ишеткән сүзләрне, сөйләмнәрне язып бара һәм бала тарафыннан иҗат ителгән гадәти булмаган сүзләр туплаган кита-

бын бастыра һәм бу китап тиз арада игътибар казана. Россиядә балалар сөйләме лингвистикасына нигез салучы булып галим А.Н.Гвоздев санала. Галим беренчеләрдән булып рус телендә сөйләшүче баланың туган телне куллану процессына фәнни тасвирлама бирә. Организмның индивидуаль үсешендә (онтогенез) сөйләм теленең кулланылышына багышланган хезмәтләре җитди фәнни тикшеренү нигезе булып тора [Горелов 2001].

Татар тел белемендә балалар сөйләменә кагылышлы фикерләр XX гасыр башында барлыкка килә. К.Насыйри, Г.Ибраһимов кебек күренекле галимнәрнең хезмәтләрендә бала сөйләменә кагылышлы фикерләрне очратырга була [Прейер 1912]. 1940-1950 елларда танылган методист М.Галимованың мәктәпкәчә яшьтәге балаларның сөйләм үзенчәлегенә багышланган хезмәтләре басыла.

Балалар сөйләмен өйрәнүгә татар галимнәре һәм тел белгечләре М.Х.Корбангалиев, М.А.Фазлуллин, А.Ш.Асадуллин, Р.А.Кадыйрова, М.Ф.Кашапова һ.б. зур көч куялар [Ушакова 2011].

Хәзерге фәндә телне үзләштерү, баланың сөйләм теле формалашу процессы белгечләрдә һәрвакыт зур кызыксынулар уята. Сөйләм теле үсеше, аның формалашу проблемалары белән укытучылар, логопедлар һәм психологлар шөгыльләнә. Балаларның тел үзләштерүе, конкрет бер телдә сөйләшә башлавы, психологик үзгәрешләрнең сөйләм эшчәнлегенә тәэсир итүе хакында күпсанлы фәнни хезмәтләр языла. Балаларның аерым бер телгә генетик дәрәҗәдә сәләтле булуы хакында да фәндә бәхәсләр бара.

Шунысы әһәмиятле: 3-4 ел эчендә бала катлаулы коммуникатив система, ягъни тел үзләштерү үзенчәлекләрен табигый рәвештә кабул итә дип санала.

Балаларның туган телне кабул итүе, өйрәнүе хакында галимнәрнең фикере икегә бүленә. Беренчеләре, баланың туганда конкрет милли тел үзләштерергә ярдәм итә торган механизмнары булмый, дип раслый. Икенчеләре балага тел өйрәнергә, кабул итәргә ярдәм итә торган аерым белемнәр генетика дәрәҗәдә килүен, “тел инстинкты” булуын исбатларга тырыша.

Тарихка күз салсак, телнең генетика буенча күчү-күчмәү мәсьәләсе элек-электән экспериментлар нигезендә дәлилләү омтылышы булган. Шундый экспериментларның берсе “Монгол империясенең гомуми тарихы” хезмәтендә тасвирлана. Әкбәр хан иң борынгы телне ачыкларга теләп, төрле милләттән булган 12 күкрәк баласын аналарыннан аерып сарайга яба. Аларны кайгыртырга телсез тәрбиячеләр билгелиләр. Балаларны беркем дә сөйләшергә өйрәтми. Хан Әкбәр, махсус тел өйрәтүче олы кеше булмагач, балаларның теле иң борынгы телдә ачылачак һәм шул рәвешле иң борынгы телнең кайсы тел икәнен ачыклаячакбыз, дип фикер йөрткән. 12 елдан соң балаларны дөньяга чыгаралар, әмма аларның берсе дә кеше телендә сөйләшмәгән, ихтыяҗларын ымнар аша гына белдерә торган балалар булып үсеп җиткәннәр [Кашапова 2009].

Фәндә шулай ук, хайваннар арасында үскән балаларның кеше телендә сөйләшә белмәве, баланың үзлегеннән генә сөйләшергә өйрәнә алмавын исбатлый торган “Маугли феномены” дигән күренеш бар. Йөз еллар дәвамында уздырылган фәнни экспериментлар шуны раслый: бала туганда, конкрет милли телне үзләштерү сәләте булмый. Димәк, “баланың кайсы телдә сөйләшә башлавы тәненә, чәченә, күзенә һ.б. билгеләренә карамый, ә аның тирәсендәге кешеләрнең нинди телдә аралашуына бәйле була. Чөнки ул телне башкалар, әйләнә-тирә (гаилә, мәктәп, тәрбиячеләр, урам һ.б.) тәэсирендә өйрәнә. Конкрет бер тел буыннан-буынга күчми, баланың нинди телдә сөйләшәчәге генетик яктан алдан билгеләнми. Баланың аерым органнары гына генетик дәрәҗәдә сөйләм механизмына яраклаштырылган. Бу тәгълиматны нәселдән-нәселгә күчеп килүче туган телне балага өйрәтү – әти-әнинең беренчел бурычы, хәтта җаваплылыгы дип тә аңларга кирәктер. Баланың фикерләве дә, сөйләме дә ана телендә ачылырга тиеш. Кеше милли үзаң белән табигать кушканча үссен, яшәсен өчен бу – иң беренче шарт, дип белдерә тел галиме Илдар Низамов [Насыйри 1974].

Бүгенге көндә баланың тел ачылу, сөйләшү сәләтен психологик һәм лингвистик яктан җентекләп өйрәнелә. Баланың аерым бер тел берәмлекләрен кулланып сөйләшә башлавы генетик дәрәҗәдә барлыкка киләме, әллә психологик үсеш дәверендә формалашамы дигән сораулар үзәккә куела.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, балаларның сөйләм телен өйрәнү тарихы төрле методлар һәм юнәлешләр белән билгеләнә. Беренчел чорда көндәлекләргә нигезләнгән балаларның сөйләм үзенчәлекләре, авазлар әйтелешенә зур игътибар бирелә, баланың тел өйрәнү сәләте, мөхитнең балаларның сөйләм теле формулашуына тәэсире, сөйләм структурасы, артикуляциясенә бәйле хезмәтләр дөнья күрә. Бүгенге фәндә галимнәр баланың туган телне кабул итү процесслары, психологик үзгәрешләр тәэсирендә барлыкка килгән сөйләм телен өйрәнүгә зур игътибар бирелә. Татар телле балаларның сөйләм эшчәнлеген өйрәнгән хезмәтләр дә арта бара.

Әдәбият

Белянин В.П. Психолингвистика: учеб. / В.П.Белянин; РАО, НОУ ВПО МПСИ. – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ, 2011. – 416 с.

Горелов И.Н. Основы психолингвистики / И.Н.Горелов, К.Ф.Седов. – М., 2001.

Кашапова М.Ф. Балалар бакчаларында телдән сөйләмгә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре: монография / М.Ф.Кашапова. – Казан: ТДГПУ, 2009. – 120 б.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр / К.Насыйри. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – Т.1. – 340 б.

Прейер В. Душа ребенка. Наблюдения над духовным развитием человека в первые годы жизни / В.Прейер; пер. с 7-го нем. изд.; под ред. В.Ф.Динзе. – СПб., 1912. – 299 с.

Ушакова Т.Н. Рождение слова. Проблемы психологии речи и психолингвистики / Т.Н.Ушакова; под ред. Журавлева А.Л. [Электронный ресурс]. – М.: Институт психологии РАН, 2011. – 528 с. Режим доступа http://www.biblioclub.ru/book/86269/.

Чжоу Цзяннань

Казанский (Приволжский) федеральный университет

УДК 81

Развитие коммуникативной компетенции китайских студентов на занятиях по русскому языку как иностранному (на примере русской гастрономической лексики)

коммуникативная компетентность, русский язык как иностранный, методика преподавания, китайские студенты

Практический опыт преподавания русского языка китайским студентам в научной литературе показывает, что китайские студенты обладают более выдающимися способностями в письме, чтении и т.д., в то время как их коммуникативные навыки оставляют желать лучшего. Несмотря на публикации в этой области, подобные вопросы до сих пор не до конца изучены в современном российском преподавании.

Наша работа посвящена обучению лексике, связанной с едой, на занятиях русским языком как иностранным. Цель нашего исследования заключалась в том, чтобы определить методы обучения, эффективные для повышения коммуникативной компетенции китайских студентов на занятиях по русскому языку как иностранному.

Для достижения данной цели были поставлены следующие задачи:

1) рассмотреть теории, связанные с преподаванием русского языка как иностранного;

2) собрать материал о еде;

3) исследовать возможности лексики, связанной с едой, в практике преподавания русского языка как иностранного;

4) предложить способы улучшения коммуникативных навыков китайских студентов и разработать модель образования.

Мы выявили, что особая традиционная этническая пищевая лексика может вызвать трудности в понимании у изучающих язык. Существует множество таких единиц: например, борщ, шаурма, компот и т.д. Кроме того, китайские студенты более интровертивны и менее склонны к общению с носителями русского языка. Наконец, трудности общения вызваны психологическими проблемами у самих студентов.

Соответственно, необходимо предложить некоторые методы, которые помогут улучшить коммуникативные навыки китайских студентов:

а) метод тематического обсуждения. Преподаватель заранее задает домашнее задание. Студенты находят материалы по теме и представляют результаты своих презентаций в классе.

б) метод сценарного моделирования. Преподаватели могут обучать студентов практическим навыкам, создавая сценарии для конкретных ситуаций, например: как купить продукты в магазине, как заказать блюда в ресторане и т.д.

в) мультимедийный метод. Преподаватель использует современные средства обучения в сочетании с традиционными методами преподавания.

Литература

Антонова Е.С. Методика преподавания русского языка. Коммуникативно-деятельностный подход / Е.С.Антонова. – М., 2007.– 205 с.

Вагнер В.Н. Лексика русского языка как иностранного и ее преподавание / В.Н.Вагнер. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 145 с.

Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке / И.А.Зимняя. – М., 1989.– 222 с.

Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь / А.Н.Щукин. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 746 с.

Шайхулов Юнус Данисович

Казанский (Приволжский) федеральный университет

УДК 81-26

Инглиз теле сүзлекләре һәм төрки сүзләр

төрки сүзләр, алынмалар,сүзлекләр, телләр, инглиз теле

Тел галимнәре теләсә кайсы телнең үсештә-үзгәрештә булуын даими рәвештә искәртеп тора. Телнең лексик катламы, билгеле булганча, социаль факторларга тиз бирешә. Башка халыклар белән мөнәсәбәткә кереп, икътисади, мәдәни, сәяси бәйләнешләр булдыру нәтиҗәсендә, телдәге сүзлек составы сизелерлек дәрәҗәдә арта. Бу вакытта, нигездә, яңа төшенчәләр һәм реалияләр барлыкка килә. Глобальләшү шартларында әлеге процесс даими рәвештә җәелә, чөнки тормышка бәйле үзгәрешләр төрле милләтләр арасындагы аралашуларның артуына китерә.

Илләр арасында сәяси һәм икътисади мөнәсәбәтләр үсү белән бәйле рәвештә, инглиз теленә Азия, Африка, Көньяк һәм Төньяк Америка һәм Австралия территориясендә яшәүче күп кенә халыклар телендә булган сүзләр үтеп керә. Галимнәр хәзерге инглиз телендә якынча 50 телдән кергән алынма яши дигән фикердә тора. Алынма сүзләр ярдәмендә телнең лексик байлыгы үсә, шулай ук алынмалар сүзләрнең яңа тамыры, сүз ясалыш элементлары һәм төшенчәләре барлыккак килүгә этәргеч бирә һәм кешелекнең иҗтимагый яшәеш шартларына яраклаштырыла. Алынмаларның үтеп керүенә нәрсәләр йогынты ясаган дигән сорауга илләр һәм дәүләтләр арасындагы сәүдә мөнәсәбәтләрен актуаль җавап итеп китерергә мөмкин. Шуңа күрә дә инглиз

телендәге алынмаларның шактый өлеше Англиягә үтеп кергән эшләнмәләрнең исемнәре белән бәйле.

Шәрыкъ илләре белән сәяси, икътисади һәм мәдәни мөнәсәбәтләрнең тыгыз булуы инглиз теленең сүзлек байлыгында тирән эз калдырган. Ягъни инглиз теленә әлеге илләрдәге халыкларның сөйләме, көнкүреше, тормышында булган шактый гына сүзләр үтеп кергән. Нигездә, инглиз телендә күпләгән гарәп һәм төрки алынмаларны очратырга мөмкин.

Инглиз теленең лексик составында алынмалар шактый зур әһәмияткә ия. Чит тел элементлары башка телгә үтеп керә һәм бөтенләй башкача "яши" башлый. Кайбер очракларда алар алынмаларны кабул итеп алучы телгә килеп керү белән, шул телдәге фонетик, грамматик, сүз ясалыш нормалары нигезендә үзгәреш кичерә һәм шул рәвешле, сөйләмгә дә күчә. Ә башка очракларда алынма сүзләр милли үзенчәлекләрне саклый һәм милли колоритны җиткерүдә мөһим роль уйный.

Төрки телләр, башка телләр белән беррәттән, инглиз телендә дә шактый тирән эз калдырган. Моңа түбәндәге халыкларның телләрен кертеп карарга мөмкин: балкарлар, гагаузлар, казаклар, караимнар, үзбәкләр, каракалпаклар, татарлар, төрекләр, төрекмәннәр, карачайлар һ.б. Төрле тарихи чорларда төрки халыклар Евразия континенты территориясендә үз дәүләтләрен булдыра. Моңа Һуннар империясен, Төрки каганатны, Алтын Урда дәүләтен һ.б. кертеп карарга мөмкин. Галимнәр исәпләвенчә, инглиз телендә 400 гә якын төрки алынма бар. Шуларның 55 % – этнографик реалияләр, 26 % – иҗтимагый-сәяси юнәлештәге сүзләр, 19 % – табигый реалияләр тәшкил итә.

Шунысын да әйтергә кирәк: төрки алынмаларның инглиз теленә уңышлы гына үтеп кереп "яшәп" киткәннәре аз түгел. Аларны стилистик яктан нейтраль алынмалар дип атарга була, чөнки әлеге сүзләр әдәбиятта да, сөйләм телендә дә шактый иркен файдаланыла. Төрки алынмаларның инглиз телендәге фразеологизмнар составында очравы моның ачык мисалы булып тора. Төрки алынмаларны инглизләр еш куллана. Кайчандыр инглиз теленә үтеп кергән алынмаларны инглиз халкы үз сүзләре кебек файдалана һәм шуңа күрә дә алар инглизләр сөйләмендә еш күзәтелә. Шулай ук төрки алынмалар аша инглиз телендә сөйләшүчеләрнең дөнья картинасына булган карашлары да шактый киңәя төшә.

Төрки телләрнең башка телләр белән мөнәсәбәткә керү күренешен өйрәнү хәзерге лингвистиканың үзәк мәсьәләләреннән санала. Төрки алынмаларның бүтән телләргә, шул исәптән, инглиз теленә дә үтеп керү сәбәпләрен, вакытын һәм юлларын тикшерү һәм өйрәнү, аларның башка телдә яраклашып китү үзенчәлекләре тарихи лексикологиядә дә актуаль булып кала. Моннан тыш, инглиз теле һәм төрки телләр кебек төрле төзелешкә ия булган телләрнең үзара мөнәсәбәткә керү күренеше дә бик кызыклы. Хезмәтнең актуальлеге шуның белән дә бәйләп аңлатыла.

Эш барышында түбәндәге бурычлар күз алдында тотылды:

1) Тел белемендә алынмалар үтеп керү процессын өйрәнү;

2) Инглиз телендә төрки алынмаларның ролен ачыклау;

3) Инглиз телендәге төрки алынмаларның лексик-семантик үзенчәлекләрен тикшерү;

4) Инглиз телендәге төрки алынмаларның грамматик-стилистик үзенчәлекләрен өйрәнү (сүз ясалышы, морфология, синтаксис).

Сүзлек мәкаләләре тикшерү материалы буларак кулланылды.

Хезмәтне башкарганда, безгә түбәндәге методларга нигезләнеп эш итәргә туры килде:

1) Тел белеменә алынмаларның үтеп керү күренеше, төрки алынмаларга хас үзенчәлекләр, инглиз телендә төрки алынмаларның яшәеше турында теоретик материал туплаганда, теоретик методка таяндык;

2) Инглиз теленә һәм төрки телләргә хас үзенчәлекләрне барлаганда, чагыштыру методына нигезләндек;

3) Сүзлекләргә кертелгән төрки алынмаларның тематик яктан бүленешен, мәгънә үзгәрешләрен, сүз ясалыш үзенчәлекләрен тикшергәндә, күзәтү методы кулланылды.

Тарихилык, системалылык, параллельлек принциплары хезмәтнең методологик нигезен тәшкил итә.

Хезмәтне башкарганда Р.Г.Әхмәтьянов, И.И.Биккинин, В.К.Журавлев, Ф.С.Сафиуллина, Б.А.Серебренников, Р.М.Болгарова, Э.А.Исламова, Р.Р.Җамалетдинов, Р.А.Юналеева, Г.Рамстедт, В.Котвич, Е.Поливанов, Б.Владимирцов, А. Щербак, Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, В.Рассадин, К.Мусаев, А.Х.Нуриева, В.Х.Хаков һ.б. кебек тел галимнәренең хезмәтләренә таянып эш иттек.

Әлеге хезмәт төрле төзелешкә ия телләрдәге төрки алынмаларны комплексы һәм системалы рәвештә чагыштырып өйрәнү юнәлешендәге татар телендәге беренче хезмәт булып санала. Биредә лексик берәмлекләрнең сүзъясалыш үзенчәлекләре, мәгънә төсмерләре, тематик яктан бүленеше күздә тотыла.

Төрки алынмаларны өйрәнү юнәлешендәге әлеге хезмәтнең теоретик әһәмияте түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1) инглиз телендәге төрки алынмаларны өйрәнүдә заманча тикшерү алымнары кулланыла;

2) төрки алынмаларның лексик-семантик бүленеше тәкъдим ителә;

3) хезмәттә төрки алынмаларга бирелгән характеристика башка телләргә үтеп кергән төрки алынмаларны тикшерүдә дә кулланыла ала.

Хезмәтнең практик әһәмияте түбәндәгедән гыйбарәт: хезмәттә күрсәтелгән нәтиҗәләрне лингвистика, лингвокультурология, лексикология кебек фәннәр буенча лекция һәм гамәли дәрес материаллары төзегәндә кулланырга мөмкин.

Әдәбият

Гил Н.Ф. Древнетюркские слова в современных языках. Сравнительное языкознание : этимологический словарь / Н.Ф.Гил. – М.: Модерат, 2013. – 134 с.

Егер О. Всемирная история: В 4 т. Т.2. Средние века. – М.: ООО ˝Издательство АСТ˝, 2000. – 696 с.

Мухамметдинов Р.Ф. Тюрки в истории мировой цивилизации / Р.Ф.Мухамметдинов. – М.: ООО ˝Грумант˝, 2018. – 155 с.

Расторгуева Т.А. История английского языка / Т.А.Расторгуева. – М.: ООО ˝Издательство Астрель˝, ООО ˝Издательство АСТ˝, 2002. – 352 с.

Шакурова Муслима Магесумовна
Институт языка, литературы и искусства
им. Г.Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан
УДК 811.512.145 (075.2)

Татар лингвометодика мәктәбе һәм яңа дәреслекләргә куелган таләпләр

татар лингвометодика мәктәбе, чорларга бүленеш, үрнәк программалар, яңа дәреслекләр һәм таләпләр, медиаматериаллар, видеодәресләр

Татар лингвометодика мәктәбе 200 елдан артык тарихка ия. XVII гасыр ахыры XX гасыр башларында телгә өйрәтү методикасына үзләреннән өлеш керткән, бу өлкәдә тирән эз калдырган бер төркем методистлар бар: И.Хәлфин, И.Гиганов, А.Троянский, А.Казем-бек, Г.Ваһапов, М.Бикчурин, Н.И.Ильминский, М.Махмудов, М.Иванов, С.Кукляшев, К.Насыйри, Г.Ибраһимов, Г.Сәгъди һ.б.).

Татар халкының мәгариф тарихы Болгар чоры белән бәйләнгән [Заһидуллина 2000: 19; Хузиахметов 2010: 9-88]. Болгарлар тыныч хезмәт белән шөгыльләнгәннәр: кыяклы, бөртекле культуралар иккәннәр, зур-зур мәчетләр, мәктәпләр салганнар, зәркән эшләнмәләр ясаганнар, күн һәм мех әйберләре эшкәрткәннәр [Кәримуллин 1991: 80]. Димәк, татар халкының мәктәп-мәдрәсәләр тарихы ислам дине белән бәйләнгән. Дөньяга караш теологик булганлыктан, белем алу да дини характерда барган [Заһидуллина 2000: 22].

Мәдрәсәләрдә дин сабагы белән бергә дөньяви фәннәр дә укытылган. Казандагы “Мөхәммәдия”, Оренбургтагы “Хөсәения”, Уфадагы “Галия”, Вятка губернасындагы Иж-Буби мәдрәсәләрендә уку-укытуның яңа алымнарын кулланганнар. Бу мәдрәсәләрдә бик күп татар зыялылары белем алган һәм шунда ук күбесе укыткан да: Ш.Мәрҗани, Х.Фәезханов, К.Насыйри, Р.Фәхреддинев, Г.Ибраһимов һ.б.

Татар лингвометодика мәктәбенең тарихын нигездә алты чорга бүлеп карыйбыз: татар телен укыту методикасының нигезе салынган чор, методиканың чәчәк аткан чоры, укыту методикасының торгынлыкка эләккән чоры һ.б. [Шәкүрова 2012: 9]. Кыскача гына һәр этапка тукталып үтәбез.

Беренче чор – 1740–1804. Бу чорда татар телен укыту методикасының нигезе салына: беренче сүзлекләр, грамматика китаплары дөнья күрә. XVIII гасырда яшәп килгән гимназияләрдә татар теле дә укытыла. Беренче укытучы итеп татар бистәләренең депутаты һәм адмиралтейство конторасының тылмачы Сәгыйть Хәлфин билгеләнә. Ул ˝Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов˝ (1778) дигән хезмәт яза. 1804 елда Казан университеты ачылу да зур вакыйга була.

Икенче чор – 1804–1890. Бу чорның үзен икегә бүлеп карап булыр иде. Биредә рус-татар мәктәпләренең эшчәнлеге аеруча игътибар үзәгендә тора. Нигездә, рус телендә сөйләшүчеләр өчен сөйләүлекләр, үзөйрәткечләр, грамматика китаплары чыга. Әлеге чорда К.Насыйриның татар һәм урыс телләрен укытуга керткән өлешен дә ассызыклап үтәргә кирәк (“Нәхү: Русча өйрәнүче мөселман егетләре вә татарча өйрәнүче рус егетләре өчен тәсниф кыйлынды” (1860), ˝Әнмүзәҗ˝ (1895)). Шулай ук татар телен гыйльми өйрәнүгә, татар телен укыту методикасын үстерүгә зур өлеш керткән Казан лингвистика фәнни мәктәбенең роле дә, һичшиксез, зур (В.Радлов, Н.Катанов, И.А.Бодуэн де Куртенэ, В.А.Богородицкий һ.б.).

Өченче чор – 1890–1917. Бу чорда рус һәм татар мәктәпләре өчен дә дәреслек хезмәтен башкарган әлифбалар, үзөйрәткечләр, грамматика китаплары, методик кулланмалар чыга. XX гасыр башында татар милли әдәби телен укыту өчен бик күп татарча дәреслекләр языла (Г. Ибраһимов ˝Татар сарыфы˝, ˝Татар нәхүе˝ (1911), Г. Сәгъди ˝Үз телемезчә мөкәммәл сарыф-нәхү˝ (1915) һ.б.). Татарча уку-язуга өйрәтү методикасын үстерүдә Г. Ибраһимовның 1916 елда язган ˝Татар телен ничек укытырга? (Телебезнең

методикасы хакында бер тәҗрибә)˝ исемле хезмәтенең гыйльми һәм гамәли әһәмияте зур була. Ниһаять, татар мәктәпләре өчен дә лингводидактик хезмәтләр чыга башлый.

Дүртенче чор – 1917–1941. Татар телен укыту методикасының чәчәк аткан чоры (М.Х.Корбангалиев, Р.С.Газизов, Х.Г.Бәдигый һ.б.). Бу чорда Октябрь революциясеннән соң татар мәктәпләрендә татар телен һәм әдәбиятын укытуның яңача куелышын, татар телен гамәлгә кую мәсьәләләрен күз уңында тотарга кирәк. Күренекле педагог, методист, тел галиме һәм җәмәгать эшлеклесе Мөхетдин Хафиз улы Корбангалиевнең халык мәгарифен үстерүдә роле зур. Аның мирасы гаять зур һәм күпкырлы: әлифбалар, дәреслекләр, методик кулланмалар, программа һәм сүзлекләр, грамматика китаплары һ.б. Аның белән иңгә-иң торып эшләүчеләрдән Р.С.Газизов, Х.Г.Бәдигый да әйтеп үтәргә кирәк.

Бишенче чор – 1941–1990. Татар телен укыту методикасының торгынлыкка эләккән чоры. Бу чорда татар теле фән буларак ныклап эшкәртелә, ә методик якка азрак игътибар бирелә (М.Ш. Галлямованың ˝Сөйләү телен үстерү методикасы˝ (1944), ˝Татар теле методикасы˝ (1945), ˝Башлангыч мәктәпләрдә татар теле методикасы˝ (1950), М.Ә.Фазлуллинның ˝Татар теле методикасы˝ (1954), Б.М.Мифтаховның ˝5–7 нче классларда грамматик анализ методикасы˝ (1960), ˝Татар теле синтаксисын укыту методикасы˝ (1968) һ.б). 1970–80 елларда татар телен укыту методикасына зур өлеш керткән методистлар һәм тел галимнәре, педагоглар арасында М.И.Мәхмүтов, М.З.Зәкиев, Д.Г.Тумашева, З.М.Вәлиуллина, Г.Ф.Саттаров, В.Х.Хаков, Ф.С.Вәлиева, Ф.Й.Йосыпов, Р.А.Юсупов, Ф.С.Сафиуллина, Б.М.Мифтахов, С.М.Ибраһимов, Ф.М.Хисамова һ.б. бар.

Алтынчы чор – 1990–2020. XX гасырның 80–90 нчы елларында илдә барган иҗтимагый яңарыш мәгариф өлкәсенә, шул исәптән рус телле балаларга татар телен укыту методикасы фәненә дә үзгәрешләр алып килде (А.Ш.Әсәдуллин, Ф.Ю.Йосыпов, Р.А.Юсупов, Ф.С.Сафиуллина, Ф.Ф.Харисов, Ч.М.Харисова, И.Л.Литвинов, Р.Р.Җамалетдинов, М.М.Шәкүрова, К.С.Фәтхуллова, Р.З.Хәйдәрова, Р.Р.Нигъмәтуллина һ.б.). Татар телен гамәлгә кую барышында аны укытуның эчтәлеген, максат-бурычларын төгәлләштерү, ысул һәм алымнарын төрләндерү, камилләштерү, яңа буын дәреслекләр һәм программалар төзүгә карата яңа таләпләр куелды. Татар теленнән белем бирүнең сыйфатын арттыру теоретик материалны аңлату барышында, белем бирү белән беррәттән, укучыларда телгә карата кызыксыну уятуны һәм дөрес итеп сөйләшергә, укырга һәм язарга, фикерләргә өйрәтүне таләп итә. Татар телен укытуның сыйфатын күтәрү, башлангыч сыйныфтан алып туган телне эзлекле үзләштерү, сөйләмне дөрес төзеп, әдәби тел нормаларына туры китереп, телдән һәм язма рәвештә башкаларга җиткерә белү – бүгенге көн уку-укыту мәсьәләләреннән иң мөһиме. Бу чорда татар теленә өйрәтү өч юнәлештә бара: 1) татар урта гомуми белем бирү оешмаларында татар телен өйрәтү; 2) рус телендә белем бирү оешмаларының татар төркемнәрендә өйрәтү; 3) рус телле балаларга татар телен өйрәтү.

Әлеге чорда күрсәтелгән мәсьәләләрне хәл итүдә Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты да катнаша. 2016 елда ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы карары белән әлеге институтта милли мәгариф бүлеге оештырылды. Биредә 1-4, 5-9, 10-11 сыйныфлар өчен “Туган тел (татар теле)” предметыннан 5 яңа Үрнәк программа (ПОП) эшләнә. Алар, экспертиза үтеп, Федераль Дәүләт Үрнәк программалары реестрына кертелде. Яңа программаларга нигезләнеп, үрнәк эш программалары булдырылды. Үрнәк эш программалары сыйфатлы белем алуга бердәй мөмкинлек, уку-укыту процессын оештыру шартларына бердәй таләпләр, белем алу нәтиҗәләрен бәяләүгә бердәй алымнарны тәэмин итәргә тиешләр. Биредә белем алуның планлаштырылган нәтиҗәләре уку предметының үзенчәлеген исәпкә алып, яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандартлары нигезендә эшләнде.

Үрнәк программаларга нигезләп, “Туган тел (татар теле)” предметыннан 1-4 сыйныфлар, 5-9 сыйныфлар өчен төзелгән яңа УМКлар (авторлары – М.М.Шәкүрова, Л.М.Гыйниятуллина, О.Р.Хисамов) федераль исемлеккә керде. Яңа дәреслекләрнең

элегрәк эшләнгәннәреннән төп аермаларыннан берсе – аларда ике юнәлеш берләштерелүдә. Ягъни дәреслек ике өлештән тора. База өлеше рус телендә белем бирү оешмаларының татар төркемнәрендә укучыларны укытуны, тирәнтен өйрәнү өлеше татар урта гомуми белем бирү оешмаларында татар телен өйрәтүне күздә тота.

Дәреслекләрнең эчтәлеге дә үзгәрде. Аерым алганда, “Туган тел (татар теле)” предметыннан эшләнгән дәреслектә һәр сыйныфта тематик материал үзара бәйләнгән дүрт зур лексик темага берләштереп бирелә: “Мин”, “Тирә-як, көнкүреш”, “Туган җирем”, “Татар дөньясы”. “Мин” темасы укучының әйләнә-тирә дөньяга шәхси мөнәсәбәтен формалаштыруны нигез итеп ала. “Тирә-як, көнкүреш” темасы дөньяны танып-белү белән бәйле; биредә, мәсәлән, яраткан уеннар, фильмнар, туган як табигате, Интернет челтәрендә аралашу, заманча мода һ.б. балалар өчен кызыклы булган текстлар файдаланыла. Өченче тема “Туган җирем˝ дип атала. Ул татар халкының гына түгел, Россиядә яшәүче башка халыкларның да тормыш-көнкүреше, гореф-гадәтләре белән танышу аша укучыларда патриотизм, Ватанны ярату һәм хөрмәт итү хисләрен ныгытуга юнәлдерелгән. “Татар дөньясы” блогы татар халкының традицион һәм югары мәдәнияте, тарихы, дөньяга карашы, татар фәлсәфәсе турында күзаллаулар булдыру бурычын куя. Һәр тематик блог укучыларның сөйләм телен үстерүгә юнәлтелгән. Гомумән, кунак чакыру һәм аның белән бәйле сөйләм репликалары, Идел буенда яшәүче башка халыкларның милли ашлары, өс киемнәре, музыка уен кораллары, җырлары белән бәйләп, халыклар арасында дуслык, туганлык хисләрен саклау, бер-береңне хөрмәт итүгә ирешүне укучыга кечкенәдән сеңдерерү зарур. Г. Тукай сүзләре белән әйткәндә, ˝бала янында күбрәк булырга, аның берлә шөгыльләнергә, йөрергә, бигрәк тә аның белән күбрәк сөйләшергә˝ кирәк. Элегрәк тел турында гомуми мәгълүматлар үзләштерүне күздә тоткан лингвистик компетенция формалаштыруга өстенлек бирелсә, хәзерге вакытта укучыларның аралашу осталыгын үстерү юнәлтелгән, көндәлек сөйләшүгә нигезләнгән, халык авыз иҗаты белән баетылган коммуникатив, социомәдәни, этномәдәни компетенцияләр алгы планга чыкты.

Яңа УМКлар дәреслек, эш дәфтәре, укытучы өчен методик кулланма, аудиодиск һәм электрон дәреслектән тора. Заманча эшләнгән дәреслекләр укучыны ана телендә дөрес, камил сөйләшергә, аралашырга өйрәтү бурычына җавап бирә. Дәреслек текстларның эчтәлегенә туры килгән матур, зәвыклы, заманча рәсемнәр белән бизәлгән, кызыклы уеннар, башваткычлар белән баетылган [Шәкүрова 2018: 19].

Бүгенге көндә укучылар “Туган тел (татар теле)” предметыннан эшләнгән төрле видео, медиаматериаллар, электрон белем бирү ресурсларыннан иркен файдаланалар. Әлеге предметлар буенча электрон белем бирү платформаларында эшләү мөмкинлеге дә булдырылды.

“Туган тел (татар теле)” предметы буенча эшләнгән 1-4, 5-9 сыйныфлар өчен видеоязмалар, дәресләрдә кулланудан тыш, дистанцион укытуда, ягъни пандемия вакытында укучының уку материалын мөстәкыйль үзләштерүе барышында файдалы булды. Иң мөһиме – кайсы очракта гына файдаланылмасын, алар һәрвакытта да укучыларның белем алуга ихтыяҗларын канәгатьләндерү һәм үстерүгә хезмәт итә [Шәкүрова 2018: 27].

Яңа УМКларга нигезләп, 1-4, 5-9 сыйныфлар өчен видеодәресләр дә эшләнде. Алар күләме ягыннан зур булмаган видеороликлардан гыйбарәт. Аларның эчтәлеге Федераль дәүләт белем бирү стандартлары таләпләренә туры килә һәм алар Үрнәк белем бирү программаларына нигезләнгән.

Видеодәресләрнең төп максаты – укучыларны яңа материал белән таныштыру, аны презентация яки анимация чаралары ярдәмендә аңлату. Биредә укучыларга үзләштерелергә тиешле төп грамматик яки әдәби материал тәкъдим ителә.

Бүгенге көндә телне өйрәтү барышында фонетик, лексик һәм грамматик материалны кызыклы, тормыштан алынган хәлләр кулланып бирү укучыларның телне өйрәнү теләген арттыра, аның тормышта кирәклеген төшенергә ярдәм итә. Шуңа күрә дәресләрдә төрле ситуацияләргә корылган, аларны чишәргә ярдәм итә торган күнегүләр

тәкъдим итү, шуларга нигезләнеп, укучыларның аралашу осталыгын үстерүгә игътибарны арттыру зарур.

Әдәбият

Заһидуллина Д.Ф. Татар әдәбиятын укыту методикасы: метод. Кулланма / Д.Ф.Заһидуллина. – Казан: Мәгариф, 2000. – 335 б.

Кәримуллин Ә.Г. Татарлар: исемебез һәм җисемебез / Ә.Г.Кәримуллин. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1991. – 160 б.

Хузиахметов А.Н. История татарского просветительства. Учебное пособие / А.Н.Хузиахметов, Р.Х.Шаймарданов. – Казань Изд-во ˝Школа˝, 2010. – 344 с.

Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр) / М.М.Шәкүрова. – Казан: “Ихлас”, 2012. – 144 б.

Шәкүрова М.М. Башлангыч сыйныфларда ˝Туган тел˝ предметын укыту: яңартылган эчтәлек һәм перспективалар. Методик ярдәмлек / М.М.Шәкүрова, Л.М. Гыйниятуллина. – Казан, 2018. – 40 б.

Шәкүрова М.М. 5–9 нчы сыйныфларда ˝Туган тел˝ предметын яңача укыту. Методик ярдәмлек / М.М.Шәкүрова, Л.М.Гыйниятуллина. – Казан, 2018. – 36 б.

Шалбаткина Людмила Александровна
Пименова Татьяна Сергеевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
378.147:004.738.5

Современные методы и приемы обучения академическому английскому языку в вузе

академический язык, английский язык,
комплекс упражнений, метод обучения, подход к обучению

В теории и практике преподавания академического английского языка существуют несколько подходов к его обучению, что предопределяет выбор методов и приемов обучения. Интересной представляется классификация Джордана [Jordan 1999], который выделяет следующие три наиболее продуктивных подхода к обучению академическому английскому языку в вузе:

1) content-based approach – подход, нацеленный на раскрытие содержания языковых форм, понятий, функций, ситуаций или тем;

2) skills-based approach – подход, сфокусированный на формированиb микро- или макро-навыков;

3) method approach – подход, основанный на реализации учебных программ, ориентированных на обучающихся.

В учебно-методической литературе также представлены:

1) task-based approach – подход, в основу которого заложены коммуникативные задания и который реализуется посредством коммуникативного метода обучения.

2) product-based approach – подход, результатом которого является некий речевой продукт: выступление, доклад, эссе и пр.

3) process-based approach – подход, который классифицируется как дедуктивный подход в методике преподавания иностранных языков и включает в себя следующие процессы написания текста: планирование, составление (текста), проверка и редактирование.

4) communicative approach – коммуникативный подход, который обеспечивает более практическую и увлекательную для студентов атмосферу обучения, побуждающую к дальнейшему развитию их языковых способностей и речевых навыков и способствующую преодолению языковых барьеров.

5) genre-based approach - жанрово-ориентированный подход, сущность которого заключается в ознакомлении студентов с различными жанрами и видами академических текстов.

Таким образом, контент-анализ научной литературы позволяет заключить, что существует богатая палитра современных подходов к обучению академическому английскому языку в вузе, которые предоставляют преподавателю широкий выбор эффективных методов и приемов в конкретной аудитории обучающихся.

На основе критического анализа методической литературы нами были выделены наиболее, на наш взгляд, продуктивные типы заданий, формирующих академическую грамотность студентов вуза (Таблица 1).

Таблица 1. Продуктивные типы заданий по формированию академической грамотности студентов вуза

Тип задания	Характеристика	Формируемые компетенции	Образцы
Академическое эссе	✓вступление ✓основная часть ✓заключение	Коммуникативная иноязычная компетенция Навыки грамотного написания и изложения научных текстов Критическое мышление	https://langara.ca/departments/history-latin-political-science/pdf/academic-essay-guidelines.pdf https://www.ecampusnz.com/wp-content/uploads/2018/07/Writing-an-academic-essay.pdf
Письменный доклад	✓титульный лист ✓страница содержания ✓введение ✓основная часть ✓выводы по главам ✓заключение ✓использованная литература	Коммуникативная иноязычная компетенция Социально-информационная компетенция Когнитивная компетенция	https://www.adelaide.edu.au/writingcentre/sites/default/files/docs/learningguide-oralpresentations.pdf https://www.researchgate.net/publication/338683547_How_toWrite_an_Academic_Report
Устное выступление	✓вступление ✓основная часть ✓выводы ✓ответы на вопросы аудитории/ вопросы к аудитории, в том числе риторические	Дискурсивная компетенция Социокультурная компетенция Социальная компетенция Стратегическая компетенция Учебно-познавательная компетенция	https://www.adelaide.edu.au/writingcentre/sites/default/files/docs/learningguide-oralpresentations.pdf https://www.canberra.edu.au/library/attachments/pdf/Oral-Presentations-2014.pdf

Мы изучили различные виды упражнений из методических пособий как отечественных, так и зарубежных авторов [Swales 2012; Wallwork 2013; Гильманова, Никитина, Тябина 2016] и осуществили попытку компиляции сборника упражнений по формированию академической грамотности студентов вуза. В него вошли упражнения на формирование

репродуктивных и продуктивных языковых и речевых навыков. Ниже мы приводим несколько примеров упражнений из нашего сборника.

Упражнение № 1:

Choose the correct spelling. Note that in some cases, two spellings are possible (one for Great Britain and one for the USA).

Section 1 outlines our *preferred / prefered* mode of operation.

Section 2 is *targeted / targetted* at inexpert users.

In Section 5, *were / where* we suggest some future lines of research, *some / same* conclusions are drown / drawn.

Упражнение № 2:

Match English and Russian collocations.

1. There is now some evidence showing that…	A Есть основания расценивать это доказательство как достоверное
2. We have much evidence to suggest ...	B Мы можем рассматривать это доказательство как совершенно убедительное
3. There is little direct evidence in literature indicating ...	C В литературе мало прямых доказательств, чтобы обозначить ...
4. Our evidence suggests that ...	D У нас есть много доказательств, чтобы предположить, что ...
5. The evidence may be regarded as fully consistent with ...	E Наше доказательство предполагает, что ...
6. We can regard this evidence as a quite conclusive one…	F Доказательство можно расценивать как полностью согласующееся с ...
7. There is a reason to consider this evidence as a reliable one…	G На сегодняшний день существует ряд доказательств, показывающих, что ...

Таким образом, исследуя проблематику, мы выделили наиболее результативные методы и приемы, используемые в обучении академическому английскому языку, и создали комплекс упражнений, развивающий академическую грамотность студентов вуза.

Материалы проведенного нами исследования могут оказаться полезными для студентов при написании рефератов, курсовых работ по теории и методике обучения иностранному (английскому) языку и преподавателей, реализующих дисциплину “Английский язык для академической коммуникации”.

Литература

Гильманова А.А. Academic Writing for masters in humanities: учеб. пособие по академическому письму для магистров гуманитарных специальностей / А.А.Гильманова, С.Е.Никитина, Д.В.Тябина. – Казань: Казан. ун-т, 2016. – 221 с.

Jordan R. Academic Writing Course: Study Skills in English / R.Jordan. – Cambridge: Cambridge Press, 1999. – 215 p.

Swales J. Academic Writing for Graduate Students, 3-rd Edition: Essential Skills and Tasks / J.Swales, C.Feak. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2012. – 418 p.

Wallwork A. English for Academic Research: Writing Exercises. – Springer Science+Business Media, 2013. – 325 p.

Юрикова Камилля Юрьевна
Елабужский институт КФУ
УДК 811.161.1.28

Микротопонимы города Елабуга и источники их возникновения

топонимика, лингвокультурология, лингвокраеведение, этимология, русский язык

Включение регионального компонента в школьные уроки является актуальным направлением современного образования. Идея метапредметности может быть полноценно реализована в ходе изучения родного края на основе базовых школьных предметов. Русский язык как учебный предмет в школе позволяет реализовать многие инновационные идеи в рамках среднего образования. В работах Т.П.Поповой, Л.Н.Горобец, М.В.Васильевой, А.Ю.Бронниковой, Э.Л.Мироновой региональный компонент рассматривается как фактор повышения качества образовательной и воспитательной деятельности в рамках уроков русского языка и литературы в начальной и средней школе (1-4, 5-9 классы).

Языковой материал, полученный в ходе проектной, частично-поисковой и научно-исследовательской деятельности, позволяет не только привить школьникам осознание ценности и самобытности родной культуры, но и помогает углубить их знания по предмету. Материалом исследования стали результаты командной поисковой деятельности учащихся 6-9 классов Университетской школы г. Елабуга, полученные на основе методов социологического опроса, изучения специальной литературы о родном крае, местных документов и т.п.

Город Елабуга – жемчужина Прикамья, город с богатой историей, улицы которого хранят память о важнейших событиях и исторических лицах, отражают быт и образ жизни людей разных исторических эпох. Микротопонимы, появившиеся в Елабуге, являются результатом действия как лингвистических, так и экстралингвистических факторов.

В настоящее время в г. Елабуга насчитывается более 50 активных микротопонимов – неофициальных названий, пользующихся популярностью среди местных жителей. В рамках данного исследования под *микротопонимами* мы понимаем *названия небольших объектов, обычно известных лишь ограниченному кругу людей, проживающих на определённой местности* [электронный ресурс]. Рассмотрим этимологию наиболее интересных из них.

Самыми популярными микротопонимами г.Елабуга являются либо перефразированные названия районов (Ерзовка, Козловка, Гаринка и т. п.), либо специфически расположенные дома. В основе номинации лежат как собственно языковые, так и неязыковые факторы.

К названиям, появившимся в результате воздействия экстралинвистических факторов, относятся следующие:

а) превращение разговорных названий в официальные: Голубой (рынок), Поле чудес, Угол дураков и т.д.;

б) нумерация: 10-ка, 9-й, 6-й, 37-й магазин, 40-й магазин и т.д.;

в) актуализация локации: Восточка, Кирпичка, Молодёжка, Козловка и т.д.

г) наименование в соответствии с историческими событиями: Дорога жизни, Шервуд и др.;

д) наименования по сходству: Пентагон, Китайка, Черемушки и т.д.

К языковым факторам, ставшим основой новой номинации, следует отнести морфологическое словообразование (универбация, суффиксация, конфиксация: Восточка, Чапайка, Гаринка, Подмонастырка и т. д.) и семантическое словообразование (Пентагон, Шервуд и др.).

На особенности городской номинации оказывают влияние временные факторы и социальные изменения. В Елабуге историческую часть города называют *нижняя часть*,

а новые застройки – *верхняя часть*. Один из самых молодых микрорайонов, расположенный ближе всех к ОЭЗ ˝Алабуга˝ – 4-й микрорайон – называют отдельным понятием *город*.

Появление отдельных неофициальных названий имеет неоднозначную интерпретацию. Например, современный *Угол дураков* имеет несколько версий происхождения. Самыми популярными являются следующие.

- *Угол дураков* – пространство в центре города, которое представляет собой пересеченную местность. Перекресток данной местности с неравными углами, поэтому при отсутствии светофора на нем происходило множество нелепых аварий.
- На *Углу дураков* расположена развилка по разным направлениям рейсового маршрута по городу. Приведем объяснения старожила города: *˝Тебе надо уехать в 4 микрорайон, а ты стоишь и ждёшь ˝3-ку˝, которая едет через 37-магазин, а потом резко появляется ˝4-ка˝ и всё бегут на другую остановку, которая едет через 12-й рынок. Сейчас остановку перенесли чуть дальше, поэтому бегать перестали˝*. Получается, *Угол дураков* – это место, где ˝по-дурацки˝ расположены остановки.
- Присутствует ещё и более мифологизированная версия: когда нефтяники начали застраивать верхнюю (новую) часть города, все развлекательные места были в нижней (старой) части, и между жителями двух условно разделённых районов происходили стычки, конфликты, драки. Поэтому на том самом пересечении дорог стоял человек и отмечал время, когда жители верхней части отправлялись вниз, в специальной тетради. Так как всем приходилось, ˝как дуракам˝ отмечаться, угол так и назвали.

В Елабуге есть места, которые периодически меняют свои названия. Часть этих названий полностью уходят из разговорной речи, другие продолжают существовать наряду с новыми. Так, остановка ЕЦРБ (Елабужская центральная районная больница) раньше называлась Восточной, т.к. находилась с восточной стороны по отношению к новостройкам. В дальнейшем верхнюю часть города стали называть *Восточной*, хотя она находится с западной стороны города. *Хлебный* – район, где находятся елабужский хлебозавод, зерновые склады. *Развилка* – термин водителей, появившийся из-за необходимости проехать большое расстояние до кольца, которое с одной стороны открывает дорогу в соседний город Набережные Челны, а с другой – в жилой сектор города. *Поле чудес* – в 90-е годы самый быстро застраиваемый район. *Черёмушка* не засажена черёмухой, а построена одновременно с жилым комплексом *Черёмушки* в г.Москве.

Интересна история происхождения микротопонима *Дорога жизни*, связанная с особенным устройством жизни в 90-е годы XX в. На месте современного района раньше была большая территория с пустырями и котлованами, неосвещённая, но максимально короткая по пути из 6 микрорайона в 4-й. Это было место с высоким уровнем преступности.

Названия наподобие *Китайская стена* (один длинный дом), *Пентагон* (неблагополучный двор, дом без балконов) не уникальны для города, поскольку в ряде городов России есть дома с подобными названиями.

Названия определённых районов определяются их прямым назначением, например, *Крольчатник* – это участок земли за кирпичным заводом (сам район получил название *Кирпичка*), где выдавались земли многодетным семьям. В *Козловке* давали бесплатные участки земли сотрудникам полиции, отсюда и незамысловатое название. *Рублёвка* Елабуги – зажиточный район с домами высокого класса.

Некоторые неофициальные названия образованы от названий улиц при помощи морфологического словообразования: *Матроска, Нечайка, Ерзовка* (в XX веке объединяла три современных улицы: *Г.Тукая – Большая Ерзовская, Советская – Средняя Ерзовская, Камала – Малая Ерзовская*), *Чапайка, Стометровка* (ровно 100 м от студенческого общежития до магазина) и др. Две номинации исторически связаны с цветом домов, там построенных: *Зелёный* и *Голубой* (дома нефтяников, выкрашенные в голубой и зелёный цвет, в настоящее время дома другие, а разговорное название района стало официальным). Название района *Лепестки* появилось на основе ассоциации по сход-

ству: три дома построены как лепестки, так и называется район. Самый высокий дом города и территория рядом с ним получил название *Высота*.

Происхождение района *Шервуд* связано с выходом на киноэкраны фильма про Робина Гуда. Так, одна из жительниц города рассказывает: *˝Это дома вблизи УПП ВОСС. В то время шёл фильм про Робин Гуда, и многие дети бегали во дворах с луками и стрелами (естественно самодельными). И как-то вечером она сказала: ˝У нас, как в Шервуде˝. А в это время мы, будучи молодыми, задались целью найти название для своего ˝райончика˝. Название всем понравилось и так вошло в народ˝* (из интервью с жителем района).

Подмонастырка – одно из самых древних названий района. Название возникло ещё в 1613 году, когда в крепости Чёртово городище был основан мужской монастырь, а монахи жили под монастырем. *Гаринка* – район города, который указывает на село Гари.

Подобный лингвокраеведческий, этимологический анализ топонимов открывает большие возможности не только для привлечения обучающихся в проектную деятельность, реализовать системно-деятельностный подход, но и позволяет интересно и необычно включить региональный компонент в уроки русского языка.

Литература

Васильева М.В. Организация проектной деятельности на уроках русского языка и литературы с учётом регионального компонента / М.В.Васильева // Материалы Международной научной конференции. – Псков, 2012. – Т.2. – С.456-461.

Информационный портал ˝Елабуга City˝ [электронный ресурс] // URL: http://elabuga-city.ru/articles-a-na-yugo-zapade-vostochka.htm (дата обращения: 02.11.2022).

Контент-платформа ˝Топонимы Елабуги˝ [электронный ресурс] // URL: https://pandia.ru/text/78/566/93483.php (дата обращения: 02.11.2022).

Юсупов Айрат Фаикович
Юсупова Нурфия Марсовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 821.512.145, 82:801.6

Төрки-татар суфи әсәрләр теле: символик фикерләү үзенчәлеге

суфичылык, текст, тел, төрки-татар шигърияте, символ, стиль.

Суфичылык тәгълиматы төрки халыклар арасында киң җәелә. Төрки-татар төбәгендә аның чагыштырмача тиз таралуы мөселман дәүләтләре белән тыгыз икътисади, рухи бәйләнешләрдә булу белән дә, тарихи-географик шартларга мөнәсәбәтле дә аңлатыла. Идел буе Болгар дәүләте тарихына караган тарихи истәлекләрдә Гарәбстан, Иран, Урта Азия якларыннан килеп, әлеге гыйлемне тараткан күренекле суфи галимнәр белән бергә, Болгарның үз шәйхләре, суфилары булуы турында да хәбәрләр килеп җиткән. Г.Дәүләтшин фикеренчә, каберләрне дини рухтагы текстлы ташлар белән билгеләү, төрбәләр кору, аерым шәхесләрне мәчетләр янына күмү суфичылык белән бәйле. Җәмгыятьтә суфичылыкның абруе шул кадәр күтәрелә ки, хәтта ул хакимнәр канаты астына алына, шулай итеп аңа рәсми төсмер бирелә. Суфилар киң хокуклардан файдаланалар. Бу җәһәттән шәһре Болгар үзәгендә җамигъ мәчеттән ерак түгел урнашкан ˝Кара пулат˝ дип аталган бина кызыклы. Башка кайбер галимнәр фикеренә кушылып, аның суфи-дәрвишләр туктала торган ханәкә булуын әйтергә кирәк. Аның шәһәр үзәгендә урнашуы суфиларның болгар җәмгыятендә тоткан күренекле урынын да ачык чагылдыра. Суфичылык идеясен ул чордагы бай Алтын Урда әдәбияты да киң җәелдерә [Дәүләтшин 1999: 257].

Суфичылык сүз сәнгате мистик характердагы әдәбият булып, серлелекне, дөньяны

танып бетерү мөмкин булмау турындагы күзаллауны алга сөрә, аңа ˝ачкыч˝ булган символлар, киная, төсләр символикасы аша фикерне җиткерү хас: аның үзенең билгеле бер номинатив мәгънәләр беркетелгән образ-символлар системасы формалаша, шуңа да сүз сәнгатен символлар белән баетуда суфичылыкның зур роль уйнавы табигый [Юсупова 2018: 22; Юсупова 2015: 209], ул моңа кадәр кулланылып килеп, иҗади яңалыгын югалткан клише-образларның мәгънәләрен трансформацияләп, үзгәртеп, дини-суфичыл, фәлсәфи эчтәлеккә төреп тәкъдим итә башлый [Пригарина 1983: 96]. Н.И.Пригаринаның фарсы әдәбиятына кагылышлы әйтелгән бу фикере татар шигърияте мисалында да актуаль яңгырый.

Аннемари Шиммель фикеренчә, суфичылык әдәби фикер үсешенә генә түгел, тел үсешенә дә зур тәэсир ясый: юристлар, дин белгечләре һәм тәрҗемәчеләр суфичылыкка хас синтаксик берәмлекләрне алып кереп, гарәп телен камилләштерүгә йогынты ясый, аны сыгылмалы итә, мәгънә җиткерү мөмкинлекләрен киңәйтә. Поль Нвийа мондый телне ˝аутентик˝ тел дип билгели, шуңа да суфичылыкның гарәп телен күпмәгънәле, яшерен эчтәлекле сүзләр белән баетуда роле зур була. Суфичыл текстларда ˝тел-сурәтләү чаралары гади бизәк чарасы булудан туктап, мәгънә тирәнлеген, мистик эчтәлекне җиткерү баскычына күтәрелә˝ [Шиммель 2000: 34; Юсупова 2014: 230]. Суфилар тарафыннан кулланылган символ, метафоралар телне стилистик яктан камилләштерә, шуңа мөнәсәбәттә А. Шиммель мондый телне ˝стилистик яктан катлауландырылган техник тел˝ [Шиммель 2000: 50] дип билгели. Мондый стилистик катлаулылык XI-XII гасыр чикләрендә канун буларак кабул ителә башлый һәм гадилек инде түбән стиль буларак кына билгеләнә. Гасырлар дәвамында рухи халәтне, хис-тойгыны җиткерү өчен аның үз төшенчәләре, образлар системасы эшләнә һәм алар үзенә аерым бер мәгънәләрне беркетә.

Суфичылык әдәбиятында, гомумән алганда, ике эчтәлек белдерү сыйфаты алга чыга, суфи эчтәлек, шәрехләү аша табыла. Аллага мистик мәхәббәт, гадәттә, суфилар тарафыннан хисси сөю образларында тасвирлана, аларның эротик-гедонистик шигырьләрен укыганда һәрвакытта да сүзнең нинди: мистик яки җир мәхәббәте хакында баруын аерып булмый. Мәсәлән, Алла абсолют хаклык, хакыйкать, идеал мәгънәсен ала, еш кына ике катламлы, гадәти һәм символик мәгънәле образларга мөрәҗәгать ителә: исерү – хакыйкатькә ирешү, Алла белән кушылу, шәраб – хакыйкать, шәм – Аллаһ, матур кыз, Ләйлә, сәмруг кош та Алла эчтәлегендә кулланылышта йөри, гөл һәм былбыл, шәм һәм күбәләк илаһи, Аллага мәхәббәтне белдерүдә файдаланыла [Бертельс 1965: 351]. Суфи әдәбиятта нәфис стиль символларга таянып иҗат итү юлын алга куя. Әмма бу алым гади, эпик стильгә йөз тотып үскән Ә. Ясәви, С. Бакырганый иҗатларын да читләтеп үтми. Мисал өчен, Әхмәд Ясәвинең тормыш-яшәешне, фани дөньяны базар символы аша җиткерүе күренә:

Төштем узар (гөнаһка), бурак тузар, китсә базар,
Дөнья – базар, эчрә кереп коллар азар,
Башым бизәр, яшем сызар, каным тузар,
Атым – Әхмәт, Төркестандыр илем минем [Ясәви 2003: 353].
Дәрвишләрнең базары –
Зикре торыр гөлзары [Бакырганый 2000: 8].

Моннан тыш, һәр ике автор иҗатында да шәм символының бер модификациясе булган ут образының еш кулланылуы күренә. Ә. Ясәвинең лирик герое бөтен барлыгы белән иляһи мәхәббәт утында яна:

Гашыйкны көйдерер гыйшык уты.
Гашыйклар гыйшык утыга мөбталәдер... [Бакырганый 1992: 55].

Ут эчендә яну мотивы сөйгән яр-Аллага якынаю, бакыйлыкта аның белән күрешү хакында сөйли. Шушы юлда дәрвиш, зикер, кош, гөлзар образлары иркен кулланылышка кереп китә:

Күңлем кошы очар даим канат тукып,
Ике күзе нәдамәттә каннар түгеп,
Тын утырып рийазатта тезен чүгеп,

Йа илаһи, гафу кылгыл гөнаһымны [Ясәви 2003: 356].

Мондый образлар Алла белән кушылу, аңа булган мәхәббәтне җиткерү вазифасын беркетә. Зикер аша лирик герой Алла белән кавышуга өметләнә, әмма моңа ирешү өчен, рух пакьлегенә ирешү кирәклеген аңлап, гыйбадәттә гомер кичерүне бердәнбер хакыйкать дип саный.

Шул рәвешле, суфичылык, иҗтимагый, дини хәрәкәт буларак, төрки дөньяда рухи, фәлсәфи, милли бөтенлекне камилләштерүдә әһәмиятле урын тота. Ул әдәбиятны да үзгә мотивлар, суфичыл әсәрләр структурасы, аларга хас үзенчәлекләр белән мәгънә ягыннан баета, образлы фикерләүне үстерүдә әһәмиятле роль уйный.

Әдәбият

Бакырган китабы: XII-XVIII йөз төрки-татар шагыйрьләре әсәрләре / текстны басма өчен Ф. Яхин әзерләде. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 354 б.

Бакырганый С. Мәнем җаным... / С.Бакырганый // Татар поэзиясе антологиясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – Б. 55.

Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература / Б.Э.Бертельс. – М.: Изд-во ˝Наука˝, 1965. – 560 с.

Дәүләтшин Г. Төрки-татар рухи мәдәнияте / Г.Дәүләтшин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 512 б.

Пригарина Н.И. Образное содержание бейта в поэзии на персидском языке / Н.И.Пригарина // Восточная поэтика. – М.: Наука, 1983. – С.89-108.

Шиммель А. Мир исламского мистицизма / А.Шиммель; пер. с англ. Н.И.Пригариной, А.С.Раппопорт. – М.: Алетейа; Энигма, 2000. – 416 с.

Юсупова Н.М. Суфийская символика в татарской поэзии XIX века / Н.М.Юсупова, А.Ф.Юсупов // Филология и культура. – 2014. – №36. – С.230-235.

Юсупова Н.М. Символизация в тюрко-татарской поэзии средневековья и нового времени (на примере суфийских поэтических произведений) / Н.М.Юсупова, А.Ф.Юсупов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 10 (52): в 2-х ч. Ч. II. – С.209-211.

Юсупова Н.М. Образ-символ как система номинаций в татарской поэзии первой половины XX века: автореф. ... дис. докт. филол. наук / Н.М.Юсупова. – Казань, 2018. – 46 с.

Ясәви Ә. Хикмәтләр / Ә.Ясәви. – Казан: ТР ˝Хәтер˝ нәшрияты (ТаРИХ), 2003. – 295 б.

Юсупова Зульфия Фирдинатовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 81

Научное наследие В.А.Богородицкого в исследованиях ученых Казанского университета

научное наследие, русский язык, фонетика, словообразование, методика русского языка

Научное наследие ученых Казанской лингвистической школы продолжает привлекать внимание современных исследователей. Среди учеников И.А.Бодуэна де Куртенэ было много талантливых, опередивших свое время. К таким относится В.А.Богородицкий, который своими трудами внес большой вклад в развитие отечественной лингвистики.

В.А.Богородицкий представляет также Казанскую лингвометодическую школу, поскольку его методические рекомендации остаются актуальным и для современной методики преподавания русского языка.

На сегодняшний день важно, чтобы научное наследие ученого продолжало изучаться, чтобы молодые исследователи вдумчиво читали труды ученого, следовали его рекомендациям в области лингвистики и методики изучения русского языка.

В учебных планах направления бакалавриата по педагогическому образованию профилей ˝Русский язык˝, ˝Русский язык и иностранный (английский) язык, ˝Русский язык и литература˝, а также направления магистратуры ˝Преподавание русского языка и литературы в средней и высшей школе˝ предусмотрено изучение таких дисциплин, как ˝Казанская лингвистическая школа˝, ˝Казанская лингвистическая и лингвометодическая школа˝, ˝Типология разноструктурных языков˝, в рамках которых студенты и магистранты знакомятся с научной деятельностью ученых Казанской лингвистической школы и Казанской лингвометодической школы.

Следует отметить, что деятельность В.А.Богородицкого как ученого вызывает интерес у студентов. На практических и семинарских занятиях студенты выступают с собственными исследованиями по заранее полученным темам, рассказывают о трудах ученого в области общего языкознания, фонетики, словообразования, грамматики и методики преподавания русского языка.

Современные ученые Казанского университета опираются на труды В.А.Богородицкого, его научные идеи ученого развиваются дальше. Книга ˝Общий курс русской грамматики˝ (из университетских чтений) имеет несомненное теоретико-практическое и культурологическое значение для современности, в ней мы находим интегративное представление лингвистических знаний, большое количество фактического материала. Наряду с изучением системы и структуры языка, В.А.Богородицкий считал необходимым признания и учета коммуникативного назначения языка. Такие ученые, как Н.А.Андрамонова, Л.З.Шакирова, Л.К.Байрамова, Э.А.Балалыкина, А.А.Аминова, Г.А.Николаев, Т.М.Николаева, К.Р.Галиуллин, Л.Р.Абдулхакова, Н.Н.Фаттахова, В.Г.Фатхутдинова, Г.А.Хайрутдинова, И.В.Ерофеева, Р.Э.Кульшарипова, Л.А.Мардиева продолжали и продолжают развивать научные идеи ученого в области русской и сопоставительной фонетики, словообразования, морфологии и синтаксиса, методики преподавания русского языка.

В.А.Богородицкий одним из первых открыл кабинет экспериментальной фонетики в Казанском университете. Исследования фонетики и фонологии русского и татарского языков получают новый этап развития в лингвистике, в течение многих лет результаты проведенных экспериментов публикуются учеными в виде статей, лекций, докладываются на международных научных конференциях.

Новое прочтение трудов В.А.Богородицкого говорит об их значимости для современной лингвистики, лингвокультурологии, психолингвистики, контрастивистики, лингвометодики.

В методике преподавания русского языка В.А.Богородицкий оставил много ценных замечаний о том, как изучать фонетику, грамматику, организовать работу над ошибками учеников и т.д. [Асадуллин 1981].

Ученый писал, что обучение грамоте, кроме приобретения учащимися навыков правильного произношения звуков и звукосочетаний русского языка, предполагает также развитие навыков чтения и письма по-русски. На сегодняшний день обучение всем видам речевой деятельности проводится во взаимосвязи друг с другом. Ученый серьезно занимался изучением ошибок учащихся в произношении русских звуков. В течение многих лет он собирал материал по произношению татар, чувашей и других народностей, что позволило ему дать ценные рекомендации по преодолению и предупреждению произносительных ошибок. Особое внимание при произношении ученый уделял формированию навыков ударения, поскольку для учащихся-татар постановка ударения может вызвать затруднения. Ученый закономерности русского ударения представлял своим ученикам и студентам в вид таблиц, чтобы можно было легко запомнить.

При изучении грамматики нерусскими учащимися В.А.Богородицкий предлагал обращать пристальное внимание на знание грамматики родного языка, чтобы учитель мог опираться на языковые факты, которые совпадают полностью, и особо выделить факты, которые расходятся. Применительно к татарской аудитории данный вопрос в дальнейшем был обстоятельно разработан Л.З.Шакировой и ее учениками [Шакирова 1999].

При знакомстве с научными трудами В.А.Богородицкого студенты и магистранты обращаются к материалам сайта ˝Казанская лингвистическая школа˝, ˝Казанская лингвометодическая школа˝, читают статьи и книги о В.А.Богородицком, знакомятся с материалам проведенных международных конференций.

Литература

Казанская лингвистическая школа (дата обращения 25.11.2022. https://kpfu.ru/philology-culture/kls)

Казанская лингвометодическая школа (дата обращения 25.11.2022 https://kpfu.ru/philology-culture/kazanskaya-lingvometodicheskaya-shkola)

Асадуллин А.Ш. Из опыта преподавания русского языка в татарской школе. Методическое наследие. Казань: Таткнигоиздат, 1981.- 144.

Шакирова Л.З. Основы преподавания русского языка в татарской школе. Казань: Магариф, 1999. – 351с.

Яруллина Зайнаб Фидаилевна
Набиуллина Гузель Амировна
Казанский (Приволжский) федеральный университет
УДК 80/81.246.2

Зооним компонентлы татар мәкальләрнең лингвомәдәни узенчәлекләре

паремия, компонент, зооним, мәкаль

Хәзерге вакытта глобализация и интеграция дөнья масштабында бара торган көчле процесслар буларак танылалар һәм, бер яктан, чит мәдәниятләргә, этнографик үзенчәлекләргә карата кызыксыну уянуга алшарт булып торсалар, икенче яктан, капма-каршы процесс – милли үзаң, милли үзенчәлекләрне саклап калу омтылышына сәбәп булып киләләр. Билгеле булганча, паремияләр халыкның дөньяны күзаллавын, көнкүреш үзенчәлекләрен калку гәүдәләндерәләр, бүгенге көндә күп кенә галимнәр “паремияләр – дөнья тел картинасының фргаментын тәшкил итәләр”, дигән фикердә торалар [Русские 2008: 52]. И.Горбань язуынча, “паремияләр, менталь репрезентациянең бер формасы буларак, үзендә кешенең үзен һәм чынбарлыкны кабул итүенең нәтиҗәсен туплый” [Горбань 2010:174]. Шуңа күрә, алар төрле юнәлештәге тикшеренү эшләрендә гаҗәеп бай материал булып торалар. Мәсәлән, М.Л.Ковшова паремияләрне семантик һәм прагматик яктан тәфсиле өйрәнеп мондый нәтиҗәгә килә: “паремияләргә тел мәгънәсе генә түгел, мәдәни коннотация дә хас” [Ковшова 1996: 25]. Мондый үзенчәлекләр татар галимнәре тарафыннан да ассызыклана. Р.Р. Җамалетдинов әйтүенчә, “паремияләр яралганда һәм тел системасында ныгып урнашканда ук, милли-мәдәни стереотиплар һәм эталоннар катнаша” [Җамалетдинов 2006: 123]. Паремияләр телдәге тамгаларның милли-мәдәни семантикасы, халкыбызның мәдәнияте, гореф-гадәтләре турында күбрәк мәгълүмат алырга мөмкинлек бирә, аларның эчке формасында милли-мәдәни коннотация ачык чагылыш таба. Боларның барысы да паремияләргә карата булган тирән кызыксынуны аңлата.

Татар халкы электән табигать белән берлектә яшәгән. Нәкъ менә шуңа күрә татар теленең паремиологик фондында зооним компонентлы мәкальләр бик күп. Мондый паремияләрнең зур өлешен кош атамалары кергән мәкальләр тәшкил итә. Галимнәр фикеренчә, аларда 40ка якын кош атамасы очрый, иң еш очрый торган орнитонимнардан карга, тавык, каз, әтәч, сандугач, чыпчык, торна кебек татар кешесе табигатьтә еш очрата торган атамалар очрый [https://cyberleninka.ru/article/v/nazvaniya-i-obrazy-ptits-v-paremiyah-tatarskogo-yazyka]. Нигездә зооним компонентлы мәкальләрдә кош образлары дуслык яисә мәхәббәт мөнәсәбәтләрен яктыртканда, төгәлрәк әйткәндә, тиң булу яисә булмауны яктыртканда кулланыла:

Һәр кош үз ише белән очар [Исәнбәт 2010, 2: 58].

Каз – каз белән, үрдәк – үрдәк белән очар [Исәнбәт 2010, 2: 58].

Былбыл былбылга очар, козгын козгынга очар [Исәнбәт 2010, 2: 58].

Каз дуңгызга иптәш түгел [Исәнбәт 2010, 2: 58].

Биредә безнең Каз дуңгызга иптәш түгел мәкаленә аерым тукталасы килә. Каз белән дуңгыз гәүдә төзелеше, зурлыклары, туклану һәм яшәү рәвешләре белән бер-берсеннән аерылалар. Каз озын гәүдәле, чиста, ашлык белән туклана. Дуңгыз исә тәбәнәк, пычракта аунарга ярата. Чыганакларда әлеге мәкаль борынгы рус паремиясе буларак тәкъдим ителә [http://fb.ru/article/299665/gus-svine-ne-tovarisch-znachenie-frazeologizma]. Шулай булган очракта да, аның татар халкы арасында популярлашуы игътибарны җәлеп итә.

Н. Исәнбәт тарафыннан төзелгән җыентыкта югарыда аталган мәкальләр “Җыр-көй” тематик төркемендә бирелгән. Безнең фикеребезчә, халыкның хикмәтле сүзләрендә яңгыраган әлеге фикерләрне тормышның төрле өлкәләренә карата кулланырга була. Кайбер фикерләребезне теркәп китик. Беренчедән, татар

әдәбиятында кош образы еш кына шагыйрь образы белән тәңгәл килә, аңа киная итә. Димәк, “һәр кошның үз моңы” дигәндә, һәр шагыйрьнең үз иҗат ысулы, үзенчәлекләре дип тә аңлап була. “Сандугач җырын җырлыйм дип, үз җырыңны онытма” дигәндә, кешегә ияреп, үз асылыңны онытмаска кушу буларак та аңлашыла. “Һәр кошның үз тавышы үзенә матур” дигәнне үз сәләтеңә соклану дип тә аңларга була. Безнең уйлавыбызча, кош образын милләт, ә моң, сайрауны – шул милләтнең теле буларак та аңларга була. Бу очракта югарыда аталган һәр мәкаль дә урынлы яңгыраш ала.

Әлбәттә, кош образлары халкыбыз яшәешенең, милли характер сыйфатларыбызның башка якларын да ачып бирә. Мисал китерик:

Анын әтәче дә күкәй сала [Татар 2005: 109].

Әлеге мәкаль күршенең (танышыңның, авылдашыңның һ.б.) эшләре гел уңып торганда, кереме күп булганда әйтелә. Мәкаль галимнәр өчен шул яктан кызыклы: ул яшәү-көнкүрешебез турында мәгълүмат бирә. Чынлап та, озак еллар буе татарларның төп яшәү җире авыл була. Авылда исә тавык, әтәч кебек кош-корт асрамаган кеше булмый. Табигый, әтәчнең күкәй салмавы һәркайсыбызга ачык билгеле, бу юллар көлке тудыру өчен дә хезмәт итә. Әмма мәкальнең вакыт сынавын үтеп, безнең көннәргә кадәр популярлашкан хәлдә килеп җитүе шуны да күрсәтә: татарларга бик күп уңай сыйфатлар (тырышлык, уңганлык, сабырлык һ.б.) хас булу белән бергә, ямьсез якларыбыз да бар. Шулар арасында – хөсетлелек, икенче бер татарның уңышыннан көнләшү. Әгәр бу сыйфат тарихи үсеш дәверендә юкка чыккан булса, мәкаль безнең көннәрдә сакланып калмас иде, күрше йортына карап, көнләшү белән, “Аның әтәче дә күкәй сала”, дип әйтергә сәбәп калмас иде.

Татар мәкальләрендә ат, сарык, сыер кебек терлек һәм тавык, үрдәк кебек кош-корт образлары еш очрый, һәм бу аңлашыла да: хуҗалыкта иң еш асрала торган терлек, кош-корт алар. Аларның кайберләре хайваннар артыннан күзәтү җирлегендә хасил булып, хайваннар һәм кешеләр яшәешендәге уртак закончалыкларны күрә белү нигезендә барлыкка килгәннәр. Мәсәлән:

Тавык симерсә, арты бөрәшер [Исәнбәт 2010, 2: 625].

Симез куйның гомере кыска [Исәнбәт 2010, 2: 625].

Сыеры нинди – бозавы шундый [Татар 2005: 106].

Тана бозау тарлауда, үгез бозау үләндә [Татар 2005: 106].

Песи ачка сызланыр, аш салдыңмы – сырланыр [Исәнбәт 2010, 2: 515].

Мәкаль компоненты сыйфатында башка зоонимнарны да карыйк. Мәсәлән, “ат” компонентлы мәкальләр шактый еш очрый. Әлеге хайван авыл хуҗалыгында әһәмиятле урын биләгән. Күзәтүләребездән күренгәнчә, шулай ук теоретик әдәбиятны анализлау күрсәткәнчә, татар дөнья тел картинасында ат – көч. Күпчелек мәкальләрдә әлеге хайванны авыл хуҗалагында куллану үзенчәлекләре, мәсәлән, атның йөк күтәрү сәләтләре чагыла:

Ат тартмаслык оят, үгез тартмаслык гаеп [Татар 2005: 109].

Түбәндәге мәкаль дә игътибарга лаек:

Атның асылына атлан [Исәнбәт 2010, 2: 53].

Шунысы кызык: киңәш рәвешендә язылган әлеге мәкаль “Кызның ир сайлавына мисалдаш” рәвешендә китерелә. Безнең фикеребезчә, моннан чыгып, әйтергә була: борынгыдан бабаларыбыз гына түгел, әбиләребез, ягъни төрки-татар кызлары-хатыннары да батыр яугирләр булганнар, кирәк чакта, атка атланып, корал тотып, дошманга каршы тора алганнар.

Татар теленең паремиологик фондында урманда яши торган хайван образлары кергән мәкальләр дә бар. Мәсәлән, бүре мәкальләрдә ике яклы характерга ия. Ул йорт хайваннарын тотучы, үтерүче ерткыч да, тәҗрибәлелек символы да:

“Карт бүре көрт ера” [Исәнбәт 2010, 2: 357].

Әлеге очракта карт бүре образы үрнәгендә тәҗрибәле ир-атның дошманнарны җиңү әмәле тасвирлана. Н. Исәнбәт үзе язуынча, бу мәкаль халык тормышына аучыларның күзәтүчәнлеге нәтиҗәсендә килеп кергән [Исәнбәт 2010, 2: 357].

Сирәк мәкальләрдә безнең якларда очрамый торган киек атамалары да очрый. Мәсәлән:

- Арыслан үз көче белән туяр [Исәнбәт 2010, 2: 519].

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: татар паремиологик системасында зооним компонентлы мәкальләр шактый еш очрый. Мондый мәкальләрдә ат, каз, елан, сандугач кебек образлар актив. Зооним компонентлы мәкальләр кешене характерларга, аның тискәре дә, уңай да якларын ачыкларга ярдәм итә. Шуларның иң еш очраганнарын тикшереп, халыкыбызның горур (Каз дуңгызга иптәш түгел), әмма бераз хөсетле булуы (аның әтәче дә күкәй сала); аралашканда, бигрәк тә гаилә корганда, тиң кеше сайлауның әһәмиятен (Былбыл былбылга очар, козгын козгынга очар) аңлавы ачыкланды.

Әдәбият

Горбань И.В. Роль паремий в речевых актах (на материале языка русской художественной литературы): дис. … канд. филол. наук / И.В.Горбань. – Краснодар: КубГУ, 2010. – 196 с.

Гусь свинье не товарищ. – URL: http://fb.ru/article/299665/gus-svine-ne-tovarisch-znachenie-frazeologizma; мөрәҗәгать итү датасы: 28.09.2022.

Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: татар лингвокультурологиясе нигезләре / Р.Р.Җамалетдинов. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда. 2 нче т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 749 б.

Ковшова М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц (когнитивные аспекты): дис. … канд. филол. наук / М.Л.Ковшова. – М., 1996. – 244 с.

Русские паремии: новые формы, новые смыслы, новые аспекты изучения / науч. ред. Т.Г.Никитина. – Псков: ПГПУ, 2008. – 238 с.

Сафина Э.И. Названия и образы птиц в паремиях татарского языка. – URL: https://cyberleninka.ru/article/v/nazvaniya-i-obrazy-ptits-v-paremiyah-tatarskogo-yazyka; мөрәҗәгать итү датасы: 28.09.2022.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр / Төз. Х.Мәхмүтов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. – 591 б.

Татар халык иҗаты: хрестоматия. – Казан: Мәгариф, 2005. – 479 б.

СОДЕРЖАНИЕ

Алишина Х.Ч. Скотоводческая лексика в говорах сибирских татар: термин ‘сыйыр’…………………………………………………………………………...……….......... 3

Анопочкина Р.Х. Научные принципы ученых Казанской лингвистической школы и их влияние на современную лингводидактику……………………………………............... 6

Арсланова А.Ф. Балалар өчен язылган беренче татар энциклопедияләре……………………………………………………………………………… 8

Ачилова Р.А. Characters created based on the work of antonomasia……………………... 10

Бадртдинова А.А. Телевизионные программы про сельскую жизнь как источник изучения народного языка…………………………………………………... 12

Булатова А.К. Азнакай районында яшәүче татарлар сөйләмендәге лексик үзенчәлекләр………………………………………………………………………………… 14

Ван Шусянь. Особенности преподавания русского языка: от очного формата к дистанционному…………………………………………………………………………. . 16

Ван Юйлинь. Реализация фрагментных эмотивных смыслов в художественном тексте (на примере произведений И.С.Тургенева) ……………………………………... 18

Габдреева Н.В., Кочурова С.В. Лингвистические процессы, сопутствующие заимствованию……………………………………………………………………………... 21

Газизова И.Р. Ч.Айтматовның ˝Буранный полустанок˝ (˝И дольше века длится день...˝) әсәрендәге фаунонимик лексиканы татар теленә тәрҗемә итү үзенчәлекләре……………………………………………………………………………… 22

Гайнуллина Г.Р. К вопросу дискурсивного анализа произведений Амирхана Еники…………………………………………………………………………….. 25

Галиуллина Г.Р.Татарларда этноантропонимнар кулланылышы…………………….. 26

Гилязова Р.Р., Ашрапова А.Х. Интерактивный подход при обучении родному и иностранному языкам детей дошкольного и младшего школьного возраста…………. 28

Гиниатуллина А.И. Культурный код цветообозначения в русской и английской паремиологии…………………………………………………………………………….. 30

Денмухаметова Э.Н. Чәчәк атамалары аша менталь үзенчәлекләрне чагылдыру……... 32

Димитриева О.А. Функционирование вакхических глаголов в трилогии Д.С.Мережковского ˝Христос и Антихрист˝………………………............................ 34

Донаева М.К. Использование современных информационных и коммуникационных технологий как важное вспомогательное средство в обучении иностранным языкам……………………………………….................... 37

Зиятдинова Д.И. Интерактивные методы в обучении говорению на английском языке на среднем этапе обучения…………………………………..... 38

Ильясова Г.Р. Татар телендә синоним компонентлы парлы сүзләр…………………... 41
Кадырова Г.Н. Тел белемендә паремияләр һәм аларга билгеләмә бирү мәсьәләсе………………………………………………………………...... 43
Камалеева З.С., Макаров И.М. Изучение устной речи в Казанской лингвистической школе……………………………………………........................... 45
Кириллова З.Н. Казан дәүләт университеты галиме В.Х.Хаков.................................... 47
Кузьмина Х.Х. Кол Галинең ״Кыйссаи Йосыф״ әсәрендә (XIII г.) фразеологизмнарның кулланылышы... 50
Кулькова М.А.Особенности обучения иностранных студентов этноспецифической лексике русского языка с помощью корпусно-ориентированных технологий работы с текстом.. 51
Кулькова М.А., Довтаева Э.Х.Развитие коммуникативной компетенции с помощью дистанционных технологий на занятиях по английскому языку в вузе посредством интерактивной образовательной платформы EdVibe................ 54
Курамшина Р.З. Татар һәм төрек халкында бала тууга бәйле йолалар..................... 57
Ли Цзюньин. Описание национально-культурной лексики в специализированных словарях... 60
Магдиева С.С. Обучение работе с текстом в иноязычной школе Узбекистана.......... 63
Макарова В.Ю. Когнитивно-функциональное направление в методике обучения русскому языку.. 65
Миннубаева Ф.Ф. Татар һәм чуваш халыкларында исем кушу йолалары................... 68
Мотигуллина А.Р. Әдәби әсәр текстында чит сөйләм төрләрен куллану (А.Хәлимнең “Татар вакыты” романы мисалында) 70
Мугтасимова Г.Р., Фатхуллова К.С. Татар теле дәресләрендә тыңлап аңлауга өйрәтү вакытындагы кыенлыкларны җиңү ысуллары......................... 73
Мулласалихова Г.Г. Фразеологизмнар – телнең җәүһәрләре...................................... 75
Мухаметшина А.Ф.Мәдәниятләр диалогы чагылышы буларак милли ризыклар (кытай һәм төрки халыклар мисалында) 77
Нуриева Ф.Ш., Петрова М.М., Сунгатуллина М.М. Переводные западноевропейские тюркские грамматики: глагол в грамматике Иеронима Мегизера ״Institutiones linguae Turcicae libri quatuor״ (1612) 79
Нурмухаметова Р.С., Замалетдинова Г.Ф. Лингвистические особенности татарского детского фольклора: функционирование лексико-тематической группы ״Домашние животные״... 80
Ордаханова А.Б. Особенности функционирования дискурса в общественных отношениях.. 83
Ракитянская Е.В. Лингвистическая реконструкция женских гендерных стереотипов

(на материале произведений В.Шекспира) 85
Сагдеева Ф.К. Ассоциативные ряды и модели 87
метафорических переносов в татарском языке..
Сагдиева Р.К. С.Хәким иҗатында анафораның стилистик функциясе 90
Салахова Р.Р. Исем+исем тибындагы парлы сүзләрнең 92
татар фразеологизмнарында кулланылыш үзенчәлекләре..
Саттарова М.Р., Миннубаева Ф.Ф.Тюркологиядә рухи мәдәният 95
лексикасын өйрәнүгә этномәдәни караш..
Сибгаева Ф.Р. Татар язма матбугатында аллюзияләр.. 97
Тагиева С.С. Kapsayici eğitimde toplum, okul ve aileİşbirliği firsatlari............................... 100
Тазутдинова Г.А. Дидактический потенциал smart-технологий 105
при обучении грамматике английского языка..
Хадиева Г.К. Употребление заимствованных гласных звуков в татарской 107
разговорной речи...
Хан Сывэнь, Файзуллина Н.И. Текст и дискурс как вопрос современной 109
лингвистики..
Харисов Ф.Ф. Формирование компетенций у учащихся: 111
лингвометодический аспект..
Хасанова А.Р. Татар һәм башкорт телләрендә туганлык 113
атамаларыннан ясалган сүзләр...
Хаялиева Р.Р. Балаларның сөйләм телен өйрәнү мәсьәләсенә карата 115
Чжоу Цзяннань. Развитие коммуникативной компетенции китайских студентов 117
на занятиях по русскому языку как иностранному
(на примере русской гастрономической лексики) ....
Шайхулов Ю.Д. Инглиз теле сүзлекләре һәм төрки сүзләр.. 119
Шакурова М.М. Татар лингвометодика мәктәбе һәм яңа дәреслекләргә куелган 121
таләпләр..
Шалбаткина Л.А., Пименова Т.С. Современные методы и приемы обучения 124
академическому английскому языку в вузе...
Юрикова К.Ю. Микротопонимы города Елабуга и источники их возникновения.......... 127
Юсупов А.Ф., Юсупова Н.М. Төрки-татар суфи әсәрләр теле: 129
символик фикерләү үзенчәлеге...
Юсупова З.Ф. Научное наследие В.А.Богородицкого в исследованиях 132
ученых Казанского университета..
Яруллина З.Ф., Набиуллина Г.А. Зооним компонентлы татар мәкальләрнең 134
лингвомәдәни узенчәлекләре...
Содержание... 137

Научное издание

Научное наследие В.А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы

Международная конференция

Казань, 6–7 декабря 2022 г.

Труды и материалы

Том 1

Подписано в печать 09.12.2022.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60х84 1/16. Гарнитура «Arial».
Усл. печ. л. 8,14. Уч.-изд. л. 11,0. Тираж 40 экз. Заказ № 72/11

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37

тел. (843) 206-52-14 (1705), 206-52-14 (1704)